

The background of the cover is composed of several overlapping semi-circular and circular shapes in shades of blue, green, and yellow. These shapes contain faded, historical-style photographs. One image shows a person in a hat, another shows a street scene with a lamppost, and a third shows a large crowd of people. The overall aesthetic is that of a historical document or a commemorative publication.

Uppfattningar om Förintelsen

– 20 år efter informationsinsatsen Levande Historia

Rapportförfattare: Oscar Österberg

Uppfattningar om Förintelsen

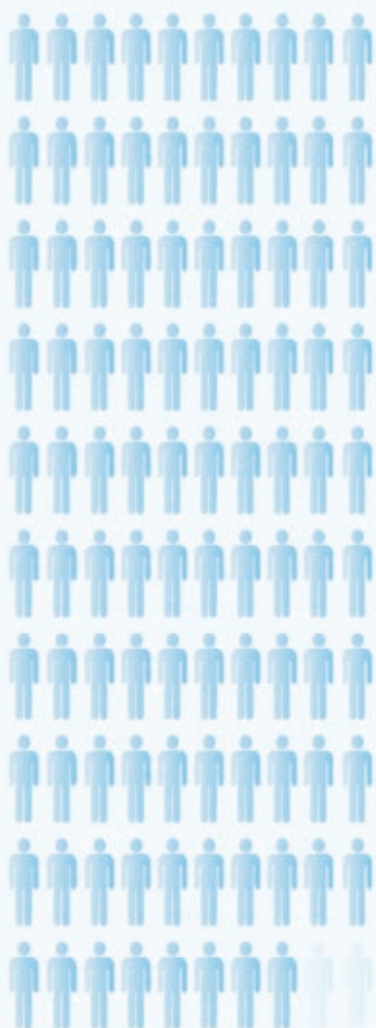
– 20 år efter informationsinsatsen Levande Historia

Rapportförfattare: Oscar Österberg

Titel: Uppfattningar om Förintelsen
– 20 år efter informationsinsatsen Levande Historia
Rapportförfattare: Oscar Österberg.
Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå
Forum för levande historia
Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm
Tel: 08-723 87 50
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se
ISBN 978-91-86261-68-9
© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	5	Kapitel 5. De ansvariga	95
Sammanfattning	6	Inledning	95
English summary	10	De ansvariga för Förintelsen	95
Kapitel 1. Inledning	14	Tyskarna och Tyskland.....	97
Bakgrund och syfte	14	Nazityskland/nazister och Tyskland.....	97
Tidigare forskning	16	Nazister(na)/nazismen.....	98
Utgångspunkter och frågeställningar.....	17	Kvinnornas Hitler	98
Metod.....	21	Ett vidare ansvar?.....	99
Rapportens disposition	26	Kapitel 6. Nyttan med kunskaper om Förintelsen	103
Kapitel 2. Respondenterna och deras intressen	27	Inledning	103
Inledning	27	Kapitel 7. Inställningar till Förintelsen	108
Historieintresse	27	Inledning	108
Politiskt intresse	29	Personligt förhållande till Förintelsen.....	108
"Folkmordsintresse"	31	Förintelsens plats i det offentliga rummet.....	110
Auschwitz, Anne Frank och Holocaust Denkmal i Berlin.....	34	Tvivel och förnekelse.....	113
Kapitel 3. Källor till kunskap	38	Kapitel 8. Avslutande diskussion	117
Inledning	38	Vad är Förintelsen?.....	117
Skolans undervisning.....	40	Är Förintelsen meningsfull och är det viktigt med kunskaper om Förintelsen?	119
Böcker som källa till kunskap	48	Källorna till kunskap	122
Film	60	Tjugo år senare.....	125
Internet.....	67	Slutnoter	127
Kunskap från att ha lyssnat till överlevande från Förintelsen	68	Bilagor	133
Lägerbesök.....	73	Referenser	148
Samtal med föräldrar och äldre släktingar	76		
Kapitel 4. Vad var Förintelsen?	79		
Inledning	79		
Förintelsen i två meningar	79		
Förintelsens offer	87		

98 procent
är säkra på att
Förintelsen har
ägt rum.

av svarande i åldern 18-79 år

Exempel på svar på frågor

"Vad var Förintelsen?"

"Galen utrotning utförd av galningar. Ett fruktansvärt brott mot mänskliga rättigheter."

"När man bestämde sig för att förinta ett helt folkslag för att de inte matchade idealet."

"Vilka bar ansvaret?"

"I första hand nazisterna men även omvärlden som inte sa ifrån."

"Hitler, tyska befolkningen, Frankrike samt andra länder som har varit taskiga/orättvisa och skyllt allt på Tyskland säkert mer saker men jag är upptagen med en film."

Källor till kunskap

69 procent har hört en överlevande berätta om Förintelsen (69,1 procent, 18-79 år). En av fyra har besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger (23,7 procent, 18-79 år).

69%

Procent som hört en överlevande berätta om Förintelsen

24%

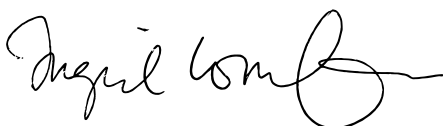
Procent som besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger

Förord

Allt sedan myndighetens tillkomst 2003 har Forum för levande historia strävat efter att på olika sätt och på olika platser informera om Förintelsens historia och med utgångspunkt i denna främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter. Vi har gjort det tillsammans med en mängd andra aktörer i samhället och har i detta arbete ständigt fått intrycket av att Förintelsen är någonting som berör många människor och någonting som många människor finner viktigt att det sprids kunskaper om. Likväl har det saknats undersökningar om hur vuxna människor i Sverige ser på Förintelsen och vilken betydelse man tillskriver denna historiska händelse för samtiden. Det är därför glädjande att kunna presentera denna rapport om svenskars uppfattningar om Förintelsen som är baserad på en undersökning som Forum för levande historia låtit Novus genomföra i juni 2018.

Rapporten visar att ovannämnda intryck är riktigt och att de allra flesta inte endast tillskriver kunskaper om Förintelsen stor betydelse utan att de även ger uttryck för att Förintelsen betyder någonting för dem på ett personligt plan. Denna centrala plats i den svenska historiekulturen beror säkert på flera faktorer, däribland skolans historieundervisning, verksamheten hos institutioner såsom Forum för levande historia och det idoga upplysningsarbete som många av Förintelsens överlevande har bedrivit i decennier. Den speglar säkert också grundläggande värderingar hos det stora flertalet i det svenska samhället.

Även som rapporten därför i vissa avseenden kan sägas bekräfta det som många som arbetar med skolundervisning och folkbildning om Förintelsens historia redan har anat tillför den också mycket ny kunskap. En del av resultaten bygger vidare på och fördjupar den förståelse vi har genom tidigare forskning, andra är däremot mer överraskande. Sammantagna bidrar de till den kunskapsbank som behövs för att vi även i fortsättningen ska kunna utveckla arbetet att med utgångspunkt i detta mörka kapitel av 1900-talshistorien verka för att stärka människors tilltro till demokrati, pluralism och tolerans.

Ingrid Lomfors

Överintendent, Forum för levande historia

Sammanfattning

Syftet med denna rapport är ge en bild av hur personer bosatta i Sverige förstår och tänker kring Förintelsen.

Undersökningen är styrd av fem övergripande frågeställningar. Den första frågan berör begreppet Förintelsen och fokuserar på vad människor i Sverige ger det för innehåll. Kopplat till detta är uppfattningar om vilka som var offer för Förintelsen och vilka som bar ansvaret. När svarspersonerna ombeds att kortfattat beskriva vad Förintelsen var tenderar de allra flesta svarspersoner att koppla begreppet till förföljelse och mord på judar. Många förknippar det även med nazismen och med det andra världskriget, men det som står i beskrivningarnas centrum är händelsen och offren. På den direkta frågan om vilka offren var svarar i princip alla respondenter judar. Däremot finns det en skiljelinje mellan de som enbart nämner judar som Förintelsens offer och de som därtill uppger ytterligare en eller flera grupper. Den sistnämnda gruppen av respondenter är något större än den förra. Vanligast är att romer, homosexuella och funktionsnedsatta omnämns som offer för Förintelsen, vid sidan av den judiska gruppen. Som ansvariga nämner den absoluta merparten av svarspersonerna nazisterna och nazismen, ibland i kombination med Tyskland/tyskar, ibland tillsammans med Hitler. En mindre grupp nämner enbart Hitler och en ungefär lika stor grupp nämner istället enbart Tyskland eller tyskarna. Väldigt få breddar ansvarsfrågan till att inkludera andra grupper såsom Nazitysklands allierade eller kollaboratörer.

Den andra frågeställningen handlar istället om det ofta förekommande påståendet att kunskap om Förintelsen är viktigt för att kunna hindra att någonting liknande inträffar igen. En absolut majoritet av respondenterna, 95 procent i en äldre panel svarspersoner i åldrarna 18–79 år och 92 procent i en yngre panel med svarspersoner i åldrarna 14–18 år, svarar instämmande på detta.

Den tredje frågan är snarlik den andra och gäller ifall människor anser att det är viktigt med kunskaper om Förintelsen för att förstå vad rasism och fördomar kan leda till. Även här anser de flesta att det förhåller sig på detta vis. I den äldre panelen svarar 94 procent av svarspersonerna instämmande i denna utsaga och 91 procent i den yngre panelen gör detsamma.

Den fjärde frågan handlar istället om personliga inställningar till Förintelsen. Här visar resultaten att Förintelsen tillskrivs en personlig betydelse för de allra flesta av de tillfrågade. Mer än 90 procent av respondenterna i den äldre panelen och runt 90 procent av de i den yngre tar avstånd från olika påståenden med innebörden att Förintelsen

skulle vara betydelselös eller ointressant för dem. Det absoluta flertalet tar även avstånd från påståendet att det skulle talas för mycket om nazismen och utrotningen av judar. Undersökningen visar också att mer än 97 procent av svarspersonerna säger sig vara säkra på att Förintelsen har ägt rum och endast 0,7–1 procent svarar att de inte alls är säkra.

Slutligen ställs frågan varifrån personer bosatta i Sverige anser att de har fått sina kunskaper om Förintelsen. Som undersökningen visar anger svarspersonerna att de har fått kunskaper via en mängd källor, men skolans undervisning och film är särskilt frekventa i svaren. En tydlig skiljelinje är emellertid användningen av internet som informationskälla. Det är främst yngre svarspersoner som anger att de har fått kunskaper från internet.

Svaren har samband med olika bakgrundsfaktorer. Det kan sålunda konstateras att könstillhörighet tycks vara av betydelse. I undersökningen svarar de manliga svarspersonerna i högre utsträckning än de kvinnliga att de är mycket intresserade av historia och politik. Männenn uppger också i högre utsträckning än kvinnorna att de har lärt sig om folkmordet på armenierna, om Kambodja under de röda khmererna, om övergreppen i Bosnien på 1990-talet och om Holodomor i 1930-talets Sovjetunionen. De kan även i en någon större utsträckning än kvinnliga respondenter identifiera motivet på ett fotografi som visar ingången till Auschwitz I och de tenderar att i större utsträckning svara att de har fått kunskap om Förintelsen från internet. Däremot uppger de i mindre utsträckning än kvinnor att de har läst böcker om Förintelsen.

De kvinnliga svarspersonerna förklarar sig i större utsträckning än de manliga vara mycket intresserade av frågor som rör mänskliga rättigheter. En betydligt större andel av kvinnorna svarar att de har läst Anne Franks dagbok och de tenderar också att i större utsträckning korrekt identifiera motivet på ett fotografi av Anne Frank. Det är även en större andel av kvinnorna som svarar att de har läst ... om detta må ni berätta..., och kvinnor uppger även i större utsträckning än män att de har lyssnat till överlevande som berättar om sina upplevelser. När svarspersonerna ombeds att nämna offer för Förintelsen tenderar kvinnor även att i högre grad än de manliga svarspersonerna svara romer, homosexuella och funktionshindrade. Det är även en större andel kvinnor som svarar ”stämmer helt” när de ställts inför olika utsagor om vikten av kunskaper om Förintelsen. Den verkligt intressanta skillnaden handlar emellertid om svaren på frågan om vilka som bar ansvaret för Förintelsen. Kvinnor tenderar här att i betydligt större utsträckning nämna Hitler, antingen ensam eller tillsammans med andra. Det är svårt att finna en förklaring till denna tendens som dock är statistiskt signifikant också under prövning för andra bakgrundsvariabler.

Även i avseende på ålder finns det tydliga skillnader i materialet. Äldre svarspersoner tenderar att, jämfört med yngre, uppge ett större intresse för historia, politik och frågor som rör mänskliga rättigheter. Personer som har fyllt 50 år uppger i högre utsträckning än övriga att de har kunskaper om brott mot mänskligheten Kambodja under de röda khmererna och om övergreppen i 1990-talets Bosnien. En större andel av de äldre svarspersonerna än av de yngre svarar att de har läst Anne Franks dagbok och *De fattiga i Łódź*. När det gäller ...om detta må ni berätta... tenderar personer i åldrarna 27–37 år att i högre utsträckning än övriga att uppge att de har läst denna bok, vilket är intressant eftersom det tycks indikera att informationsinsatsen *Levande historia* verkligen nådde ut till den avsedda målgruppen. Det tycks även finnas en liknande ”generationseffekt” för egenskapen att ha sett Schindler’s list och det är tydligt att det främst är yngre personer som har sett *Pojken i randig pyjamas*. Äldre svarspersoner tenderar att i något högre utsträckning ha besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger, medan de yngre svarspersonerna anger i högre grad internet som en informationskälla till kunskap om Förintelsen. De svarar även i högre utsträckning att de har fått skolundervisning om Förintelsen. Slutligen tycks personer i åldrarna 18–29 år ha en ”öppnare” förståelse av vilka grupper som var offer för Förintelsen och tenderar att i högre utsträckning än övriga svarspersoner inkludera även andra grupper än den judiska i kategorin Förintelsens offer.

Även människors utbildningsnivå återkommer ofta i analysen som en viktig bakgrundsfaktor som påverkar svaren. Generellt tenderar högutbildade att ange ett större intresse för historia, politik och mänskliga rättigheter. De säger sig även ha en mer omfattande kunskap om andra folkmord och massdödanden, än övriga respondenter, och de tenderar att i högre utsträckning svara att de har läst olika böcker och sett olika filmer om Förintelsen. Vidare har de en benägenhet att ange att de finner Förintelsen betydelsefull på ett personligt plan och därtill tillskriva kunskaper om Förintelsen en större nytta.

Andra bakgrundsfaktorer som återkommande visar sig ha betydelse för svaren är respondenternas självdeklarerade intresse för historia, politik och frågor som rör mänskliga rättigheter. Framförallt historieintresset tycks vara betydelsefullt för svaren på många frågor, men även intresset för frågor som rör mänskliga rättigheter har visat sig ha en stark påverkan på frågor som berör ens personliga förhållande till Förintelsen och uppfattningar om nyttan med kunskaper om Förintelsen.

Slutligen går det ofta att konstatera tydliga samband mellan respondenternas svar och omfattningen av deras självdeklarerade kunskap om andra folkmord och massdödanden. Detta antyder föga överraskande att personer som hyser ett intresse för folkmord som fenomen även har tydliga uppfattningar och åsikter om Förintelsen.

English summary

Perceptions of the Holocaust

Report author: Oscar Österberg, Ph D

The purpose of this report is to provide a picture of how people living in Sweden understand and perceive the Holocaust.

The investigation is guided by five overarching questions. The first question concerns the notion of the Holocaust and focuses on what people in Sweden ascribe as being its content. Linked to this are perceptions about who the victims of the Holocaust were and who bore responsibility. Asked to briefly describe what the Holocaust was, the majority of respondents have a tendency to link the concept to the persecution and murder of Jews. Many also associate it with Nazism and with the Second World War but the central statements at the core of the descriptions are the event and the victims. In principle, the answer provided by all respondents to the direct question regarding who the victims were, is the Jews. However, there is a dividing line between those who only mention Jews as victims of the Holocaust and those who also indicate one or more groups. The latter group of respondents is slightly larger than the former. Along with Jews, Roma, homosexuals and disabled people are most frequently mentioned as victims of the Holocaust. The absolute majority of respondents named the Nazis and Nazism and sometimes in combination with Germany/Germans in response to the question regarding who was responsible. A smaller group mentions only Hitler and a group of approximately the same size mentions only Germany or the Germans. Very few extend the question of responsibility to include other groups such as those who were allies or collaborators with Nazi Germany.

The second question addresses the frequently occurring claim that knowledge of the Holocaust is important to the prevention of something similar happening again. An absolute majority of respondents - 95 per cent in an older panel of respondents aged 18–79 and 92 per cent in a younger panel with respondents aged 14–18 years - agree with this.

The third question is similar to the second and applies in the event that people consider knowledge of the Holocaust as important for understanding what racism and prejudice can lead to. The majority of people consider this to be the case here as well. In the older age group panel, 94 per cent of the respondents agreed with this statement and 91 per cent of the younger aged group panel did the same.

The fourth question addresses personal beliefs about the Holocaust. Here, the results show that the majority of respondents associate a personal significance with the Holocaust. More than 90 per cent of the respondents in the older aged group panel and around 90 per cent of those in the younger age group panel disagree with different statements about the Holocaust being meaningless or uninteresting to them. The absolute majority also rejects the claim that there could be too much talk about Nazism and the execution of Jews. The investigation also indicates that more than 97 per cent of the respondents say they are sure that the Holocaust took place, with only 0.7–1 per cent responding that they are not sure.

Finally, the question is asked about the sources from which people resident in Sweden think they have obtained their knowledge of the Holocaust. As the investigation shows, the respondents believe they have obtained knowledge through a variety of sources but school education and film occur particularly frequently in the responses. However, there is a clear dividing line in terms of use of the internet as a source of information. It is mainly the younger respondents who state that they have obtained knowledge from the internet.

The answers are related to different background factors. Thus, it can be stated that gender affiliation appears to be of significance. In the investigation, male respondents answer that they are very interested in history and politics to a far greater extent than females. Males also state to a greater extent than females, that they have learned about the genocide of Armenians in the Ottoman Empire, Cambodia under the Khmer Rouge, the atrocities in Bosnia in the 1990s and the Holodomor in the Soviet Union in the 1930s. To a greater extent than female respondents, males can identify the subjects in a photograph showing the entrance to Auschwitz I, as well as indicating a tendency to respond to a greater extent that they have obtained knowledge about the Holocaust from the internet. However, they state that they have read books about the Holocaust to a lesser extent than females.

The female respondents describe themselves as being a lot more interested in issues related to human rights than the males. A significantly larger proportion of women respond that they have read the diary of Anne Frank and they also tend to more often correctly identify a photograph of Anne Frank. It is also a larger proportion of female respondents who respond with phrases that they have read *Tell Ye Your Children* and to a greater extent than men, women also report that they have listened to survivors talking about their experiences. Asked to mention victims of the Holocaust, women also tend to mention Roma, homosexuals and disabled people to a greater extent than the male respondents. There is also a larger proportion

of women who responded with “strongly agree” when considering different statements about the importance of knowledge on the Holocaust. However, the really interesting difference is in the answers to the question regarding who bore responsibility for the Holocaust. Here, women tend to mention Hitler to a much greater extent, either alone or with others. However, it is difficult to find an explanation for this tendency, which remains statistically significant under control for other background variables.

There are also clear differences in the material with regard to age. Compared to younger respondents, older respondents tend to report a greater interest in history, politics and human rights issues. People who have reached the age of 50 state to a greater extent than others, that they have knowledge of crimes against humanity in Cambodia under the Khmer Rouge and about the atrocities in Bosnia in the 1990s. A larger proportion of the older respondents than the younger respondents have read the diary of Anne Frank and *The Emperor of Lies*. With regard to *Tell Ye Your Children*, people aged between 27-37 tend to say that they have read this book to a greater extent than others, which is interesting because it seems to indicate that the public information campaign ‘Levande Historia’ actually reached its intended target audience. There also seems to be a similar “generational effect” with regard to the characteristic of having seen Schindler’s List and it is clear that it is mainly younger people who have seen the *Boy in the Striped Pyjamas*. To some extent, older respondents have a greater tendency to have visited a former concentration or death camp, while younger respondents have a greater tendency to indicate the internet as a source of information and knowledge on the Holocaust. They also respond to a greater extent that they have received school education on the Holocaust. Finally, people between the ages of 18 and 29 appear to have a “more open” understanding of which groups were the Holocaust victims and a greater tendency to include groups other than Jews in the category of Holocaust victim than other respondents.

The level of education is also variable, which in the analysis is an important background factor that often affects the answers. In general, highly educated people have a tendency to indicate a greater interest in history, politics and human rights. They also claim to have more extensive knowledge of other genocide and mass killings than other respondents and have a greater tendency to state that they have read different books and seen different films about the Holocaust. Furthermore, they tend to claim that they find the Holocaust significant on a personal level and in addition, attribute a practical significance to knowledge about the Holocaust.

Other background factors that are repeatedly found to be important to the answers are the respondents' self-declared interest in history, politics and issues related to human rights. Here, interest in history seems to be especially important to the answers to many questions, however interest in issues relating to human rights has also proved to have a strong influence on the personal attitudes of the respondents to the Holocaust and their perceptions of the practical usefulness of knowledge about the Holocaust.

Finally, it is often possible to establish clear links between the respondents' answers and the extent of their self-declared knowledge of other genocide and mass atrocities. Hardly surprisingly, this suggests that people who have an interest in genocide as a phenomenon also have clear perceptions and opinions about the Holocaust.

Kapitel 1. Inledning

"För min del. Mina förfäder år 1914, syrianer, arameer, [sic] greker mm i turkiet [sic]!"

– en 35-årig kvinnas svar på frågan om vilka som var Förintelsens offer

Bakgrund och syfte

1997–2000 genomfördes informationsinsatsen Levande Historia som hade initierats av den svenska regeringen i november 1997. Verksamheten omfattade fyra områden: politiska manifestationer, information till föräldrar och allmänhet, insatser riktade mot skolan och insatser för att stödja forskning och undervisning i universitet och högskolor.¹ I januari 2000 stod även den svenska regeringen värd för Stockholm International Forum on the Holocaust, som bland annat resulterade i den så kallade Stockholmsdeklarationen om utbildning, hågkomst och forskning om Förintelsen.² Samma år gjordes även undervisning om Förintelsen till ett obligatoriskt inslag i historieämnet i den svenska grundskolan. 2001 blev den 27 januari dessutom officiellt Förintelsens minnesdag; olika offentliga hågkomstceremonier hade dock anordnats i Sverige på denna dag sedan åtminstone 1999. Två år senare, den 1 juni 2003, inrättades myndigheten Forum för levande historia med uppdrag att bland annat vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen och att informera om Förintelsen.³ Inom loppet av ett fåtal år ägde således en åtminstone för svenska förhållanden ovanlig politisk kraftsamling rum med fokus på en historisk händelse. Vad blev följden? Hur förankrad är Förintelsens historia i en bredare svensk allmänhet idag, drygt tjugo år efter det att Levande Historia initierades? Syftet med denna rapport är ge en bild av hur personer bosatta i Sverige förstår och tänker kring Förintelsen.⁴

Ovan beskrivna utveckling har inte varit unik för Sverige, utan en liknande ökning i den offentliga uppmärksamheten på Förintelsen har kunnat iakttas i en rad olika stater under perioden cirka 1990–2010.⁵ Av en översikt som UNESCO gav ut 2015 framgår att Förintelsen nämns explicit i läroplanerna för 57 stater och delstater i federativt uppbyggda stater.⁶ The International Holocaust Research Alliance (IHRA), en internationell organisation med uppgift att stärka, vidareutveckla och verka för undervisning och forskning om samt till åminnelse av Förintelsen har skrivande stund 32 medlemsländer, merparten från Europa.⁷

Visserligen ägde denna process rum mot bakgrunden av folkmordet i Rwanda 1994 och av folkmord och brott mot mänskligheten i samband med kriget i Bosnien-Hercegovina 1992–1995, men också i en tid av allmänt större intresse för historiska övergrepp och därtill kopplade frågor om ursäkter, compensation och försoning.⁸ Sociologerna Levy & Sznajder har betraktat detta fenomen som framväxten av en kosmopolitisk minneskultur centrerad på Förintelsen. Med detta menar de inte att minnet av Förintelsen skulle ha blivit universellt i bemärkelsen att det nu skulle finnas en gemensam historisk tolkning, men att nationella ramar för den historiska berättelsen har minskat i betydelse och att det skapats utrymme för alternativa berättelser för olika aktörer i olika sammanhang, även inom nationalstater.⁹ De tolkar denna utveckling som kopplad till en process av ”intern globalisering” – en tanke som de har lånat från Ulrich Beck – genom vilka globala frågor blir en del av lokala erfarenheter för en allt större mängd människor. En annan sociolog, Jeffrey Alexander, har framfört likartade tankar och har argumenterat för att framväxten av en global minnesdiskurs fokuserad på Förintelsen skulle kunna utgöra grunden för internationell ordning baserad på mänskliga rättigheter.¹⁰

Inte alla forskare delar Levy & Sznajders eller Alexanders optimistiska bild av utvecklingen som någonting med potential att leda till större interkulturell förståelse och respekt för mänskliga rättigheter, men även deras kritiker tycks vara eniga om att Förintelsen på ett globalt plan nu tillskrivs betydligt större betydelse än för några decennier sedan.¹¹ Samtidigt finns det tecken på att nationella för att inte säga nationalistiska berättelser om andra världskriget och Förintelsen på intet sätt skulle ha spelat ut sin roll.

Ett exempel på detta utgör de så kallade minneslagar som har antagits i många länder för att på olika sätt ”skydda” minnet av historiska övergrepp. Fenomenet var ursprungligen någonting som dök upp i Tyskland och Frankrike på 1980- och 1990-talen som ett försök att motarbeta förintelseförnekande och därifrån har det spridit sig, först till andra länder i västra Europa såsom Spanien och Portugal och därefter till stater i Central- och Östeuropa. Framför allt i några av de senare tycks det verkliga motivet bakom minneslagarna inte vara att motarbeta förintelseförnekande, utan att ”skydda” de gamla nationella narrativen om det andra världskriget.¹²

Ett annat exempel är när en akademisk konferens i Paris om Polen under Förintelsen nyligen attackerades av nationalistiska polska demonstranter, varav merparten dock förefaller ha varit bosatta i Frankrike, som anklagade de närvarande polska historikerna

för att sprida lögnen och vara ”anti-polska”.¹³ Nationellt eller nationalistiskt särpräglade narrativ om Förintelsen som länge utmärkte många länders officiella historieförmedling fram till 1989 är på detta vis tillbaka, men nu inbäddade i transnationella diskurser som fokuserar på Förintelsen. Där skiljelinjerna tidigare i allmänhet gick mellan olika nationalstaters narrativ går de idag mellan olika berättelser inom staterna.¹⁴

Detta är inte den enda paradoxala utvecklingslinjen. Som den brittiske historikern David Cesarani har påpekat finns det även ett allt större gap mellan den vetenskapligt syftande historiska forskningens resultat och den allmänna förståelsen av Förintelsens historia. Cesarani menar att detta egentligen inte är överraskande eftersom de flesta människor i hans uppfattning får sin kunskap från romaner, filmer eller ”earnest but ill-informed lessons at school, which frequently rely on novels for young adults or their filmic versions”.¹⁵ Han menar dessutom att just ovannämnda processer som inneburit ett allt större officiellt fokus på Förintelsen och dess historia bär en del av ansvaret för att de nya forskningsrörelserna har haft svårt att nå ut till en bredare publik, eftersom de inte alltid passar in önskan att skapa en inkluderande nationell identitet och bekämpa antisemitism, rasism, homofobi och olika former av intolerans.¹⁶

Inte minst i ljuset av dessa paradoxala utvecklingsdrag förefaller det angeläget att kartlägga hur situationen ser ut i Sverige tjugo år efter informationsinsatsen Levande historia.

Tidigare forskning

I Sverige har den historiska forskningen hittills främst intresserat sig för olika aspekter av Förintelsens historia som sådan.¹⁷ I den mån som forskare har intresserat sig för hur minnet av Förintelsen har behandlats under den svenska efterkrigstiden har fokus framförallt varit på Förintelsens plats i svensk politik och samhällsdebatt under dessa år.¹⁸ Ett antal studier har även ägnats åt dess plats i skolans historieundervisning.¹⁹ Betydligt mindre uppmärksamhet har givits till frågan om hur Förintelsen förstås utanför dessa sammanhang, av vuxna personer som inte nödvändigtvis är aktivt engagerade i frågor som handlar om historieförmedling. Det vi har att tillgå är först och främst en internationell opinionsundersökning från 2005 som även inkluderade Sverige och ett antal frågor som är inkluderade i en större svensk undersökning om antisemitism från 2006.²⁰

Utgångspunkter och frågeställningar

Denna rapport är framtagen utifrån ett historiekulturellt perspektiv. En historiekultur kan betraktas som det ”kommunikativa sammanhang inom vilket historiemedvetandet och minnet verkar och det förflutna tillskrivs mening”.²¹ Med historiemedvetande avses här den mentala process i vilken människor förstår och orienterar sig själva i tiden.²² Historiekulturer handlar aldrig om envägs kommunikation, utan förstås bättre som kommunikativa kretslopp i vilka mening såväl reproduceras som omförhandlas. Olika historiekulturer kan existera parallellt, de kan delvis överlappa varandra och de kan även existera inom ramen för en överordnad historiekultur. De existerar inte med mindre än att några upprätthåller dem och en del aktörer intar här en privilegierad position i det att de tillskrivs större auktoritet när det kommer till att representera och tolka det förflutna. Exempel på sådana aktörer utgör den akademiska forskningen, men även skolan. Samtidigt kan historiekulturer uppstå kring och även hjälpa till att reproducera underordnade grupper som motsätter sig försök att skapa hegemoniska berättelser, inte sällan kopplade till central maktutövning.²³

För att operationalisera undersökningen har fem huvudfrågeställningar formulerats:

- Vad lägger människor bosatta i Sverige i begreppet Förintelsen, vilka grupper anser man vara dess offer och vilka anser de bär ansvaret?
- Anser människor i Sverige att det är viktigt att ha kunskap om Förintelsen för att kunna hindra att någonting liknande inträffar?
- Anser människor bosatta i Sverige att det är viktigt att lära sig om Förintelsen för att bättre kunna förstå vad rasism och fördomar kan leda till?
- Betyder Förintelsen någonting på ett personligt plan för människor i Sverige av idag?
- Varifrån anser personer bosatta i Sverige att de har fått sina kunskaper om Förintelsen?

I fortsättningen av detta stycke kommer dessa frågeställningar att utvecklas och motiveras. En dimension av intresse är hur ”Förintelsen” förstås och avgränsas. I de flesta länder används, oavsett nationella språk, ”Holocaust” eller ”Shoah” som samlingsbegrepp. *Shoah* är hebreiskans standardord för Nazitysklands folkmord på Europas judar. *Holocaust*, från grekiskans ord för ett religiöst brännoffer, kunde redan före det andra världskriget användas för katastrofala händelser och började på 1950-talet att användas i

den anglosaxiska världen som en beteckning på den nazistiska förföljelsen och mordandet av judar; riktigt genomslag fick det dock från och med Eichmann-processen 1961. Via engelskan har det sedan spritt sig till andra språk, framför allt efter det stora genomslaget för den amerikanska tv-serien Holocaust 1978/79. Det finns dock en kritik mot begreppet Holocaust som går ut på att dess grekiska ursprungsbetydelse skulle kunna skapa intrycket att det nazistiska massmordet på judar skulle vara religiöst motiverat eller på något sätt antyda att folkmordet har ett drag av martyrskap över sig.²⁴

Vad står då begreppet Holocaust för i detta sammanhang? I den historiska forskningen tenderar många att främst koppla begreppet Holocaust till Nazitysklands folkmord på Europas judar. Däremot kan historiker ha olika uppfattning om begreppet endast ska syfta på den politik av fysisk utrotning som inleddes efter det tyska anfallet på Sovjetunionen i juni 1941, eller om det även inkluderar förföljelsen av judar som inleds i Tyskland redan 1933. En del historiker såsom Christoph R. Browning och Peter Long-erich undviker helt att använda termen Holocaust och skriver istället om "den slutliga lösningen av judefrågan", "den nazistiska politiken mot judarna", "jude förföljelse" och "förintelsepolitik".²⁵

Den snäva definitionen av begreppet Holocaust till att endast referera till Nazitysklands folkmord på Europas judar är på inget sätt allena rådande. I till exempel England har det noterats att många lärare tenderar att vidga begreppet till att omfatta flertalet eller alla offer för Nazitysklands våldspolitik.²⁶ I en studie från 2009 av 1 976 engelska lärare visade det sig att endast 8,2 procent av respondenterna ansåg att Holocaust enbart syftade på folkmordet på judar. 52,5 procent föredrog en mycket vid definition som inkluderade: "Jews, Gypsies, disabled people, Poles, Slavs, homosexuals, Jehovah's Witnesses, Soviet prisoners of war, Black people, and other political and ethnic groups," medan 24,8 procent valde följande skrivning:

*"The Nazis and their collaborators perpetrated crimes against humanity on millions of people. The Holocaust was the attempt to murder every last Jewish person in Europe. Other groups were targeted for destruction but, unlike the Jews, there was no plan to murder every member of these other groups."*²⁷

En bredare definition av Holocaust förekommer även i FN:s resolution från 2005 om dess hägkomst:

Reaffirming that the Holocaust, which resulted in the murder of one third of the Jewish people, along with countless members of other minorities, will forever be a warning to all people of the dangers of hatred, bigotry, racism and prejudice, [...]”²⁸

”Förintelsen” är däremot en svensk term som förefaller ha sin triviala begynnelse med att någon på Sveriges Television på hösten 1978, eller möjligen i början av 1979, väljer att ge tv-serien Holocaust den svenska titeln ”Förintelsen”. Tidigare användes i Sverige istället andra benämningar såsom ”judeutrotningen” eller ”judeförföljelsen”.²⁹ En tydlig indikation på att begreppet ännu inte existerade i svenska språket vid premiären 1979 gavs av Arbetet, som under dagarna före det första avsnittet publicerade en snabb genomgång av nazismens historia i en artikelserie. Artikeln som behandlade antisemitismen och folkmordspolitiken hade inte ”Förintelsen” som rubrik, utan ”Den slutliga lösningen”.³⁰

De flesta utgår nog ifrån att Förintelsen och Holocaust täcker samma semantiska fält och det har väl i allmänhet också varit fallet.³¹ Man kan notera att den officiella svenska översättningen av den så kallade Stockholmsdeklarationen, likt den engelska texten, åberopar ”Förintelsen (Shoah)”, vilket skulle kunna tolkas som ett försök till att precisera betydelsen och inskränka den till att syfta på det nazistiska folkmordet på judar.³²

Forum för levande historia använder i skrivande stund på sin webbplats följande definition som också ger begreppet denna betydelse:

”Förintelsen är det svenska namnet på de tyska nazisternas folkmord på omkring sex miljoner judar, som ägde rum under andra världskriget. På engelska kallas det Holocaust, som betyder brännoffer. På hebreiska kallas det Shoah, som betyder katastrof.”³³

Samtidigt bör det här understrykas att såväl när det gäller informationen på webbplatsen som i verksamhetens innehåll i stort behandlar myndigheten flera andra grupper som utsattes för förföljelse, övergrepp och mord i Nazityskland såsom romer, människor med funktionsnedsättning och homosexuella.

Det är tydligt att många i Sverige, likt de ovannämnda engelska lärarna, förstår begreppet bredare och använder det som en samlande beteckning för Nazitysklands övergrepp mot ett större antal grupper. I till exempel svenska Wikipedia, som förmodligen används av många som en källa till kunskap, definieras begreppet på följande sätt:

”Förintelsen var ett folkmord där omkring 6 miljoner judar döddes av Nazityskland under perioden kring andra världskriget. Det

beräknas att Naziregimen under sina 12 år vid makten dödade mellan 5,6 miljoner och 6,3 miljoner judar varav cirka 2,9 miljoner i förintelseläger där många mördades i gaskammare eller dog på grund av misshandel, svält, sjukdomar och hårt arbete. I siffrorna 5,6 – 6,3 miljoner ingår också de cirka en och en halv miljon judar som arkebuserades av bland annat de mobila insatsstyrkorna, Einsatzgruppen, på östfronten och de omkring 800 000 som dog till följd av gettoiseringen. En bredare definition inkluderar även naziregimens systematiska dödande av andra grupper, som romer, sovjetiska krigsfångar, polacker, civila sovjetmedborgare, homosexuella, personer med funktionsnedsättning, Jehovas vittnen och andra politiska och religiösa motståndare. Utifrån denna vidare definition skulle den totala summan av offer för Förintelsen vara mellan 11 och 17 miljoner människor.”³⁴

Här görs således en distinktion mellan en ”snävar” och en ”vidare” förståelse av begreppet. Exempel på den senare går inte sällan att hitta i till exempel svenska massmedia.³⁵ Det är därför av intresse att utreda vilken av dessa två förståelser är den mest förekommande i Sverige av idag?

Därtill kommer frågan om ansvar. Inte minst i Tyskland har en av de mest centrala frågeställningarna handlat om skuld och ansvar, något som knappast är förvånande givet den historiska bakgrunden. De tyska debatterna och positionerna i dessa debatter går relativt väl att infoga på en axel som löper mellan på den ena sidan nazisterna, ofta representerade i Hitlers gestalt, och, på den andra, alla tyskar som inte gjorde aktivt motstånd mot regimen. En andra skiljelinje går mellan olika generationer och berör frågan om hur länge det är rimligt att hålla tyskar ansvariga för händelser under åren 1933–1945. Ytterligare ett frågekomplex rör hur tyskar vars familjer invandrat till Tyskland efter 1945 ska förhålla sig till den tyska skulden för Förintelsen.³⁶

I andra europeiska länder har beslätade frågor ställts om medansvar, framför allt gäller detta länder som var allierade med Tyskland eller där åtminstone delar av befolkningen samarbetade med den tyska ockupationsmakten. Från ett svenskt perspektiv blir frågan om skuld och ansvar en annan, givet att landet aldrig ockuperades, även om det inte har saknats polemik på området, men det kan likväl vara intressant att undersöka hur svenska respondenter ser på Förintelsen i detta avseende. En första fråga är därför: *Vad lägger människor bosatta i Sverige i begreppet Förintelsen, vilka grupper anser man vara dess offer och vilka anser de bär ansvaret?*

Ett andra problemområde rör det som, med en term lånad från Wolfgang Meseth, skulle kunna benämnas som Förintelsens aktu-

alisering. Aktualiseringsproblemet handlar om vilka konsekvenser för politisk och individuell handling i nuet och i framtiden som följer ur det i officiella sammanhang så vanliga imperativet ”aldrig igen”.³⁷ Detta är knappast frikopplat från ovanstående fråga om hur Förintelsen ska definieras och förstås, men kommer att i denna rapport behandlas som fristående. En vanlig tanke, åtminstone i det offentliga samtalet, är att kunskaper om Förintelsen ska hjälpa till att förhindra att någonting liknande sker igen. Undersökningens andra frågeställning är om denna idé har en bredare förankring i det svenska samhället: *Anser människor i Sverige att det är viktigt att ha kunskap om Förintelsen för att kunna hindra att någonting liknande inträffar?*

En annan och närbesläktad uppfattning är att kunskaper om Förintelsen kan motverka förekomsten av rasism i samhället. Förintelsen ses i detta perspektiv inte minst som ett varnande exempel på vad rasism och fördomar kan leda till. Detta är utgångspunkten för en hel del pedagogiskt arbete som inkluderar åtminstone delar av Förintelsens historia; men delas denna uppfattning i vidare kretsar i samhället? En tredje fråga är därför: *Anser människor bosatta i Sverige att det är viktigt att lära sig om Förintelsen för att kunna bättre förstå vad rasism och fördomar kan leda till?*

En tredje dimension rör personliga inställningar till Förintelsen. Förintelsen, oavsett hur den definieras och avgränsas, utspelades för mer än sjuttio år sedan utanför Sveriges gränser.³⁸ Även om den innehar en central plats i den officiella svenska historiekulturen betyder det inte att Förintelsen har någon självklar betydelse för enskilda individer i Sverige. En fjärde fråga är följaktligen: *Betyder Förintelsen någonting på ett personligt plan för människor i Sverige av idag?*

Det sista intresseområdet för undersökningen handlar om kommunikationen av Förintelsens historia. Om en historiekultur kan sägas vara uppbyggd av och kring kommunikativa kretslopp i vilka berättelser om det förflutna förmedlas och anspelas på, vilket är utgångspunkten för denna studie, blir frågor kring kommunikationen av historia central att studera när man försöker förstå densamma. Den femte och sista frågan blir därför: *Varifrån anser personer bosatta i Sverige att de har fått sina kunskaper om Förintelsen?*

Metod

Resultaten i denna rapport bygger på data från två enkätundersökningar som Novus har genomfört på uppdrag av Forum för levande historia under perioden 12–19 juni 2018. Den ena undersökningen genomfördes genom webbintervjuer med 1 027 personer i åldrarna

Tabell 1.1. Andelar kvinnor och män i den äldre panelen i fyra åldersintervall (procent)

	18–29 år	30–49 år	50–64 år	65–79 år	Summa procent
Kvinnor	20	34	25	21	100
Män	21	35	25	19	100
Samtliga	21	35	24	20	100

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

Tabell 1.2. Andelar kvinnor och män i den yngre panelen fördelat på ålder (procent)

	14 år	15 år	16 år	17 år	18 år	Summa procent
Kvinnor	20	20	20	20	20	100
Män	20	20	20	20	20	100
Samtliga	20	20	20	20	20	100

Kommentar: Totalt antal svar = 207.

18–79 år i Novus slumpmässigt rekryterade och representativa Sverigepanel (i fortsättningen benämnd ”den äldre panelen”). I tabell 1.1. visas fördelningen i avseende på kön, ålder och utbildningsnivå.

Den andra undersökningen genomfördes genom webbintervjuer med 207 ungdomar i åldrarna 14–18 år (i fortsättningen benämnd ”den yngre panelen”). Dessa hade rekryterats av Novus genom dess ovannämnda Sverigepanel. Slumpmässigt utvalda föräldrar i panelen tillfrågades om deras barn ville delta i undersökningen. Svarspersonernas fördelning i avseende på kön och ålder visas i tabell 1.2.

I båda fallen har resultaten efterstratifierats. I den äldre panelen är felmarginalen +/- 2,5 procent vid utfallet 20/80 och +/- 3,2 procent vid utfallet 50/50. I den yngre panelen är felmarginalen högre på grund av att färre intervjuer har genomförts. Huvudfokus i undersökningen ligger emellertid på den äldre panelen.

Det bör betonas att undersökningen har genomförts på ett sådant sätt att respondenterna inte har kunnat ”gå bakåt” i enkäten efter att ha svarat på en fråga. Detta är viktigt eftersom de dels har ombetts att i en öppen fråga beskriva vad de menar med Förintelsen, dels har fått en definition av Förintelsen i samband med en annan fråga. Ordningföljden på frågorna gör att de inte har kunnat påverkas av den sistnämnda frågan när de har besvarat den första.

Styrd av de övergripande frågeställningarna har undersökningen försökt att i görligaste mån använda enkätfrågor som redan har använts i tidigare undersökningar. Detta för att möjliggöra jämförbarhet. Särskilt viktig har i detta sammanhang varit en stor undersökning av engelska skolelevers kunskaper om och förståelse av Förintelsen som genomfördes 2013–2014 av ett forskarlag från University College London.³⁹ För att säkerställa att frågorna uppfattades på ett rättvisande sätt även av yngre respondenter testades

enkäten på en grupp elever i årskurs 9 i en Stockholmsskola innan den skickades ut.

I analysen kommer samband att prövas med ett antal olika bakgrundsvariabler. Några av dessa är närmast standard vid detta slags undersökningar såsom kön och utbildningsnivå och ålder. När det gäller den sistnämnda variabeln finns det dessutom goda skäl att vara särskilt uppmärksam. Det finns numera en ganska omfattande forskning kring hur olika historiska händelser ges olika betydelse av olika personer beroende på vilken generation de tillhör. Utgångspunkten är i detta sammanhang ofta Karl Mannheims ”präglingshypotes”.⁴⁰ Det tycks som att det finns en ”minnespuckel” för personliga minnen av väsentliga händelser i samhället som ungefärligen sträcker sig mellan åldrarna 17–24 år. Medan de flesta personliga minnen av till exempel stora politiska tilldragelser tenderar att blekna med tilltagande avstånd i tiden, stannar de händelser som ägde rum under dessa levnadsår i större utsträckning kvar hos oss.⁴¹ Det behöver emellertid inte nödvändigtvis vara så att händelserna äger rum under den kritiska perioden, utan det kan även vara så att förflutna händelser som ligger längre tillbaka i tiden men som just under dessa kritiska år ges stor historisk betydelse i det offentliga rummet kan präglade en generation.⁴²

Analysen omfattar även en socioekonomisk variabel, boende, som är uppdelad i fyra kategorier: hyreslägenhet, bostadsrätt, villa/radhus och övrigt. Som geografisk variabel används huvudgrupp. Denna består av tre kategorier: Storstäder och storstadsnära kommuner, större kommuner och kommuner nära större stad, samt mindre städer/tätorter och landsbygdskommuner. Somorstäder räknas kommuner med minst 200 000 invånare varav minst 200 000 är invånare i den största tätorten. Större städer är kommuner med minst 50 000 invånare varav minst 40 000 är invånare i den största tätorten. Mindre städer/tätorter beskriver kommuner med minst 15 000 invånare men mindre än 40 000 invånare i den största tätorten, medan landsbygdskommuner har mindre än 15 000 invånare i den största tätorten och där mindre än 30 procent av nattbefolkningen pendlar till arbete i annan mindre ort.

Därtill kommer några bakgrundsvariabler som är mer specifika för undersökningen. En av dessa är respondenternas historieintresse. Det finns intuitivt goda skäl att tro att människors intresse för och kunskap om historia i största allmänhet kan inverka såväl på omfånget av deras kunskaper om historiska händelser som på deras tolkningsramar.

Ett annat intresseområde av potentiell betydelse för undersökningen är det politiska. En rimlig utgångspunkt för en sådan

förmodan är John R. Zallers bok från 1992 *The Nature and Origins of Mass Opinion* i vilken han presenterade en teoretisk modell som har fått stort genomslag i den statsvetenskapliga forskningen: den så kallade RAS-modellen (*Receive-Accept-Sample*).⁴³ Enligt denna teori formas den allmänna opinionen i två steg: ett budskap från den politiska eliten (som inkluderar inte endast politiker utan även till exempel journalister och statstjänstemän) tas emot (eller tas inte emot) av den enskilde individen varpå budskapet (ifall det har tagits emot) antingen accepteras eller förkastas.

Mottagandet kommer till stor del att bero på individens politiska medvetenhet. Det är mer sannolikt att personer som aktivt följer politiken kommer att ta emot budskap än att politiskt omedvetna personer gör det. Enligt Zaller beror det andra steget mycket på individens intressen, erfarenheter och värderingar – deras politiska predispositioner som Zaller sammanfattande betecknar dem – men med det förbehållet att kopplingen mellan acceptans och politiska predispositioner är starkare hos politiskt medvetna personer. Detta gör att politiskt medvetna personer har lättare att nås av ett budskap, men de tenderar också att vara mer kritiska och i högre utsträckning förkasta budskap. Politiskt omedvetna personer nås istället mindre lätt av politiska budskap, men de är också i högre utsträckning benägna att okritiskt ta till sig de budskap som de fångar upp. Detta medför i tur att politiskt medvetna personer är mer konsistenta i sina politiska attityder, men också att deras politiska predispositioner i högre grad kommer att påverka deras attityd till en specifik fråga.⁴⁴

Givet att få historiska händelser har givits en sådan explicit politisk betydelse i Sverige under de senaste tjugo åren som Förintelsen finns det anledning att misstänka att svarspersonernas politiska medvetenhet inte enbart kan ha påverkat i vilken utsträckning de har nåtts av och förstått politiska budskap om Förintelsen, utan också att graden av politisk medvetenhet kan påverka styrkan i deras uppfattningar om Förintelsen. Det mått på politisk medvetenhet som kommer att användas i denna undersökning är svarspersonernas självdeklarerade intresse för politik.

I undersökningen kommer ytterligare ett intresseområde att behandlas som en bakgrundsvariabel, nämligen utsträckningen i vilken svarspersonerna uppger sig vara intresserade av frågor som rör mänskliga rättigheter. Det är ganska vanligt att möta föreställningen att ökade kunskaper om Förintelsen även ska leda till ett ökat engagemang för de mänskliga rättigheterna. Sådana förväntningar är inte minst vanliga inom politikens område i ett stort antal länder, inklusive Sverige.⁴⁵ Det förefaller därför rimligt att även

inkludera en fråga om svarspersonernas intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter.

Ett historieintresse kan självfallet riktas åt olika håll och åt olika epoker. För att försöka ringa in svarspersonernas historiska referensramar med avseende på och framför allt intresse för folkmord och brott mot mänskligheten tillfrågades de ifall de hade lärt sig något om ett antal andra historiska händelser under 1900- och 2000-talen som ofta har lyfts fram som exempel på folkmord eller i alla händelser ”massmördanden” (efter engelskans *mass atrocities*). Som närmare diskuteras i nästa kapitel skapades av detta ett index (Index 1) med fyra skalsteg.

Slutligen, ytterligare en bakgrundsvariabel som hade varit intressant att inkludera i analysen är utländsk bakgrund. Det är väl belagt i till exempel tysk historiedidaktisk forskning att detta kan inverka på hur personer ser på Förintelsen och ibland leda till en annan förståelse och hållning i förhållande till denna än den som är dominerande hos majoritetsbefolkningen i landet.⁴⁶ Som det inledande citatet antyder finns det åtminstone en respondent för vilken en annan folkmordshistoria av familjeskäl känns mer angelägen, men undersökningen upplägg har tyvärr inte möjliggjort en djupare analys av denna faktor.

Resultaten av undersökningen presenteras till största delen som andelar uppdelade på olika bakgrundsfaktorer. För att undersöka enskilda bakgrundsfaktorerers påverkan på den beroende variabeln har även logistiska regressionsanalyser genomförts.⁴⁷ Dessa gör att man kan undersöka eventuella samband mellan en bakgrundsvariabel och den beroende variabeln, när man rensar bort effekten av andra bakgrundsfaktorer. Resultaten av dessa diskuteras i allmänhet löpande i texten. Vid några fall, där det har bedömts vara motiverat, har en mer detaljerad redovisning av resultatet presenterats. Det sker genom att visa förändringar i oddskvoter. Dessa anger hur oddset för att någonting ska föreligga påverkas av enskilda bakgrundsfaktorer. Oddskvoter löper från 0 och uppåt. En oddskvot som är över 1 innebär att oddsen för någonting ska inträffa är större jämfört med vad som är fallet för en grupp man jämför med. I rapporten kommer den sistnämnda att benämnas *referensgrupp*. En oddskvot under 1 innebär det motsatta och om oddskvoten är 1 betyder det självfallet att oddset är samma för båda grupperna. Om oddskvoten till exempel är 4 kan man tolka det som att oddsen för att någonting ska inträffa är 4 gånger större än oddsen för att samma sak inträffar i referensgruppen. I analysen diskuteras endast signifikanta oddskvoter på 5- eller 1-procentsnivå och dessa markeras i tabeller med asterisk.

I de logistiska regressionerna har ett stort antal faktorer inkluderats och syftet har inte varit att försöka konstruera en modell, utan endast att testa inverkan för enskilda faktorer när effekterna av övriga faktorer i analysen rensas bort. Logistisk regressionsanalys är känslig för starka samband mellan bakgrundsvariablerna (kollinearitet) och förekomsten av detta har därför undersökts för samtliga variabler i samband med analyserna. Ingen variabel har uppvisat oacceptabla toleransnivåer eller VIF-värden och analysen torde därför inte ha påverkats av sådana samband.

Rapportens disposition

I kapitel 2 redovisas respondenternas intresse för historia, politik och frågor som rör mänskliga rättigheter, liksom deras kunskaper om eller intresse för andra folkmord. Här redovisas även resultatet av några frågor som syftar till att se hur väl svarspersonerna kan känna igen motivet i några fotografier med koppling till Förintelsen. I det tredje kapitlet presenteras de kunskapskällor som svarspersonerna uppger att de har fått kunskaper om Förintelsen ifrån. Kapitel 4 ägnas åt frågan om vad Förintelsen var och vilka som var dess offer. I kapitel 5 analyseras frågan om vilka som bar ansvaret och i kapitel 6 flyttas fokus till vad nyttan är med kunskaper om Förintelsen. I kapitel 7 behandlas svarspersonernas personliga relation till Förintelsen, liksom frågor som rör deras uppfattningar om dess plats i det offentliga rummet och om de över huvud taget är säkra på att Förintelsen ägt rum. I kapitel 8 sammanfattas och diskuteras avslutningsvis resultaten.

Kapitel 2.

Respondenterna och deras intressen

”Hitler, tyska befolkningen, Frankrike samt andra länder som har varit taskiga/orättvisa och skylt allt på Tyskland säkert mer saker men jag är upptagen med en film.”

– 15-årig manlig respondent svarar på frågan om vilka som bar ansvaret för Förintelsen

Inledning

I detta kapitel redovisas inledningsvis svarspersonernas intresse för historia, politik och frågor som rör mänskliga rättigheter. Det är rimligt att anta att dessa faktorer kan påverka deras uppfattningar om Förintelsen, antingen direkt eller som en mellanliggande variabel, och de är därför intressanta att inkludera i den fortsatta analysen. Därefter redovisas en indikator på deras allmänna intresse för folk-mord och massdödanden och avslutningsvis deras förmåga att identifiera motiven på några bilder med koppling till Förintelsen som historiekulturellt fenomen.

Historieintresse

För att skapa en bild av i vilken utsträckning som svarspersonerna är intresserade av historia ombads de att ranka sitt historieintresse på en skala med fyra steg från 1=”jag är helt ointresserad av historia” till 4=”jag är mycket intresserad av historia”. I tabell 2.1. redovisas inledningsvis respondenternas beskrivningar av sitt intresse för historia. Inledningsvis kan det konstateras att merparten av svarspersonerna i den äldre panelen (81 procent) säger sig vara ganska eller mycket intresserade av historia. I en internationell jämförelse vittnar detta om ett relativt högt historieintresse. I en tysk mätning från 2018 sade sig 18 procent av svarspersoner i åldrarna 16–92 år vara mycket intresserade och 32 procent ganska intresserade av tysk historia.⁴⁸ I en polsk undersökning från 2016 svarade 25 procent av de 1 050 tillfrågade personerna att de var ”våldigt mycket” eller ”mycket” intresserade av historia, medan 26 procent uppgav att de inte var ”särskilt” eller ”alls” intresserade av historia. 49 procent svarade att de endast var intresse-

Tabell 2.1. Svarspersonernas historieintresse (procent)

	Helt ointresserad	Ganska ointresserad	Ganska intresserad	Mycket intresserad	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	2	17	60	21	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	6	28	45	21	100

Tabell 2.2. Svarspersonernas intresse för politik (procent)

	Helt ointresserad	Ganska ointresserad	Ganska intresserad	Mycket intresserad	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	2	25	51	22	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	10	29	37	24	100

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027 respektive 207.

rade av ”de viktigaste historiska problemen”.⁴⁹ I en något äldre studie från 2009 av 1 079 personer i Tjeckien svarade endast 4 procent av de tillfrågade att de var ”väldigt mycket” intresserade av historia, 37 procent svarade ”genomsnittligt”, 40 procent valde svarsalternativet ”inte mycket” och 19 procent uppgav att de var ”inte alls” intresserade av historia.⁵⁰ Utifrån dessa data kan det knappast hävdas att människor i Sverige skulle vara mindre intresserade av historia än vad som är fallet i Centraleuropa.

I den äldre panelen svarar män i något större utsträckning än kvinnor att de är intresserade av historia. Historieintresset tycks även stiga med tilltagande ålder. Det är framför allt den äldsta gruppen svarspersoner i åldrarna 65–79 år som uppvisar ett signifikant större historieintresse än genomsnittet. Den statistiska effekten på historieintresset av att tillhöra denna åldersgrupp kvarstår även efter prövning för andra bakgrundsfaktorer. Omvänt går det att konstatera att större uttalat ointresse för historia hos personer under 50 års ålder. Också detta kvarstår vid prövning för andra faktorer. Egenskapen att säga sig vara mycket intresserad av historia är slutligen tydligt kopplad till universitets- eller högskoleexamen.

Ser vi istället till den yngre panelen framgår att två tredjedelar av de tillfrågade ungdomarna förklarar sig vara ganska eller mycket intresserade av historia och 6 procent av samtliga tillfrågade har svarat att de är helt ointresserade av historia. Detta går i linje med den tendens till att historieintresset är större hos äldre människor som kunde iakttas i den äldre panelen. I den yngre panelen är sambanden med olika bakgrundsfaktorer mindre tydliga, vilket kan bero på det låga antalet deltagare i panelen, men även här är det en något större andel av de manliga respondenterna som säger sig vara intresserad av historia. Däremot går det inte att fastställa nå-

gon statistiskt signifikant skillnad i detta avseende mellan de yngre i åldrarna 14–16 år och äldre svarspersoner i 17–18 årsåldern.

I Foster m. fl. (2016) ställdes ingen fråga om historieintresse och det är därför inte möjligt att göra någon jämförelse på denna punkt. Däremot kan resultatet jämföras med en tysk studie från 2017 där 502 elever i åldrarna 14–18 bland annat tillfrågades om sitt intresse för historia. Totalt sett har de svenska svarspersonerna uppgett ett något större historieintresse: 66 procent av de svenska ungdomarna sade sig vara ganska eller mycket intresserade av historia, jämfört med 54 procent av de tyska respondenterna i samma åldrar. I den tyska undersökningen kunde man intressant nog iaktta samma könsskillnad i det att de unga männen i något större utsträckning än de unga kvinnorna sade sig vara intresserade av historia. Likt den svenska panelen gick det inte heller att fastställa någon tydlig skillnad mellan elever i åldrarna 14–16 år och de som var över 17 år.⁵¹

Politiskt intresse

Det mått på politiskt intresse som kommer att användas i denna undersökning är svarspersonernas självdeklarerade intresse för politik. Återigen används en skala med fyra steg från 1=”jag är helt ointresserad av politik” till 4=”jag är mycket intresserad av politik”. Som framgår av tabell 2.2. svarar nästan tre fjärdedelar av de tillfrågade i den äldre panelen att de är ganska eller mycket intresserade av politik. Män har i högre utsträckning än kvinnor uppgett ett politiskt intresse. Det finns även en åldersfaktor som består i att svarspersoner i åldrarna 18–29 år anger ett lägre politiskt intresse än genomsnittet, medan personer över 65 år anger ett intresse för politik som betydligt överstiger genomsnittet för alla respondenterna.

Det går också att iaktta en tydlig effekt av utbildning där högutbildade uppger i större utsträckning att de har ett intresse för politik. Effekterna för kön, av att tillhöra åldersgruppen 65–79 år och av att ha universitets- eller högskoleexamen kvarstår också efter prövning för de andra faktorerna i tabellen. Sammantaget stämmer dessa resultat ganska väl in på vad som framkommit i andra liknande undersökningar av det politiska intresset hos vuxna människor i Sverige.⁵²

Om fokus flyttas över till panelen med yngre svarspersoner framgår det av tabellen att över hälften av de tillfrågade (61 procent) svarar att de är ganska eller mycket intresserade av politik. Även i denna panel förklarar en större andel av de manliga svarspersonerna än de kvinnliga att de är politiskt intresserade. Det finns även en tydlig åldersskillnad som tar sig uttryck i att äldre svarspersoner i denna panel högre utsträckning uppger att det hyser ett intresse för politik.

Tabell 2.3. Svarspersonernas intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter (procent)

	Helt ointresserad	Ganska ointresserad	Ganska intresserad	Mycket intresserad	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	1	15	59	25	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	1	25	47	27	100

Intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter

Svarspersonerna ombads att ranka sitt intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter på en skala med fyra steg från 1=”jag är helt ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter” till 4=”jag är mycket intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter”. I tabell 2.3. visas resultatet. Generellt framstår intresset för frågor som rör mänskliga rättigheter som högt. 84 procent av respondenterna har svarat att de är ganska eller mycket intresserade av dessa frågor. Det går emellertid att notera en tydlig skillnad mellan könen. Olikt vad som var fallet i avseende på historieintresse och politiskt intresse är kvinnor de som här anger störst intresse.

Det går även att konstatera tydliga åldersskillnader som tar sig det uttrycket att den yngsta åldersgruppen med svarspersoner i åldrarna 18–29 år uttrycker ett lägre intresse för dessa frågor än genomsnittet, medan den äldsta gruppen med personer i åldrarna 65–79 år uppger ett högre intresse än genomsnittet av panelen. Även här går det också att iaktta en tydlig effekt av universitets- eller högskoleexamen. De konstaterade effekterna av kön, ålder och utbildning består också efter prövning för övriga faktorer.

Som framgår av tabellen föreligger det även i den yngre panelen ett intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. 74 procent av respondenterna har svarat att de är ganska eller mycket intresserade av dessa frågor. Liksom i den äldre panelen finns det bland de yngre svarspersonerna en könsskillnad i det att kvinnor i högre utsträckning än manliga uppger att de hyser ett stort intresse. Däremot går det inte att konstatera någon statistiskt signifikant skillnad i avseende på ålder vad gäller intresset för mänskliga rättigheter.

Avslutningsvis kan det konstateras att i den äldre panelen finns det statistiskt signifikanta samband mellan personernas intresse för historia, politik och frågor som rör mänskliga rättigheter, dock inte så starka att det skulle vara meningsfullt att konstruera ett index. Man kan även notera att sambandet mellan historieintresse och intresset för frågor som rör mänskliga rättigheter också är något svagare än de övriga sambanden, vilket bekräftar den bild som framkommit att dessa två intressedimensioner inte nödvändigtvis påverkar utfallet på ett likartat sätt.

Liksom vad som är fallet med den äldre panelen korrelerar historieintresse, politiskt intresse och intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter med varandra också i den yngre. Även här går det att konstatera att sambandet är svagare mellan historieintresse och intresse för mänskliga rättigheter än det är mellan historieintresse och politiskt intresse, respektive mellan politiskt intresse och intresse för mänskliga rättigheter.

”Folkmordsintresse”

Ett historieintresse kan självfallet riktas åt olika håll och åt olika epoker. För att försöka ringa in svarspersonernas historiska referensramar i avseende på och framför allt intresse för folkmord och brott mot mänskligheten tillfrågades de ifall de hade lärt sig något om ett antal andra historiska händelser under 1900- och 2000-talen som ofta har lyfts fram som exempel på folkmord eller i alla händelser ”massmördanden” (efter engelskans mass atrocities). Dessa är:

- folkmordet på armenier i Osmanska riket under det första världskriget
- terrorsvälten i Ukraina på 1930-talet, ofta benämnd som Holodomor
- de röda khmerernas folkmord och brott mot mänskligheten i Kambodja 1975–78
- folkmordet i Rwanda 1994
- brott mot mänskligheten och folkmord i Bosnien under 1990-talet
- brott mot mänskligheten och folkmord i Darfur på 2000-talet.

Kunskaper om andra folkmord och brott mot mänskligheten tillåter sannolikt en mer kvalificerad förståelse för Förintelsen som historiskt fenomen då det underlättar för komparationer som både tillåter en att se gemensamma mönster och identifiera väsentliga skillnader i förhållande till andra händelser. Resultatet visas i tabell 2.4.

Som framgår av tabellen är det först och främst händelserna i Bosnien under kriget 1992–95 som svarspersonerna i den äldre panelen uppger sig ha kännedom om. Nästan tre fjärdedelar av alla svarspersoner säger sig ha lärt sig någonting om dessa händelser. Män ger dock detta svar i högre utsträckning än kvinnor tenderar att göra. Det finns även en åldersfaktor. Medan 80 procent av svarspersonerna över 50 år säger sig ha någon kännedom om övergreppen i Bosnien på 1990-talet är det endast 51 procent av respondenterna i åldersgruppen 18–29 år som har uppgivit detta svar. Detta väcker självfallet frågor om personliga erfarenheter och minnets betydelse. Även den

Tabell 2.4. Svarspersonernas kännedom om andra folkmord och massdödanden (procent)

	Armeniska folkmordet i Osmanska riket	Holodomor	Rwanda på 1990-talet	Bosnien på 1990-talet	Darfur	Kambodja under de röda khmererna
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	36	7	66	73	31	60
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	24	6	34	33	6	18

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027 respektive 207.

äldsta personen i åldersgruppen 18–29 år var endast sex år när kriget slutade. Till skillnad från de övriga personerna i undersökningen har respondenterna i denna åldersgrupp därför rimligen endast fått sina kunskaper i efterhand, det vill säga som historia, och de har inte följt nyhetsrapporteringen medan kriget pågick. Även utbildningsnivån tycks ha betydelse för hur man svarar på denna fråga, där personer med en universitets- eller högskoleexamen i högre utsträckning säger sig ha kunskaper om dessa historiska händelser.

Svarspersonerna i den äldre panelen uppger även en relativt stor kännedom om folkmordet på Rwandas tutsi-befolkning våren 1994. Två tredjedelar har svarat att de har lärt sig något om detta. Till skillnad mot vad fallet var med kriget i Bosnien 1992–95 finns det emellertid inte några statistiskt signifikanta skillnader i avseende på kön eller ålder i hur respondenterna har svarat på frågan om Rwanda. Givet att den yngsta åldersgruppen rimligen inte heller i detta fall kan ha följt nyhetsrapporteringen från folkmordet när det begav sig så uppstår frågan varför personer i denna grupp uppger högre kännedom om händelserna i Rwanda än i Bosnien. Kan det möjligen vara så att skolans undervisning i högre utsträckning behandlar de förstnämnda? Det tillgängliga materialet tillåter ingen fördjupad analys. Däremot går det att konstatera en tydlig effekt av högre utbildning också i avseende på kunskaper om Rwanda.

Mer än hälften av respondenterna i panelen, 60 procent, säger sig ha lärt sig något om de röda khmerernas massmördanden i Kambodja på 1970-talet. Män har i större utsträckning än kvinnor uppgivit sig ha kunskaper om detta och det finns ett tydligt samband mellan självdeklarerad kunskap och ålder. Endast 34 procent av svarspersonerna i den yngsta åldersgruppen uppger att de har lärt sig någonting om denna händelse, men den kanske intressantaste skiljelinjen går mellan de som är yngre och de som är äldre än 50 år. Denna aktualiserar återigen frågan om vilken betydelse det har att ha haft möjlighet att – om än endast genom nyhetsmedia – följa en händelse i samtiden, jämfört med att endast få information om denna i efterhand, som historia. Även när det gäller Kambodja kan man se ett samband mellan de som säger sig ha kunskap och högre utbildning.

Folkmordet på armenier i det Osmanska riket är betydligt mindre känt av svarspanelen. Något mer än en tredjedel av respondenterna uppger att de har lärt sig något om detta. Även här kan vi konstatera en könsskillnad där män i högre utsträckning än kvinnor uppger sig har lärt sig något om denna historiska händelse. Däremot går det inte att se några statistiskt säkerställda skillnader mellan de olika åldersgrupperna i detta avseende. Återigen går det att konstatera att utbildning har betydelse. Personer med endast grundskoleexamen eller motsvarande uppger i lägre utsträckning än övriga respondenter att de har lärt sig någonting om folkmordet på armenier.

31 procent uppger att de har någon form av kunskap om det tidiga 2000-talets övergrepp i Darfur-provinsen i Sudan. Här föreligger inga könsskillnader i svaren, men det går att konstatera en inverkan av såväl ålder som utbildningsnivå. Personer i den yngsta åldersgruppen 18–29 år uppger i betydligt lägre utsträckning än de övriga att de har lärt sig något om dessa händelser. Det går också att notera ett tydligt samband mellan utbildningsnivå och självdeklarerad kunskap om dessa. Ju högre utbildning, desto större andel som uppger att de har lärt sig någonting om Darfur.

I jämförelse med ovannämnda historiska händelser råder det en stor okunskap i den äldre svarspanelen vad gäller den stora svälten i Ukraina på 1930-talet, ofta benämnd Holodomor. Endast 7 procent av de tillfrågade uppger att de har lärt sig någonting om denna. Också i detta fall går det att se en könsskillnad. Mer än en dubbel så stor andel av de manliga respondenterna som av de kvinnliga har angivit att de har tillägnat sig någon kunskap om denna historiska händelse. Även om det utifrån tabellen tycks som att en något större andel av personerna i den yngsta åldersgruppen har uppgivit kunskaper om Holodomor än vad som är fallet med de övriga svarspersonerna i panelen går det inte att statistiskt säkerställa ett sådant samband. Inte heller går det i detta fall att koppla kunskap till utbildningsnivå.

Ser vi slutligen till den yngre panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år är det särskilt intressant att notera att skillnaden mellan denna och den äldre är betydligt mindre när det rör de händelser som för samtliga svarspersoner måste vara ren historia, det vill säga folkmordet på armenier i Osmanska riket under det första världskriget och terrorsvälten i Ukraina under 1930-talet, än när det gäller händelser som ligger närmare nutiden.

För att underlätta den vidare analysen har svaren på dessa frågor slagits samman till ett sammanfattande mått på kunskap om och intresse för andra folkmord och massdödanden. Faktoranalys visar också att svaren på frågorna om folkmord hänger ihop och bildar en självständig dimension i den äldre panelen. Ett enkelt additivt

index, Index 1, har skapats av svaren på frågorna om folkmordet på armenierna, Kambodja under de röda khmererna, Rwanda 1994, Bosnien på 1990-talet och Darfur på 2000-talet, och kommer att användas som bakgrundsfaktor i den fortsatta analysen.⁵³ Det har inte varit möjligt att skapa ett liknande index för den yngre panelen.

Auschwitz, Anne Frank och Holocaust Denkmal i Berlin

Förintelsen är emellertid inte endast det paradigmatiska folkmordet, utan även som redan har diskuterats ett samtida historiekulturellt fenomen av stor betydelse. I historiekulturen reproduceras meningsbärande berättelser om Förintelsen, men även bilder på personer och platser som representerar och anspelar på dessa berättelser.

För att undersöka svarspersonernas förmåga att avkoda sådana ”ikoniska” bilder ombads de identifiera tre fotografier. I varje fall gavs fem svarsalternativ, varav ett var att man inte kände till motivet på bilden. Inledningsvis visades nedanstående bild på huvudingången till Stammlager Auschwitz (eller Auschwitz I) och följande fråga ställdes: ”*Känner du igen denna plats?*”.

Fem svarsalternativ gavs: ”ingången till gettot i Warszawa”, ”ingången till Auschwitz koncentrationsläger”, ”ingången till det nazistiska partihögkvarteret”, ”ingången till Hitlers bostad i Alperna: Berghof”, samt ”jag vet inte vad bilden föreställer”. Som framgår av tabell 2.6. nedan var det få personer i den äldre panelen som valde det första eller tredje alternativet. 82 procent av alla svarspersoner i åldern 18–79 år identifierade bilden korrekt medan 15 procent svarade

© Tulio Bertorini

Tabell 2.6. Svarspersonernas förmåga att identifiera ingången till Auschwitz I (procent)

	Ingången till gättot i Warszawa	Ingången till Auschwitz koncentrationsläger	Ingången till det nazistiska parhögkvarteret	Ingången till Hitlers bostad i Alperna: Berghof	Jag vet inte vad bilden föreställer	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	2	82	1	0	15	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	4	70	1	1	25	100

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027 respektive 207.

Tabell 2.7. Svarspersonernas förmåga att identifiera Anne Frank (procent)

	Hana Brady	Anna Freud	Anne Frank	Marie Curie	Jag vet inte vem bilden föreställer	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	1	1	91	0	7	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	1	3	85	1	10	100

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027 respektive 207.

att de inte visste vad bilden föreställde. Det går emellertid att konstatera en könsskillnad i detta avseende. En större andel av männen (87 procent) än kvinnorna (78 procent) i panelen gav det rätta svaret.

Även utbildningsnivån spelar in. 27 procent av svarspersonerna med endast grundskoleutbildning eller motsvarande svarar att de inte vet vad bilden föreställer, medan endast 10 procent av respondenterna med universitets- eller högskoleexamen ger detta svar. Som framgår av tabellen har en något lägre andel av den yngre panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år givit det korrekta svaret.

Därefter fick respondenterna på samma sätt ta ställning till bilden till höger av Anne Frank. Frågan som ställdes var: ”Vem är detta?”. Fem svarsalternativ erbjöds: ”Hana Brady”, ”Anna Freud”, ”Anne Frank”, ”Marie Curie”, samt ”jag vet inte vem bilden föreställer”. Resultatet visas i tabell 2.7.

Liksom i föregående fall föreligger en könsskillnad i den äldre panelen, men i detta fallet är det de kvinnliga svarspersonerna som i större utsträckning än männen ger det korrekta svaret (95 procent jämfört med 87 procent). När det gäller ålder har respondenter i åldrarna 30–49 år det svårast att identifiera Anne Frank. Likaså tenderar personer med enbart grundskoleutbildning att i något mindre utsträckning än övriga svara rätt på frågan.

I den yngre panelen kan man se samma skillnad med avseende

© Public Domain

© CC BY-SA 3.0

på kön. 88 procent av de kvinnliga svarspersonerna har identifierat Anne Frank, jämför med 82 procent av de manliga.⁵⁴ Däremot finns det inga samband med respondenternas ålder.

Den sista bilden behandlar Förintelsens minnesplats i Berlin, Denkmal für die ermordeten Juden Europas (Das Holocaust-Mahnmal). Respondenterna fick se ovanstående bild och svara på frågan: ”Känner du igen denna plats? Denna bild visar:...”.

Respondenterna gavs även i detta fall fem svarsmöjligheter: lämningarna av ett tyskt koncentrationsläger, en tysk kyrkogård, Förintelsens minnesplats i Berlin, en nazistisk bunker, samt ”jag vet inte vad bilden föreställer”. I tabell 2.8. visas resultatet.

I den äldre panelen var det endast 54 procent av respondenterna som klarade av att ge det rätta svaret på denna fråga, vilket är betydligt lägre än vad som var fallet i de två föregående frågorna. I detta fall finns inte heller någon könsskillnad. Däremot går det att se en tydlig skillnad mellan åldersgrupperna där de två yngre i högre utsträckning än de två äldre ger ett korrekt svar. Likaså är det uppenbart att det finns en effekt av utbildning. 61 procent av respondenterna med

Tabell 2.8. Svarspersonernas förmåga att identifiera Holocaust-Mahnmal i Berlin (procent)

	Lämningarna av ett tyskt koncentrationsläger	En tysk kyrkogård	Förintelsens minnesplats i Berlin	En nazistisk bunker	Jag vet inte vad bilden föreställer	Summa procent
Panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år	1	1	54	0	44	100
Panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år	0	2	55	1	42	100

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027 respektive 207.

universitets- eller högskoleexamen kunde korrekt identifiera det tyska monumentet, jämfört med endast 41 procent av de med enbart grundskoleexamen eller motsvarande. Det går även att konstatera ett tydligt och signifikant samband mellan korrekta svar och ett större historieintresse, medan statistiskt signifikanta samband är svagare eller saknas helt i avseende på politiskt intresse och intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter.

I den yngre panelen, däremot, är bilden en annan. Sambanden mellan att kunna identifiera Holocaust Mahnmäl och politiskt intresse, samt mellan att kunna göra detta och intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, är här starkare än sambandet med historieintresse.

Kapitel 3.

Källor till kunskap

"1940 kom han till ghettot i Lodz, där han anslöt sig till en grupp judiska skriftställare, som trots de omänskliga förhållandena likväl förmådde skapa litterärt. Där skrev han i augusti 1942 nedanstående avsnitt av sin bok. I augusti 1944 skickades judarna i Lodz till förintelselägret i Osvienzim [sic] (Auschwitz)."55

– Kommunistiska Arbetartidningen introducerar författaren Rachmil Bryks för svenska läsare den 2 september 1945.

Inledning

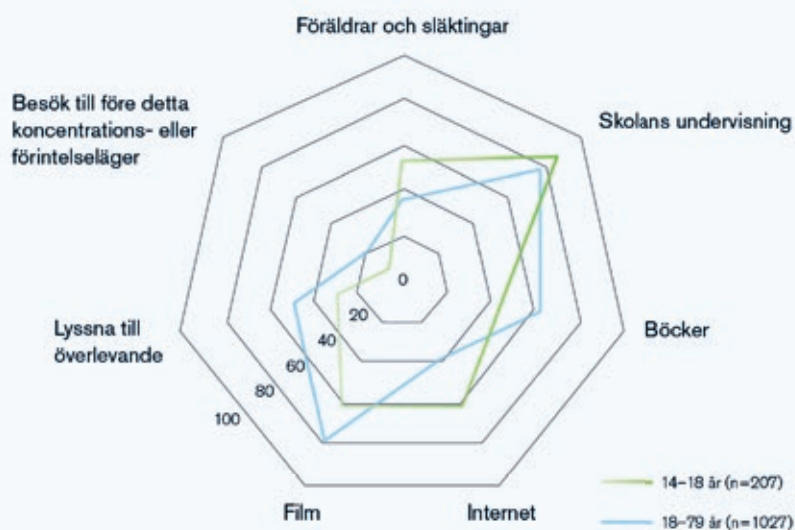
Detta kapitel kommer att ägnas åt frågan varifrån svarspersonerna uppfattar att de har fått sina kunskaper om Förintelsen. Människor tillägnar sig sannolikt historiska kunskaper och berättelser från en mängd olika håll och på en mängd olika sätt. Likväl finns det goda skäl att anta att vissa medier är av särskilt stor betydelse, och fokus kommer i det följande ligga på några som har bedömts som särskilt intressanta att studera.

Till att börja med är självfallet skolans historieundervisning betydelsefull, inte endast eftersom den är obligatorisk och möter människor i en relativt formbar ålder, utan även eftersom den ska förmedla offentligt sanktionerade historiska narrativ och perspektiv. Böcker är en traditionell källa till historisk kunskap och det finns inga skäl till att anta att detta inte också gäller kunskap om Förintelsen, detsamma gäller film och tv-program. Även internet är numörtiden en viktig kanal för spridningen av olika former av historiekulturella produkter, allt från filmer och filmklipp till texter, bild och musik. Även samtal med föräldrar och släktingar torde vara av betydelse i detta sammanhang. Alla dessa kunskapskällor är sannolikt av betydelse för all historieförmedling. Mer särpräglade kunskapskällor när det rör kunskaper om Förintelsen är däremot besök till olika före detta koncentrations- och förintelseläger liksom att lyssna till överlevande berätta om Förintelsen.

I figur 3.1. visas inledningsvis svarspersonernas egen skattning av betydelsen av ovanstående källor för deras kunskaper om Förintelsen. Detta kan självfallet inte omedelbart accepteras som en korrekt beskrivning av sakernas tillstånd, men ger åtminstone en indikation om

Figur 3.1

Svarspersonernas egen uppfattning om var deras kunskaper om Förintelsen härstammar från (procent)

Kommentar: Frågan lyder: Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Svarsalternativen är: föräldrar och släktingar, skolans undervisning, böcker, internet, film och tv-program, lyssna till överlevande och besök till före detta koncentrations- och förintelseläger.

vilka kunskapskällor som respondenterna förknippar med lärande om Förintelsens historia. Som framgår av diagrammet har den största andelen av svarspersonerna uppgivit film och tv (79 procent) samt skolans undervisning (77 procent) som källor till kunskap om Förintelsen. Mer än hälften (63 procent) har svarat att de har fått kunskaper från böcker och knappt hälften (49 procent) har uppgivit att de har lärt sig om Förintelsen genom att lyssna på berättelser från överlevande. Mer än en tredjedel (38 procent) har även lyft fram internet, samt föräldrar och släktingar (35 procent) som kunskapskällor. Ungefär en av fem (21 procent) har svarat att de har fått kunskaper i samband med besök till före detta koncentrations- eller förintelseläger.

I den yngre panelen är betydelsen av skolans undervisning ännu mer framträdande. 86 procent av samtliga anger den som kunskapskälla. För denna grupp är även internet av stor betydelse. 62 procent har lyft fram internet som en källa till kunskap om Förintelsen. En annan skillnad rör betydelsen av samtal med föräldrar och äldre släktingar. 52 procent av alla respondenterna i den yngre panelen svarar att de har fått kunskap om Förintelsen via sådana samtal.

Denna överblicksbild är intressant inte minst som den visar att människor upplever att de har fått sina kunskaper om Förintelsen från olika håll. Inte minst den stora andelen av respondenterna som uppger film och tv-program som kunskapskällor är anmärkningsvärd och visar på mediets genomslagskraft som historiekulturell förmedlare,

men det är också intressant att notera internets betydelse för den yngsta gruppen. Iögonfallande är även den betydelse som de yngsta svarspersonerna tillskriver samtal med föräldrar och släktingar. Men vad ligger bakom denna grafiska struktur? Går det att se skillnader om dessa svar analyseras utifrån variabler såsom kön, ålder och utbildningsnivå?

Fortsättningen av detta kapitel kommer att ägnas åt en sådan fördjupad analys. Särskilt fokus kommer härvid att läggas vid eventuella generationsskillnader. En i sammanhanget väsentlig fråga rör tillgången på information. Av denna anledning kommer en del avsnitt inkludera en del historisk kontextualisering för att tydliggöra dels vad för information som rimligen kan ha funnits tillgänglig för de äldre svarspersonerna under deras yngre år, dels för att visa på betydelsen av en del böcker och filmer i den svenska offentligheten. En följd av detta upplägg är att kapitlet möjligen kan upplevas som något ojämnt strukturerat. Inledningsvis behandlas skolans undervisning, som människor uppenbarligen uppfattar som en mycket viktig källa till deras kunskaper om Förintelsen. Därefter analyseras betydelsen av böcker, filmer och tv-program, internet, överlevandes berättelser, besök till före detta koncentrations- och förintelseläger, samt samtal med föräldrar eller äldre släktingar. Självfallet ingår flertalet av dessa kunskapskällor ofta i skolans undervisning, men de kan knappast sägas vara begränsade till denna och de är intressanta att studera var för sig.

Skolans undervisning

Inom ramen för den nu gällande läroplanen för den svenska skolan är Förintelsen ett av ytterst få lärostoff som är fastslagna som obligatoriskt. I kursplanen för historieämnet i årskurserna 7–9 slås det fast att Förintelsen ingår i ämnets centrala och obligatoriska innehåll:

”De båda världskrigen, deras orsaker och följder. Förtryck, folkfördrivningar och folkmord. Förintelsen och Gulag.”⁵⁶

Förintelsen återkommer även i kunskapskraven för historia. För att få det lägsta betyget E i slutet av årskurs nio ska eleven visa att hen har: ”*grundläggande* kunskaper om historiska förhållanden, skeenden och gestalter under olika tidsperioder. Eleven visar det genom att föra *enkla och till viss del* underbyggda resonemang om orsaker till och konsekvenser av samhällsförändringar och människors levnadsvillkor och handlingar, samt om Förintelsen och andra folkmord.”⁵⁷ Däremot saknas en explicit hänvisning till Förintelsen i gymnasiets kursplaner inom ramen för Lgy 11, även om vi vet att undervisning om Förintelsen i allmänhet äger rum också

i den historieundervisning som bedrivs på gymnasiet och att den behandlas i läromedlen för gymnasiet.

I den föregående kursplanen för grundskolan inom ramen för Lpo94 fanns ursprungligen inte Förintelsen med, utan det talades istället om att undervisningen också måste inkludera de ”mörka och destruktiva sidorna” i den moderna historien ”såsom exempelvis etniska och religiösa förföljelser”.⁵⁸ Lite längre fram i texten stipulerades det även att eleverna ska vara förtrogna med ”[v]år tids historia med dess folkmord, revolutioner, krig och fredssträvanden”.⁵⁹ Däremot förekom inte kunskaper om etnisk förföljelse eller folkmord bland de explicita målen som eleverna skulle ha uppnått i slutet av det nionde skolåret. Det var först år 2000 som Förintelsen inkluderades i kursplanen genom skrivningen: ”Vår tids historia med framsteg och fredssträvanden men också folkmord, såsom Förintelsen, revolutioner och krig hör till det som alla elever skall ha kunskaper om.”⁶⁰ Förintelsen inkluderades dock inte i de centrala målen som eleverna skulle ha uppnått i slutet av årskurs 9.

Det är således endast personer som har genomfört de sista åren av sin grundskoleutbildning efter år 2000 som säkert kan förväntas ha fått undervisning om Förintelsen. Bland de svarspersoner som ingår i undersökningen gäller det därför människor som är runt 32 år eller yngre. De äldsta svarspersonerna i panelen gick däremot i skolan redan på 1950-talet och den stora majoriteten har genomfört sin skolgång före år 2000. Innebär det att de inte alls fick någon undervisning om det som i styrdokumentet för dagens skola beskrivs som Förintelsen? Inte nödvändigtvis.⁶¹

I 1955 års kursplan för folkskolan betonades att undervisningen skulle planeras och bedrivas så att ”dess ledande tanke blir den fredliga odlingen och samhällsordningen genom tiderna.” Vidare borde lärarna vinnlägga sig om att ”motarbeta uppkomsten av hat och fiendskap med andra folk och mellan folkgrupper.”⁶² Som exempel på lämpliga avsnitt att behandla lyfter kursplanen bland annat fram världskriget 1939–1945, utan att närmare specificera innehållet.⁶³ Den samtida kursplanen för realskolan slog an en liknande ton och slog fast att historieundervisningen borde betona hur kulturutvecklingen ”främst beror av allas samfälliga insats i fredligt arbete, och därigenom inskräpa nödvändigheten av samarbete mellan individer, grupper och folk.” Vidare kunde historielärarna försöka ”inympa humanitetens grundsatser” genom att betona människovärdet och genom att visa på ”relativiteten hos allt mänskligt” fostra till ”vidsynthet och tolerans”.⁶⁴ Däremot stannade det rekommenderade innehållet vid mellankrigstiden, där författarna pekade på möjligheten att lyfta två helt olika perspektiv på den ekonomiska krisen i början av

1930-talet: Roosevelts och Hitlers. Ingenting specifikt sades dock om den nazistiska politikens innehåll och kronologiskt stannar kursplanen vid krigsutbrottet.⁶⁵

Utifrån detta kan endast sägas att det är fullt möjligt men långt ifrån säkert att historielärarna redan på 1950-talet lyfte något om den tyska nazismens antisemitism och folkmordspolitik. Ett litet stickprov bland historieläromedlen från den tiden ger för handen att det knappast gavs mycket information om detta, men att det faktiskt förekom uppgifter i åtminstone en del läromedel från denna tid. I en lärobok för realskolan från 1951 kunde eleverna till exempel läsa:

”Judeförföljelserna skärptes; till slut syftade man helt enkelt till att utrota judarna i Tyskland. [...] Judarna skulle nu utrotas i hela världsdelen och flera miljoner av dem blev på olika sätt dödade.”⁶⁶

Också i läromedlen för gymnasiet förekom kortfattade beskrivningar av den nazistiska folkmordspolitiken som i detta exempel från 1954:

”Enligt nationalsocialistisk uppfattning rädde icke någon jämlikhet mellan olika folk och olika människor, och de borde inte ha lika rättigheter. Högst av alla folk stod det tyska ’herrefolket’ som nu skulle ytterligare förädlas genom en raspolitik, som skulle renodla den nordiska rasen och utmönstra alla som mindervärdiga betecknande inslag, framför allt judiska (antisemitism). Judeförföljelserna drevs till sin spets under andra världskriget, då man sökte utrota alla judar i Tyskland och i de ockuperade länderna. Man beräknar, att de nazistiska judeförföljelserna kostade över 6 miljoner judar livet.”⁶⁷

I en annan gymnasielärobok från 1956 förekom en något längre framställning som även inneslöt ett embryo till förklaringsmodell:

”En väsentlig punkt i nazismens propaganda var hetsen mot judarna. Under efterkrigstiden hade dessa fått ett betydande inflytande på det tyska samhället, inte minst på det ekonomiska och kulturella området, vilket hade väckt ovilja på många håll. Det var en tacksam uppgift för Hitler att anknyta till gamla antisemitiska åskådningar och koncentrera det politiskt och ekonomiskt betingade missnöjet i Tyskland på den judiska minoriteten. ’Judarna är vår olycka’, förklarade han, och de borde därför utrotas. Såsom idealtypen för en äkta tysk uppställdes den ’ariska’ människan. [...] Ohyggligast var behandlingen av judarna; de utsattes för planmässiga förföljelser och fördes i stora skaror, i den mån de icke lyckats undkomma till

utlandet, till koncentrationslägren, där flertalet under det andra världskriget systematiskt avlivades i gaskamrar.”⁶⁸

I 1962 års kursplan för historieämnet i grundskolan anlades framför allt ett avkolonialiseringsperspektiv på andra världskriget. I samband med detta ägnades betydligt större intresse än tidigare åt Mellanöstern och eleverna i årskurs 8 skulle bland annat lära sig om staten Israels uppkomst: ”Vid behandlingen av Israel kan det som en hjälp till förståelse av den moderna sionismen vara av betydelse att något stanna inför judarnas egenartade historiska öde och den behandling de rönt under olika tider.”⁶⁹ Även detta öppnade möjligheter för den lärare som önskade behandla vad som senare kom att kallas Förintelsen.

Att det vid mitten av 1960-talet faktiskt fanns en förväntan på att skolan skulle behandla nazismen och dess förföljelse av judiska människor visades när Expressen på våren 1965 avslöjade existensen av en nazistisk organisation i Sverige.⁷⁰ Det allmänna intresset för nazismen och dess brotthistoria var vid denna tid dessutom på uppgång. Den 25 december 1959 vandaliserade två medlemmar av det nationalistiska Deutsche Reichspartei synagogan i Köln med hakkors och antisemitiskt klotter. Dådet gavs stor uppmärksamhet såväl inom som utanför den tyska förbundsstatens gränser och som Wolfgang Meseth har påpekat var det denna händelse som gav nazismen och dess historia en därefter väldigt framträdande plats i det förbundstyska utbildningssystemet.⁷¹ 1961 inleddes dessutom Eichmann-rättegången och snart därefter genomfördes även en serie rättegångar i Västtyskland mot före detta personal i Auschwitz (1963–68), Treblinka (1964–65) och Bełżec (början av 1965). Allt detta ökade det offentliga intresset för nazismen också i Sverige, men ”upptäckten” av att det fortfarande fanns organiserade nazister i Sverige gav upphov till ett särskilt stort medialt och politiskt intresse.⁷²

Den 7 maj 1965 sände Sveriges Television en BBC-producerad dokumentär som behandlade judarnas situation i det samtida västtyska samhället och den svenska redaktionen lät i samband med detta offentliggöra resultatet av en enkätundersökning av svenska skolungdomars kunskaper om nazismen. Enligt denna föreföll det som att många inte visste vem Hitler var eller vad nazismen innebar.⁷³ Aftonbladet följde upp med att intervjua ett antal tonåringar och tyckte sig utifrån deras svar också kunna konstatera besvärande kunskapsluckor.⁷⁴ På ledarplats menade tidningen att det visserligen inte var så att ”faktisk okunnighet om nazismens folkmord och övriga brott direkt banar vägen för nynazism och gör framtida generationer mottagliga för smittan”, men att man inte heller kun-

de ignorera problemet: ”vi måste kräva bättre skolundervisning, djupare information och bättre demokratisk beredskap”.⁷⁵

Allt detta föranledde två interpellationer i riksdagen angående eventuella brister i den svenska skolundervisningen om nazismen.⁷⁶ I sitt svar anförde den socialdemokratiska ecklesiastikministern Ragnar Edenman emellertid att han inte delade bilden av att detta ämne var eftersatt i skolans undervisning. Edenmans anförande och den påföljande debatten är intressant eftersom den visar att förföljelsen av judar inte kan sägas ha varit frånvarande i den dåtida svenska förståelsen av nazismen. Edenman inledde med att slå fast att ett centralt mål för grundskolan var att ”främja elevernas utveckling till dugliga och ansvarskännande samhällsmedlemmar med respekt för människovärdet”. Han visade därpå hur detta tog sig uttryck i läroplanen och fortsatte sedan med att behandla läromedlen:

”Historieböckerna för högstadiet t. ex. diskuterar nazismen inte bara ur rent politisk synvinkel utan tar också upp intoleransen och de grymheter och ogärningar som begicks. Koncentrationslägrens fasor skildras i ord och bild. En grundskoleelev i årskurs 8 kan säkerligen inte undgå att gripas av och reflektera över fotografier av t. ex. en jämnårig flicka som ryckts bort från sitt hem, utrustad med polisens nummerlapp och davidsstjärnan, som hennes av nazisterna föraktade och förföljda folk måste bära. Och eleverna får dessutom klart för sig att denna flicka visste, att hennes resa skulle sluta med döden i koncentrationslägrets gasugn. Hennes brott var att hon var jude. Den nazistiska raslärans brutalitet och herrefolksmentalitet får sin konkreta framställning även beträffande andra nationaliteter. Exemplet är taget ur en representativ lärobok för högstadiet.”⁷⁷

Partiledaren för Sveriges kommunistiska parti, C. H. Hermansson, menade emellertid att ecklesiastikministerns svar visade hur skolundervisningen ”borde och kan vara”, men inte så mycket om hur den faktiskt var. Hermansson hade själv granskat fem av de mest använda historieböckerna för årskurs 8 och menade att behandlingen av nazismen var otillräcklig. Samtliga fem läroböcker lyfte fram ”judehat och förföljelser mot judar som karaktäristiskt för nazismen”, men underlät att behandla att ”rasläran, terrorn och utrotningspolitiken riktade sig både mot judarna och mot andra icke-tyska folk”. Dessutom saknades en tillfredställande behandling av ”nazismens ekonomisk-sociala bakgrund och sammanhang.”⁷⁸ Han fick stöd av socialdemokraten och tillika historikern Stellan Arvidsson som bland annat menade att historieläroböck-

erna präglades av en konservativ partiskhet som gjorde att de underlät att beskriva ”den roll som storfinansens spelade för nazismens seger”. Det stod heller ingenting om ”att det inte bara var judarna som utsattes för mordraseri och terror utan också arbetarrörelsens företrädare och över huvud taget alla de som vågade tala ett demokratiskt språk.”⁷⁹

I slutändan tycks inte diskussionen ha föranlett några större förändringar och det skulle dröja mer än trettio år innan den svenska riksdagen visade ett liknande intresse för skolundervisning om nazismens historia. Vad dessa exempel emellertid visar är att det faktiskt finns anledning att tro att även de äldre svarspersonerna i undersökningen kan ha fått skolundervisning om nazismen som också inkluderat delar av det som i nu rådande kursplaner betecknas som Förintelsen.

I föreliggande undersökning har svarspersonerna fått svara på en direkt fråga om de har fått skolundervisning om Förintelsen. De har också fått ta ställning om de bedömer om deras kunskaper om Förintelsen kommer från skolundervisning och/eller från att ha läst skolläroböcker i historia. Som framgår av tabell 3.1. så kan man konstatera att det finns tydliga skillnader mellan olika åldersgrupper i avseende på hur man svarar på frågan: *Har du fått undervisning om Förintelsen i skolan?* Medan 87 procent av svarspersonerna i den yngsta åldersgruppen uppger att de är säkra på att de har fått undervisning om Förintelsen i skolans historieundervisning, är det endast 34 procent av svarspersonerna som är äldre än sextiofem år som har valt detta svarsalternativ. Omvänt kan det konstateras att hela 39 procent av svarspersonerna i åldersgruppen 65–79 år har svarat att de inte tror sig ha fått eller är helt säkra på att inte ha fått skolundervisning om Förintelsen, vilket är en stor skillnad mot hur de övriga tre åldersgrupperna i analysen har svarat.

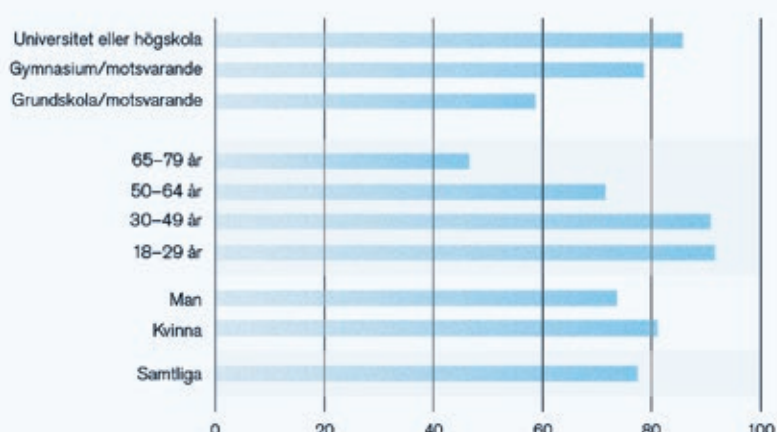
Tabell 3.1. Svarspersonernas uppfattningar om de har fått skolundervisning om Förintelsen, samtliga och fördelat på åldersgrupper (procent)

	A	B	C	D	Summa procent
Samtliga	68	20	8	4	100
18–29 år	87	10	2	1	100
30–49 år	78	19	3	0	100
50–64 år	64	25	8	3	100
65–79 år	34	27	25	14	100

Kommentar: Svarsalternativen är: A = Ja, det vet jag att jag har fått, B = Ja, jag tror det, C = Nej, jag tror inte det, D = Nej, absolut inte. Sambandsanalys indikerar att de observerade sambanden inte är orsakade av slumpen. Totalt antal svar = 1 027.

Figur 3.2

Figur 3. 2. Skolans undervisning som kunskapskälla (procent)

Kommentar: Det totala antalet svar är 1 027 för ålder och kön, samt för utbildning 1003.

Det bör här betonas att eventuella skillnader mellan åldersgrupper i detta sammanhang inte med säkerhet går att föra tillbaka på skillnader i skolundervisning. Det är sannolikt svårare att erinra sig enskilda detaljer kring den skolundervisning man har fått ju äldre man är. Det är därför rimligt att vänta sig en större osäkerhet bland äldre svarspersoner när de tillfrågas om de har erhållit skolundervisning om Förintelsen. "Förintelsen" existerade dessutom inte före 1979 som ett samlande begrepp för det nazistiska folkmordet på Europas judar, och svarspersoner som gick i skolan före denna tidpunkt kan därför finna det oklart hur de ska svara på en sådan fråga. Givet detta är det snarare anmärkningsvärt att så många som 61 procent av svarspersonerna mellan 65 och 79 år tror sig ha fått eller är säkra på att fått undervisning om Förintelsen under sin skolgång.

Vi kan även närma oss frågan utifrån den betydelse som svarspersonerna tillskriver skolans undervisning för sina kunskaper om Förintelsen. Ålder kvarstår här som en betydelsefull faktor, men även kön och utbildningsnivå har en statistiskt signifikant effekt på hur respondenterna har besvarat denna fråga också under prövning för andra faktorerna.⁸⁰

Det är svårt att förklara skillnaderna mellan könen i detta avseende. Däremot går det att föreställa sig förekomsten av en kumulativ effekt i avseende på utbildningsnivå, eftersom undervisning om Förintelsen i allmänhet återkommer även i gymnasiets historieundervisning.

Föga förvånande finns det ett starkt samband mellan svaren på de två frågorna om skolundervisning ($r = 0,638^{**}$). För att ytterligare fördjupa analysen av ålderns betydelse visas avslutningsvis i figur 3.3.

Figur 3.3

Svarspersonernas uppfattning om de har fått skolundervisning om Förintelsen och om skolundervisning respektive skolböcker som källor till deras kunskaper om Förintelsen, fördelat på femårs-kohorter (procent)

Kommentar: I diagrammet visas andelen svarspersoner som har svarat att de är säkra på att ha fått undervisning om Förintelsen i skolan eller tror sig ha fått det.

respondenternas svar på dessa frågor utifrån ålder fördelat på femårs-kohorter. I figuren visas även svaret på frågan om man har läst om Förintelsen i skolböcker i historieämnet.

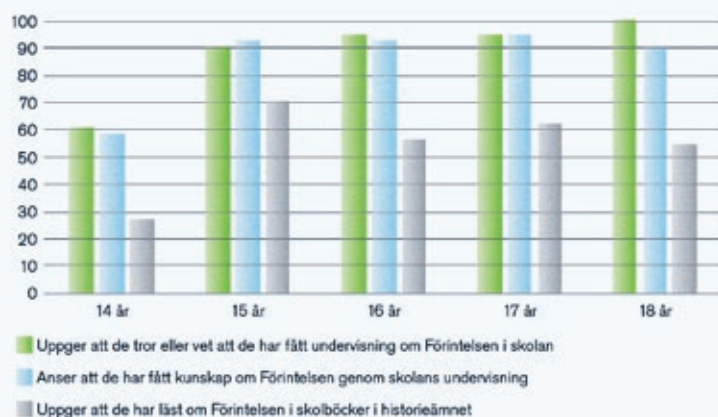
Som framgår av diagrammet tycks betydelsen av skolan som kunskapskälla avta med tilltagande ålder oavsett fråga. Detta kan nog delvis förklaras med att skolgången ligger längre tillbaka i tiden, vilket gör det svårare att svara på frågorna, men speglar förmodligen även förändringar i den betydelse som Förintelsen har givits i skolans undervisning.

Ser vi slutligen till panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år befinner de sig alla i eller har precis lämnat det svenska skolsystemet. Den stora skillnaden i denna grupp går mellan 14-åringarna och de övriga, vilket inte är särskilt förvånande då många svenska historielärare väljer att behandla Förintelsen först i årskurs 9. Endast 61 procent av 14-åringarna har svarat att de vet eller tror att de har fått undervisning om Förintelsen jämfört med 95 procent av 16-åringarna och 100 procent av 18-åringarna. I figur 3.4. visas svaren på samma tre frågor som i figur 3.3. fördelat på ålder.

Det är viktigt att understryka att det handlar om ett lågt antal svarspersoner i denna panel och att det därför utifrån resultaten som visas i ovanstående figur är vanskligt att dra för stora slutsatser om svensk skolundervisning i stort. Sammantaget bekräftas dock

Figur 3.4

Svarspersonernas uppfattning i den yngre panelen om de har fått skolundervisning om Förintelsen och om skolundervisning respektive skolböcker som källor till deras kunskaper om Förintelsen, fördelat på ålder (procent)

Kommentar: I diagrammet visas andelen svarspersoner som har svarat att de är säkra på att ha fått undervisning i skolan om Förintelsen eller tror sig ha fått det. Det totala antalet svar uppgår till 207.

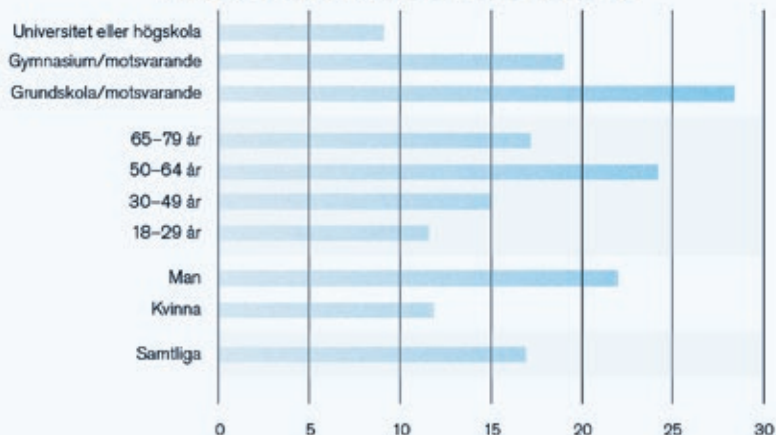
bilden av att Förintelsen inte bara har en framträdande position i kursplanen för historieämnet, utan även i lärarnas undervisning. Det är intressant att notera att i en stor studie av engelska skolelevs kunskaper om Förintelsen som genomfördes 2013–2014 uppgav 89,9 procent av svarspersonerna i årskurs 11 (i allmänhet 16-åringar) att de var säkra på eller trodde att de hade fått undervisning om Förintelsen. Motsvarande andel bland respondenterna i årskurs 13 (18-åringar) var 87,8 procent.⁸¹

Böcker som källa till kunskap

De första böckerna om Förintelsen gavs ut på svenska redan under det andra världskriget. Det handlade om verk såsom Zander Åbergs *Hatet mot judarna* (1943) och Stefan Szendes *Den siste juden från Polen* (1944). Ett problem som vi emellertid ställs inför när vi försöker skapa oss en bild av tillgången på svenskspråkiga böcker om Förintelsen under de första decennierna efter det andra världskriget är att det i skrivande stund inte finns någon tillförlitlig sammanställning. Om vi till exempel tar vår utgångspunkt i den nationella biblioteksdatabasen Libris och söker på svenskspråkiga böcker om Förintelsen förefaller det som att det är först under andra hälften av 1990-talet som vi kan se en ökning i antalet titlar som ges ut på svenska om Förintelsen. Problemet är emellertid att vi inte kan anta att bibliotekarier har klassificerat alla relevanta böcker så att de är kopplade till sökordet "Förintelsen". Detta är förvisso sannolikt för

Figur 3.5

Figur 3. 5. Andelen svarspersoner som uppger att de inte har läst någon bok om Förintelsen, samtliga och uppdelat på kön, utbildningsnivå och ålder (procent)

Kommentar: Respondenter som saknar grundskoleexamen visas inte i diagrammet. I kategorin ålder visas även andelen svarspersoner i den yngre panelen som uppger att de inte har läst någon bok om Förintelsen.

böcker som har publicerats under de senaste decennierna, då begreppet "Förintelsen" har varit väl etablerat i den svenska offentligheten, men det är troligt att en del äldre litteratur faller bort i Libris, eftersom termen "Förintelsen" inte var i allmänt bruk förrän tidigast på 1980-talet.⁸²

Det som är väsentligt för föreliggande undersökning är emellertid konstaterandet att det har funnits tillgång till svenskspråkig litteratur om Förintelsen, även före 1990-talets ökade intresse. Inte minst på 1960-talet utkom flera i sammanhanget viktiga verk på svenska, till exempel en kortare svenskspråkig version av Raul Hilbergs banbrytande *The Destruction of the European Jews* som publicerades redan 1963, två år efter originalet.⁸³ Rudolf Höss anteckningar om sin tid som kommendant i Auschwitz gavs ut på svenska 1960 och 1967. Sistnämnda år publicerades även Simon Wiesenthals *Mördarna mitt ibland oss* på svenska av Bonniers förlag.⁸⁴

I figur 3.5. visas inledningsvis andelen svarspersoner i åldrarna 18–79 år som uppger att de inte har läst någon bok om Förintelsen. Detta är förmodligen ett säkrare mått på omfattningen av bokläsandet än det skulle vara att fråga om de har läst en bok om Förintelsen, givet alla avgränsningsproblem som respondenten ställs inför.

Totalt är det 17 procent av samtliga svarspersoner i den äldre panelen som uppger att de inte har läst någon bok om Förintelsen, vilket måste sägas vara en relativt låg andel. Det är emellertid tydligt att det finns skillnader mellan könen. Medan 22 procent av

männen säger sig inte ha läst någon bok som behandlar ämnet är det endast 12 procent av kvinnorna som uppger samma svar. Detta avspeglar förmodligen främst den allmänna skillnad hos kvinnor och män i benägenheten att läsa böcker som kunnat beläggas i andra undersökningar.⁸⁵

Det finns även en tydlig skillnad mellan personer med olika utbildningsnivå som också stämmer väl in på andra undersökningar om bokläsningen i Sverige.⁸⁶ Mindre självklara är skillnaderna i avseende på åldersgrupp. Här sticker gruppen med svarspersoner i åldrarna 50–64 år ut. Hela 24 procent av dessa har svarat att de inte har läst någon bok om Förintelsen. I till exempel SCB:s undersökningar av svenska läsvanor finns ingen motsvarande skillnad i läsbenägenhet för denna grupp.⁸⁷ Det är självfallet fullt möjligt att detta speglar något annat, men en logistisk regressionsanalys visar att statistiskt signifikanta effekter av såväl köns- som åldersskillnader och utbildningsnivå kvarstår också under prövning för övriga faktorer. Det finns även starka och statistiskt signifikanta effekter av lågt historieintresse, av låg kännedom om andra folkmord och massdödanden, samt av att inte vara säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen eller att vara säker på att inte ha fått detta.⁸⁸

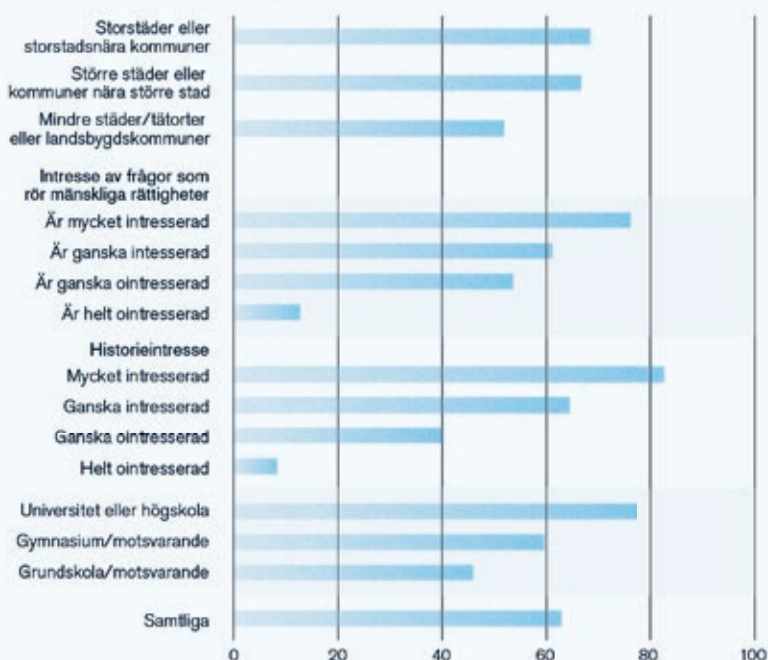
I den yngre panelen är det 21 procent som svarar att de inte har läst någon bok om Förintelsen. I denna panel går det inte att se några statistiskt signifikanta samband mellan svaret att man inte har läst någon bok om Förintelsen och kön eller ålder. Däremot finns det tydliga och signifikanta samband mellan detta svar och ett lågt historieintresse, ett lågt intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter och egenskapen att inte ha fått någon skolundervisning om Förintelsen.

Vilken betydelse tillskriver svarspersonerna böcker som informationskälla till Förintelsen? Som framgår av figur 3.6. uppger 63 procent av de tillfrågade i den äldre panelen att de har fått kunskap från Förintelsen genom att läsa böcker. Det går i detta avseende inte att finna några signifikanta skillnader i avseende på kön eller ålder. Det finns även ett samband mellan utbildningsnivå och självdeklarerad kunskap från böcker.

Det finns även ett samband mellan respondenternas intresse för historia och svaret att de har fått kunskap från böcker. Ett liknande samband råder mellan detta svar och deras intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, samt med folkmordsindexet. Med andra ord är det mer sannolikt att personer som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen från böcker i högre utsträckning även har kunskap om andra folkmord och massdödanden än vad som är fallet med övriga respondenter. Ovanstående samband kvarstår

Figur 3.6

Figur 3. 6. Andel av svarspersonerna i den äldre panelen som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen från böcker, samtliga och fördelat på utbildning, intresse för historia, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter och boendeort (procent)

Kommentar: Det totala antalet svar är 1 027.

också under prövning för övriga bakgrundsfaktorer i en logistisk regressionsanalys. Intressant nog finns det här även en signifikant effekt av boendeort. Det är mer sannolikt att personer uppger att de har fått kunskap om Förintelsen ifall de bor i storstäder och storstadsnära kommuner eller i större städer och kommuner nära större stad än vad det är ifall de bor i mindre städer eller i landsbygdskommuner. Möjligen handlar det om en effekt av närheten till bibliotek.⁸⁹

Men vilka böcker har respondenterna då läst? I stället för att svara på en öppen fråga fick svarspersonerna ange om och i så fall vilka av sex olika böcker som de hade läst. Böckerna, som kommer att presenteras mer i detalj senare i detta avsnitt, har valts ut utifrån kriteriet att de bör ha fått en relativt stor uppmärksamhet när de publicerades, att de representerar olika genrer och att de har givits ut vid olika tidpunkter. Vidare fick respondenterna uppge om de hade läst om Förintelsen i någon lärobok i historieämnet. De gavs även möjlighet att ange om de hade läst någon annan bok om Förintelsen och ombads att i så fall nämna titeln. Slutligen kunde de uppge om de hade läst en bok om Förintelsen, men hade glömt bort titeln. Inledningsvis presenteras resultatet i avseende på de sex namngivna titlarna.

Anne Franks dagbok

Det är tveksamt om någon annan bok med koppling till Förintelsen har haft ett lika stort och långvarigt internationellt genomslag som Anne Franks dagbok. Boken har översatts till mer än femtio olika språk och sålts i miljontals exemplar. Den har emellertid tagits emot på olika sätt i olika länder. I till exempel Storbritannien marknadsfördes boken, när den först publicerades 1952 under titeln *Anne Frank: The Diary of a Young Girl*, som en bok om tonårsproblem och generationskonflikter.⁹⁰ I USA utkom boken också 1952, men den fick inledningsvis ingen större framgång förrän en uppskattande recension av Meyer Levin i *New York Times Review of Book* satte fart på försäljningen. En andra utgåva på 15 000 exemplar släpptes och följdes redan några dagar senare av en tredje på 45 000 exemplar.⁹¹ Det stora publika genomslaget i USA kom dock först 1955, efter det att den hade omarbetats till en pjäs av två av Hollywoods manusförfattare, Frances Goodrich och Albert Hackett, vilka anpassade innehållet till en amerikansk publiks behov:

”Early versions of the Anne Frank story tended to downplay the Jewish component. A particular Jewish fate came to represent universal human suffering. Given that the future-oriented sentiments of Americans at the time and the desire for universal symbols, the lives of the Franks, played out in a back-alley garret in Amsterdam, were rendered into a symbol of ‘humanity’. This universalization reaches its apex at the play’s conclusion. The famous line, ‘In spite of everything, I still really believe that people are good at heart’, does appear in Anne Frank’s diary but in a completely different context. [...] For audiences, who were told nothing about Anne Frank’s fate at Auschwitz or her death in Bergen-Belsen, these optimistic last words symbolized the possibility of picking up the pieces and carrying on with life after the war.”⁹²

I Västtyskland, där boken publicerades redan 1950 i en första upplaga på endast 4 600 exemplar, blev boken, trots goda recensioner, en publiksuccé först i samband med att den billiga pocketutgåvan släpptes 1955, samma år som pjäsen om Anne Frank uruppfördes på tyska teaterscener. Därefter uppstod vad som beskrivits om närmast en Anne Frank-kult.⁹³ Även i den tyska kontexten bidrog pjäsen om Anne Frank till bokens popularisering, och i samband med pjäsens uruppförande i Västtyskland trycktes 700 000 exemplar.⁹⁴ Denna i sammanhanget kanske överraskande framgång hänger sannolikt samman med att boken kom ut vid en tidpunkt då den unga Förbundsstaten behövde finna en framtidsorienterad identitet, och bokens budskap tolkades, på samma

sätt som i USA, som ett universellt hopp om framtiden. När boken kom ut i pocketformat 1955 hade den talande nog raden ”jag tror på det goda i människor” tryckt på omslaget.⁹⁵ En samtida observatör menade att boken tilltalade många tyskar på grund av ”dragningskraften i den förlåtande övertygelse som genomsyrar boken och som skapar intrycket av att de mördade förlåter sina mördare.”⁹⁶ Man bör i sammanhanget notera att den i den tyska översättningen hade formuleringar som kunde uppfattas som anti-tyska ändrats eller tagits bort.⁹⁷

Början var dock blygsam. När boken först publicerades i Nederländerna i juni 1947 under titeln *Het Achterhuis* (det bakre huset) trycktes inte mer än strax över 3 000 exemplar. Boken fick emellertid fina recensioner och i december samma år kom en andra utgåva på 6 830 exemplar, följt av en tredje utgåva i februari 1948 med 10 500 exemplar. Likväl var det först efter 1957 som Anne Franks verkligen slog igenom i Nederländerna och det året togs även beslutet att inte riva huset på Prinsengracht 263, utan att istället öppna det för allmänheten, något som skedde 1960.⁹⁸

Ryktet nådde snart Sverige. Redan i slutet av juni 1948 kunde Expressen rapportera om boken som beskrevs av recensenten Grete Berges som ”[l]ångt bättre än de vanliga skräckdokument vi äger från koncentrationsläger och liknande miljöer”.⁹⁹ Även den amerikanska utgåvan ådrog sig uppmärksamhet i den svenska pressen när den utkom 1952. Redan flera månader före publiceringen av den första svenska utgåvan blev boken också föremål för en längre uppskattande recension av Dagens Nyheters litteraturkritiker Knut Jaensson, som bland annat skrev att:¹⁰⁰

”Unika, ensamma i sitt slag, är det inte många böcker som är och inte många dagböcker heller. Och otvivelaktigt är Anne Frank inte den enda av judisk börd som utan fiktiv omklädnad beskrivit hur det har känts att ’gå under jorden’ i Tyskland eller i av Tyskland ockuperade länder. Men Anne Franks dagbok är verkligen inte lik någon annan ockupationsdagbok. Det är inte bara så att den är mänskligt skakande, konstnärligt fulländad, obarmhärtigt avslöjande, sällsynt uppriktig och högintelligent, den är dessutom skriven av en liten flicka mellan 13 och 15 år.”¹⁰¹

När Hökerbergs förlag senare samma år gav ut boken i översättning från holländskan fortsatte lovorden att komma. Likt Berges och Jaensson, kontrasterade Expressens kritiker Ann Bouleau boken mot annan litteratur om nazismens övergrepp:

”De känslor man erfar inför ett sådant dokument är betydligt mera hjärtslitande än de mer eller mindre diffusa kväljningssensationer man automatiskt förknippar med tanken på Hitlertidens pogromer. Det kan inte hjälpas att man fortare trubbas av inför stora anonyma massors lidanden än för välkända individers. Och jag tror inte man själv behöver ha tonårsbarn för att det här skall göra särskilt ont. Anne Frank är så lätt att känna igen.”¹⁰²

Boleau menade emellertid att det likväl inte var bokens skildringar av vardagslivet i familjens gömställe eller av puberteten – ”hon är en alldeles vanlig tonåring” – utan kontexten som gjorde boken ”märkelig”:

”Nej, det är bakgrunden till dem, själva de förhållanden som har tvingat fram situationen, som gör skillnaden så enorm mellan Annes erfarenheter och våra så snarlika ungdomars. Det är ju-destjärnans realitet, som detta lilla vanliga barn har fått uppleva i hela dess grymhet, medan vi inte ens lyckas förklara dess innebörd för våra trettonåringar. [...] Fylld av förfäran och hopplöshet, med en objektivitet som är enkel och beundransvärd och hjärtskärande säger hon där bakom raderna på varje sida att så får livet inte vara för människors barn. Och man skulle vilja att många läste henne, och särskilt de som har lätt för att glömma...”¹⁰³

Boken gavs även ett uppskattande bemötande i andra tidningar,¹⁰⁴ och på julafton 1953 sände Sveriges radio ett halvtimme-långt program, ”Huset där Anne Frank bodde”.¹⁰⁵ Därefter dröjde det till 1960 innan boken gavs ut på nytt på svenska.¹⁰⁶ Boken har sedan givits ut 1969, 1977, 1994, 1997, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010, 2013 och 2017.

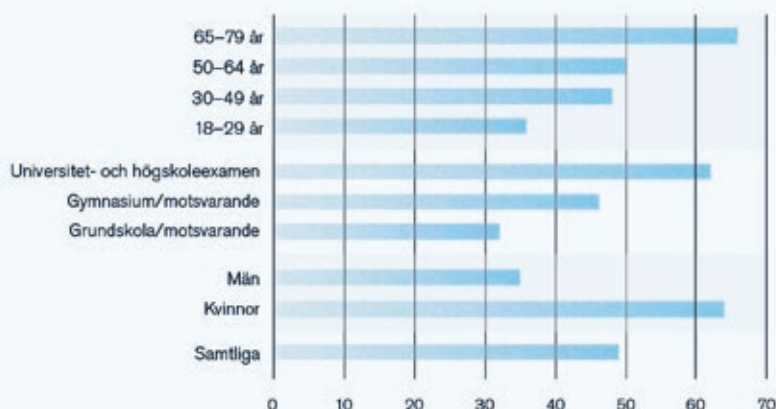
1953 var de äldsta svarspersonerna i svarspanelen i fjortonårsåldern, vilket innebär att Anne Franks dagbok är sannolikt den enda svenskspråkiga bok med kopplingar till Förintelsen som alla respondenter i de två panelerna kan ha kommit i kontakt med redan under tonåren. Detta, tillsammans med dess internationellt ikoniska status, gör den särskilt intressant att undersöka.

Som framgår av figur 3.7. svarar nästan hälften (49 procent) av svarspersonerna att de har läst Anne Franks dagbok. Det går också att iaktta stor skillnad mellan könen i detta avseende. 64 procent av de kvinnliga respondenterna säger sig ha läst boken, jämfört med 35 procent av de manliga, en skillnad på hela 29 procentenheter.

Det går även att konstatera att utbildningsnivån har betydelse. Medan 62 procent av personerna med universitets- eller högskoleexamen uppger att de har läst Anne Franks dagbok är det endast 32 procent av de med enbart grundskoleexamen som gör detsamma. En

Figur 3.7

Andelen svarspersoner som uppger att de har läst Anne Franks dagbok, samtliga och fördelat på kön, utbildningsnivå och åldersgrupp (procent)

Figur 3.8

Andel av svarspersonerna i den äldre panelen som svarar att de har läst Anne Franks dagbok, fördelat på femårskohorter (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

skillnad på 30 procentenheter. Slutligen går det att också konstatera ett lika tydligt inflytande för ålder. Ju äldre åldersgruppen är desto större andel som har svarat att de har läst boken. I åldersgruppen 18–29 år är det 36 procent som har angett detta svar, jämfört med 66 procent av respondenterna i åldersgruppen 65–79 år. Även här en skillnad på 30 procentenheter. Skillnaden mellan olika generationer framgår än mer tydligt i figur 3.8, som visar hur svarsfördelningen ser ut fördelat på femårskohorter. En betydligt större andel av de som säger sig ha läst Anne Franks dagbok har också uppgett relativt omfattande kunskaper om andra folkmord och massdödanden än vad som är fallet med de svarspersoner som inte har uppgett att de har läst boken ifråga.

De tydliga effekterna för kön, utbildning, ålder, samt ”folk-mordskunskap” på svaret på frågan om man har läst Anne Franks dagbok kvarstår också under prövning för andra faktorer.¹⁰⁷ Däremot försvinner då signifikansen för de samband som inledningsvis kunnat konstateras mellan svaret på frågan och graden av historieintresse, politiskt intresse och intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, liksom motsvarande samband med skolundervisning om Förintelsen.

När det gäller den yngre svarspanelen med respondenter i åldrarna 14–18 år är det 36 procent av ungdomarna som svarar att de har läst Anne Franks dagbok, det vill säga en lika stor andel som svarspersonerna i åldrarna 18–29 år i den äldre panelen. I denna grupp går det inte att se lika tydliga samband med bakgrundsfaktorer som i den äldre panelen, något som möjligen beror på det låga antalet respondenter. Den enda statistiskt signifikanta (på fem-procentsnivån) skillnaden är den mellan kvinnor och män. 28 procent av männen uppger att de har läst boken jämfört med 43 procent av kvinnorna. Likväl är det denna bok som överlägset störst andel av ungdomarna i panelen säger sig ha läst, om man bortser från läroböcker i historia. Sammanfattningsvis kan det därför konstateras att Anne Franks dagbok fortfarande tycks inta en särställning. Skillnaden mellan äldre och yngre svarspersoner avspeglar sannolikt istället förändrade läsvanor rent allmänt.

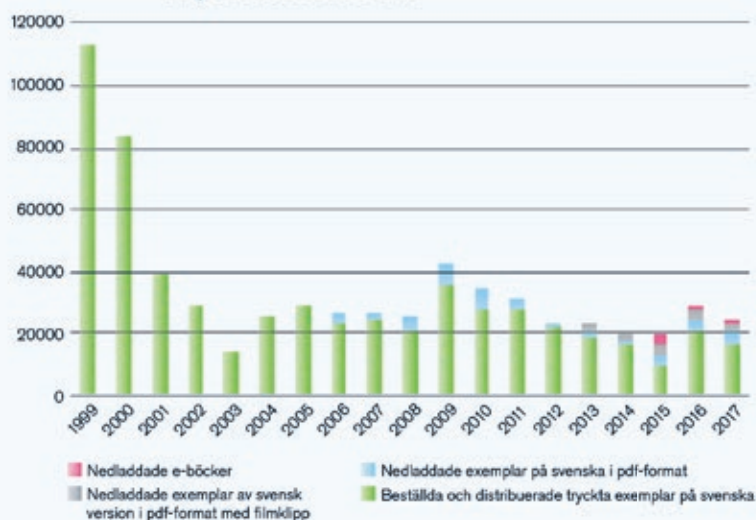
... om detta må ni berätta...

Den näst mest lästa boken av de sex verk som svarspersonerna tillfrågades om är ...om detta må ni berätta... Skriven på anmärkningsvärt kort tid av historikern Paul A. Levine och idéhistorikern Stéphane Bruchfeld och distribuerad 1998 kostnadsfritt i cirka 700 000 exemplar till svenska barnfamiljer och lärare som ett led i projektet Levande historia är den en högst ovanlig historiekulturell produkt. Boken togs emot väl i offentligheten och flera recensenter tycks närmast ha varit glatt överraskade över det goda resultatet.¹⁰⁸ Ursprungligen saknades ett kapitel som behandlade Sveriges kopplingar till Förintelsen, men ett sådant tillkom 2012. Från och med 2015 distribueras verket även som e-bok.

Som framgår av figur 3.9. var distributionen som störst åren 1999–2000, varefter den har, med undantag för 2003, fluktuerat mellan cirka 20 000 och 40 000 exemplar om året. Om man därtill räknar in det stora antal exemplar som distribuerades under 1998 väcker det frågan om det går att avläsa några avtryck av kampanjen 1998–2000 i vårt material.

Inledningsvis kan det konstateras att 19 procent av samtliga respondenter i panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år har svarat

Figur 3.9 Distributionsstatistik för ... om detta må ni berätta... för perioden 1999–2017

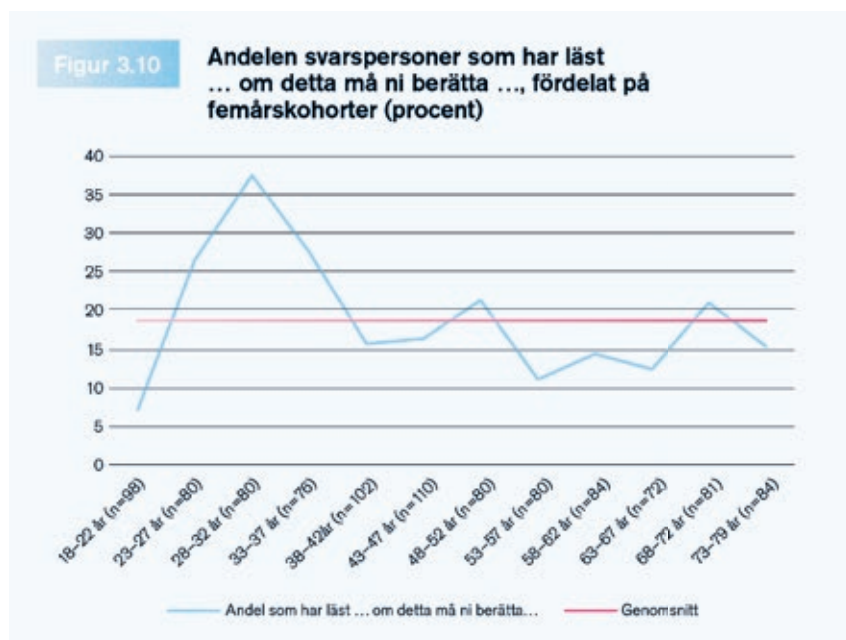

Kommentar: Baserat på intern statistik på Forum för levande historia

att de har läst ... om detta må ni berätta... Under prövning för andra faktorer finns det inga signifikanta effekter för utbildning, historieintresse, politiskt intresse eller intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. Däremot finns det en könsskillnad. Medan 21 procent av kvinnorna säger sig ha läst boken gör endast 16 procent av männen det. Det är svårt att förklara denna skillnad, men den kvarstår även under prövning för andra bakgrundsvariabler. Det finns även ett tydligt samband med ålder och intressant nog förefaller det som om det faktiskt går att se en effekt av informationskampanjen 1998–2000. I figur 3.10. visas andelen respondenter som har svarat att de har läst ... om detta må ni berätta... fördelat på femårskohorter.

Som framgår av diagrammet så kan vi se att betydligt fler personer i åldrarna 23–37 år säger sig ha läst boken än såväl yngre som äldre respondenter. Störst andel finns bland de som är 28–32 år (38 procent), det vill säga bland de som var 8 till 13 år 1998. Om ursprungstanken var att föräldrar skulle läsa boken för sina barn är det också intressant att notera att personer i åldrarna 53–67 år ligger under genomsnittet; det finns således ingenting som tyder på att den visionen realiserades.

I den yngre panelen är det 10 procent av respondenterna som svarar att de har läst ... om detta må ni berätta... Det föreligger ingen signifikant skillnad i avseende på kön eller ålder. Däremot finns det ett samband med skolundervisning, med ett starkt intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter samt med ett starkt intresse för historia.

Maus

Den amerikanske tecknarens Art Spiegelman serieroman *Maus*, i vilken han berättar om sin fars erfarenheter under Förintelsen och där karaktärerna är porträtterade som djur, är förmodligen det mest kända och av forskningen mest uppmärksammas försöket att gestalta Förintelsen som tecknad serie.¹⁰⁹ Den första delen publicerades som bok 1986 efter att först delvis ha publicerats i tidningen *Raw* och den andra utkom i bokform 1991, efter att även den först ha publicerats i *Raw*. De svenska utgåvorna utkom 1987 respektive 1992. 2009 utkom dessutom båda delarna i en ny svensk samlingsutgåva. Verket tycks emellertid inte ha fått något bredare genomslag i Sverige. Endast 2 procent av respondenterna i åldrarna 18–79 år uppger att de har läst *Maus*. I den yngre panelen är det en något större andel, 4 procent, som har angett detta svar. I båda panelerna är antalet personer som säger sig ha läst *Maus* så lågt att det inte är meningsfullt att försöka finna samband med bakomliggande faktorer.

Om detta är en människa

Den italienske kemistens och nobelpristagaren, Primo Levi, *Om detta är en människa* (Se questo è un uomo) är förmodligen en av de internationellt mest kända skildringarna av Förintelsen. Skriven omedelbart efter kriget av Levi som hade överlevt Auschwitz, men refuserad av det framstående förlaget Einaudi, utkom den i endast 2 500 exemplar på det betydligt mindre förlaget De Silva 1947. Först i samband med den andra utgåvan 1958, denna gång på Einaudi uppmärksammades boken på allvar, något som förmodligen även hängde samman med det ökade intresset för Förintelsen i Italien vid denna tid.¹¹⁰ 1959 kom boken ut för första gången i Storbritannien, 1961 i USA där den

omedelbart blev en succé. Samma år utkom den i Västtyskland, där den första upplagan på 50 000 exemplar sålde slut inom loppet av några månader, och i Frankrike. Succén följdes snart upp med ytterligare en bok, *La tregua*, som även den blev en stor framgång.

Givet detta är det något märkligt att det skulle dröja innan ett verk av Levi översattes till svenska. Han var visserligen inte fullständigt okänd, 1969 introducerades, till exempel, Levi för en svensk publik av Göran Börge i en kortare artikel i *Aftonbladet*,¹¹¹ men det var först 1986 som *Se non ora quando* gavs ut under den svenska titeln *Om inte nu, så när* och fick goda recensioner.¹¹² På våren 1988 utkom till sist även *Om detta är en människa* i svensk översättning och erhöll strålande recensioner.¹¹³ I slutet av maj 1988 låg boken på första plats i *Dagens Nyheters* kritikerlista, baserad på omdömen av femton litteraturkritiker vid *Dagens Nyheter*, *Göteborgs-Posten* och *Sydsvenska Dagbladet*.¹¹⁴ Det breda genomslaget tycks dock ha uteblivit. Inte mer än 2 procent av respondenterna såväl i den äldre panelen som i den yngre har svarat att de har läst denna bok. Antalet svar är därför så lågt att ingen vidare sambandsanalys har genomförts.

De fattiga i Łódź

Steve Sem-Sandbergs roman, *De fattiga i Łódź*, tilldelades August-priset 2009 för bästa skönlitterära verk. 6 procent av respondenterna i den äldre panelen säger sig ha läst boken. Det finns emellertid ett tydligt samband mellan detta svar och utbildningsnivå. Endast 1 procent av de med enbart grundskoleutbildning uppger att de har läst boken, jämfört med 10 procent av svarspersonerna med universitets- eller högskoleexamen. Benägenheten att läsa romanen förfaller även stiga med tilltagande ålder. 2 procent av respondenterna i gruppen 18–29 år svarar att de har gjort det, 4 procent av de mellan 30–49 år, 6 procent av de mellan 50–64 år och 12 procent av de i åldrarna 65–79 år. Det finns även tydliga samband med ett starkt intresse för historia och för politik. Inte en enda respondent i den yngre panelen säger sig ha läst *De fattiga i Łódź*.

Frågor jag har fått om Förintelsen

Våren 2017 publicerades *Frågor jag har fått om Förintelsen*, skriven av Hédi Fried, en överlevande från Förintelsen som i flera decennier föreläst i skolor och i andra sammanhang om Förintelsen och som även har skrivit flera andra böcker i ämnet. Boken är uppenbart skriven med en yngre målgrupp i tankarna och har också distribuerats utan kostnad tillsammans med en lärarhandledning till svenska högstadieskolor. Det sistnämnda ägde dock rum efter det att föreliggande undersökning genomfördes och i den yngre panelen är det endast

2 procent som svarar att de har läst boken. I den äldre panelen är andelen 3 procent. I båda fallen innebär det att underlaget är för litet för att det ska vara meningsfullt att söka bakomliggande samband.

Andra böcker

Ovanstående är självfallet inte de enda böcker som svarspersonerna i de två panelerna har läst. Respondenter som hade läst andra böcker ombads nämna vilka dessa var. I den äldre panelen förekommer följande titlar (utan särskild inbördes ordning): Kim Leines *Avgrunden*, Christopher Brownings *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 11 and the Final Solution in Poland*, Markus Zusaks *Boktjuven*, John Boynes *Pojken i randig pyjamas*, Vibeke Olssons *Bombfri molnnatt*, Peter Englunds *Brev från nollpunkten*, Stefan Szendes *Den siste juden från Polen*, Fabrice d'Almeidas *I Förintelsens tjänst*, Gitty Serenys *Vid avgrunden*, Imre Kertészs *Mannen utan öde*, Ernst Wiecherts *Der Totenwald*, Lucette Matalon *Lagnados Eldens barn*, Elie Wiesels *Natten*, Gryningen och Dagen, Viktor E. Frankls *Livet måste ha en mening*, Ferenc Göndörs *A6171: jag överlevde Auschwitz*, Göran Rosenbergs *Ett kort stopp på vägen från Auschwitz*, Lena Einhorns *Ninas resa*, Fania Fenelons *Kvinnoorkestern*, Anne K. Roses *Fly, Elke!*, Rudolf Höss *Kommendant i Auschwitz*, Majgull Axelssons *Jag heter inte Miriam*, Leon Uris *Mila 18*, Sioma Zubickys *Med Förintelsen i bagaget*, Max Safirs *Bäste herrn, låt mig få leva*, Heinz Hegers *Männen med rosa triangel*, William Styrons *Sophies val*, Elisabeth Åsbrinks *Och i Wienerwald står träden kvar*, Hans Falladas (Rudolf Ditzen) *Ensam i Berlin*, Thomas Keneallys *Schindlers ark*, Victor Klemperers *Intill slutet vill jag vittna*, Gudrun Pausewangs *Resa i augusti*, Hédi Frieds *Skärvor av ett liv*, Mietek Grochers *Jag överlevde*, Tatiana de Rosnays *Sarahs nyckel*, Irène Némirovskys *Storm över Frankrike*, Uri Orlevs *Ön i Fågelgatan* och Jean-François Steiners *Treblinka: revolt i ett utrotningsläger*.

I svaren från den yngre panelen finns istället: *Boktjuven*, Camilla Lagerqvists *Svarta rosorna* och *Pojken i randig pyjamas*, Suzy Zails *Hanna Mendels chans*, Jovan Rajs *Har du träffat Hitler?*, Annika Thors *En ö i havet*, Karen Levines *Hanas resväska* och *Jag överlevde*, Emerich Roths *Mitt namn är Emerich* och *Skärvor av ett liv*.

Film

Film är i samtiden ett mycket genomslagskraftigt och viktigt medium för historieförmedling.¹¹⁵ Vi vet även från tidigare forskning att film är någonting som ofta används av lärare i den svenska skolan, inte minst i samband med undervisning om Förintelsen.¹¹⁶ Hur speglar sig detta i föreliggande resultat?

I den äldre panelen är det endast 5 procent som säger sig inte ha sett någon film eller något tv-program om Förintelsen. Motsvarande andel för den yngre panelen är 10 procent. Som diskuterades ovan var motsvarande andelar när frågan gällde bokläsning 17 respektive 21 procent.

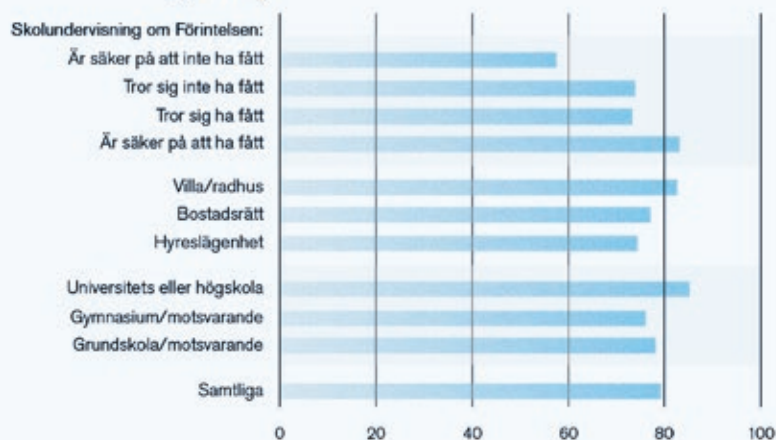
Figur 3.11. visar andelen av svarspersonerna som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen från film och tv-program. 79 procent av deltagarna i den äldre panelen svarar att de har fått kunskap om Förintelsen genom film och tv-program. Under prövning för andra faktorer finns det inga signifikanta samband i avseende på kön, ålder eller bostadsort. Det föreligger då inte heller några signifikanta samband med historieintresse, politiskt intresse eller med intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. Däremot finns det en signifikant effekt på svaret för utbildningsnivå, boende och skolundervisning om Förintelsen.

Redan tidigt användes filmmediet för att dokumentera den tyska nazismens övergrepp mot civila, och filmer tagna i samband med befrielsen av koncentrationsläger visades bland annat i samband med den internationella militära tribunalen i Nürnberg 1945–46.¹¹⁷ Sådana filmer ingick även i de engelska och amerikanska försöken att stärka den tyska befolkningens demokratiska sinnelag under åren omedelbart efter kriget.¹¹⁸

Av den ovannämnda svenska riksdagsdebatten från 1965 framgår att film även användes i svenska skolor vid denna tid för att undervisa om nazismens övergrepp.¹¹⁹ Det handlade om den svenska dokumentärfilmen *Den blodiga tiden* som hade världspremiär på Göteborgsbiograferna Royal och Plaza onsdagen 27

Figur 3.11

Andel av svarspersonerna i den äldre panelen som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen från film och tv (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027

april 1960.¹²⁰ Den två timmar långa filmen med svenskt tal och text var omtalad redan före premiären, eftersom Sveriges television hade förhandsvisat utdrag ur filmen, tyska stillbilder tagna i gettot i Warszawa. Enligt Expressen ”chockade” detta den svenska tv-publiken.¹²¹

Filmen togs emot väl i den svenska pressen¹²², och när Göteborgs-Tidningen några månader senare lät sina läsare rösta om vilket som var säsongens film hamnade Den blodiga tiden på femtonde plats i mycket hård konkurrens. Det året vann Ingmar Bergmans Jungfrukällan, följt av Hollywood-filmatiseringen av Anne Franks dagbok. Tidningens läsarkår placerade även en rad andra spelfilmer före Leitners två timmar långa dokumentär om nazismen och dess övergrepp, bland andra Marcel Camus Orfeu Negro, Billy Wilders I hetaste laget (med Marilyn Monroe, Tony Curtis och Jack Lemmon), Stanley Kramers På stranden (med Gregory Peck, Ava Gardner, Fred Astaire och Anthony Perkins) samt Andrzej Wajdas Aska och diamanter. Likväl kom filmen före flera andra spelfilmer med stora stjärnor i huvudrollerna såsom Tony Richardsons Se dig om i vrede (med Richard Burton), Carol Reeds Vår man i Havanna (med Alec Guinness) och Otto Premingers Analys av ett mord (med James Stewart).¹²³ Ännu 2004 förekom det att Den blodiga tiden användes i samband med undervisningen om Förintelsen i svenska skolor.¹²⁴

Likväl var det den amerikanska tv-serien Holocaust, med Meryl Streep, Michael Moriarty och James Woods i huvudrollerna, som, liksom i många andra länder, kom att göra ett verkligt intryck när den sändes i fyra avsnitt den 8–12 mars 1979.¹²⁵ Som redan har nämnts lever till och med dess svenska titel, Förintelsen, kvar i svenska språket som en benämning på folkmordet på Europas judar och eventuellt även andra grupper, vilket vi snart ska återkomma till. I många länder vållade tv-serien debatt, så även i Sverige. Här handlade debatten mindre om det sakligt korrekta i innehållet – en fråga som bland annat hade präglat den västtyska debatten – och mer om ”våldspornografi” och att det handlade om en ytlig, amerikansk kommersiell produkt. Att det fanns farhågor redan på förhand visar det faktum att ledningen på Sveriges Television tog beslutet om att köpa in serien först efter en lång och hård intern debatt.¹²⁶

Även om åtminstone svarspersoner som är födda på 1960-talet bör ha haft möjlighet att se tv-serien Förintelsen har den bedömts vara något tidig för att inkludera i undersökningen. Istället har respondenterna fått besvara om de har sett någon av följande filmer: Shoah, Schindler's list, Livet är underbart, Pianisten, pojken med randig

pyjamas och Ida. De har även tillfrågats om de har sett någon dokumentärfilm om Förintelsen, om de har sett någon annan film och i så fall ombetts nämna titeln på denna.

Shoah

Claude Lanzmanns monumentala dokumentärfilm *Shoah*, baserad på vittnesmål som Lanzmann samlat in och filmat under elva år (1974–1985), fick utmärkta recensioner när den för första gången visades i Sverige i november 1986.¹²⁷ Precis som var fallet med *Holocaust* hade ryktet om filmen nått Sverige långt före premiärdagen och den svenska pressen hade rapporterat om filmens framgångar vid internationella filmfestivaler, liksom om de polska protesterna mot filmen.¹²⁸ Det är emellertid oklart hur många svenskar som faktiskt tog sig till biograferna för att se filmen. De senaste åren har det även varit möjligt att se *Shoah* på Sveriges Television. Måndagen den 1 februari 2016 visades *Shoah* i sin helhet av SVT2, men med sändningsstart kl. 22.15.¹²⁹ Den har därefter gått att se på SVT Play i samband med Förintelsens minnesdag den 27 januari.

Av svarspersonerna i den äldre panelen är det emellertid endast 2 procent som säger sig ha sett *Shoah* och inte en enda respondent i den yngre panelen har gjort det. Bortsett från alla dess kvaliteter och internationella ryktbarhet är Lanzmanns nio timmar långa dokumentär om Förintelsen av allt att döma någonting som har gått de flesta svenskar förbi.

Schindler's list

Liksom *The Holocaust* något decennium tidigare är Steven Spielbergs film om Oskar Schindler förmodligen en av de filmer som har haft störst internationellt genomslag och har bidragit till att forma människors bild av Förintelsen.¹³⁰ När filmen, som baserades på den australiensiske författaren Thomas Keneallys bok från 1982, *Schindler's Ark*, kom till Sverige upprepades i stort mönstret från 1979, såtillvida att media först rapporterade om filmens framgångar liksom kritik utomlands varefter en inhemsk debatt startade.¹³¹

I Sverige handlade förhandsdebatten om att just denna film, trots potentiellt skrämmande inslag, inte borde få någon åldersgräns av filmcensuren för att möjliggöra att även minderåriga skulle kunna se filmen.¹³² Statens biografbyrå, däremot menade att filmen kunde ge barn psykiska skador och då skulle det vara mot lagen att inte barnförbjuda den.¹³³ Frågan gick till och med till domstol, men kammarrätten gick på Statens biografbyrås linje och beslöt att 15-årsgränsen skulle kvarstå.¹³⁴ Som en reaktion på åldersgränsen på 15 år anordnade Aftonbladet, tillsammans med United Universal Pictures, skolvisningar till reducerat pris på 23

orter i Sverige. Eftersom det formellt handlade om slutna visningar kunde åldersgränsen kringgås.¹³⁵ Filmen fick mycket fina recensioner,¹³⁶ och redan i början av maj 1994 hade totalt 370 020 personer sett filmen.¹³⁷

Schindler's list är den film som störst andel i båda panelerna svarar att de har sett. 70 procent av svarspersonerna i den äldre panelen och 39 procent av de i den yngre säger sig ha sett den. I den äldre panelen finns det ett tydligt samband mellan detta svar och högre utbildning. 81 procent av de med universitets- eller högskoleexamen anger att de har sett filmen, jämfört med 48 procent av de med enbart grundskoleexamen. Även personer med ett starkt historieintresse tenderar att ha sett filmen. 82 procent av de som har deklarerat att de är mycket intresserade av historia svarar att de har sett filmen, medan endast 33 procent av de som säger sig helt sakna intresse för historia och 64 procent av de som har angett att de är ganska ointresserade av historia anger detta svar. Som framgår av figur 3.12. nedan finns det även en tydlig generationseffekt. En betydligt större andel av de mellan 33 och 52 år uppger att de har sett filmen än övriga respondenter. Hela 90 procent av svarspersonerna i åldrarna 38–42 år svarar att de har sett filmen, jämfört med 56 procent av de i åldrarna 18–22 år och 61 procent av de som är 73 år eller äldre. Personer i den förstnämnda gruppen var intressant nog 14–18 år gamla 1994, det vill säga i den enligt forskningen kritiska åldern, och i den utsträckning som de såg filmen redan detta år finns det anledning att anta att den har kunnat ge ett starkt avtryck på deras uppfattningar om Förintelsen. Alla dessa samband kvarstår också under prövning för andra faktorer.

I den yngre panelen finns det en tydlig skillnad mellan 14–16-åringarna och de äldre respondenterna i detta avseende. 55 procent av de i åldrarna 17–18 år svarar att de har sett filmen, jämfört med 29 procent av de yngre. I denna panel finns det ett samband mellan att ha sett filmen och politiskt intresse. 47–48 procent av de som säger sig vara ganska eller mycket intresserade av politik svarar att de har sett filmen, medan endast 26–30 procent av de övriga gör det.

Livet är underbart

Fem år senare var det dags för en ny svensk debatt med anledning av en spelfilm om Förintelsen. Denna gången handlade det om den toskanske komikerns Roberto Benigni *La vita è bella*, i svensk översättning, *Livet är underbart*. Den stora frågan som denna film väckte var om man hade rätt att göra komedi när man skildrade Förintelsen. Diskussionen hade startat utomlands redan innan filmen kom till svenska biografer den 22 januari 1999, något som den svenska pressen rapporterade om.¹³⁸ I Sverige fick filmen både kritiker och för-

svarare.¹³⁹ Debatten bidrog till att skapa uppmärksamhet för filmen som senare samma år skulle vinna inte mindre än tre utmärkelser på Oscar-galan.

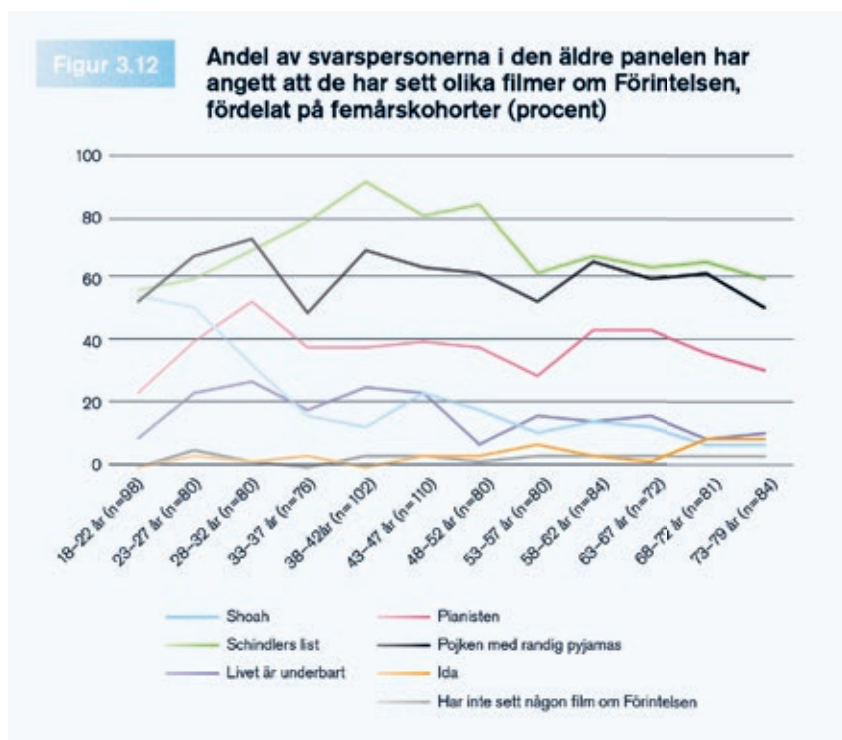
I den äldre panelen har 16 procent av respondenterna svarat att de har sett *Livet är underbart*. Det finns här en könsskillnad. 20 procent av kvinnorna säger sig ha sett filmen, men enbart 12 procent av männen. Det finns även en tydlig koppling till högre utbildning. 27 procent av de med universitets- eller högskoleexamen uppger att de har sett filmen, vilket är en betydligt större andel än vad som är fallet med de med enbart gymnasieexamen (11 procent) eller grundskoleexamen (6 procent). Också i detta fall går det, som framgår av figur 3.12., att se tecken på en generationseffekt. En högre andel av de i åldrarna 23–47 år och framför allt av de i åldrarna 28–32 år svarar, jämfört med övriga svarspersoner, att de har sett filmen. En person som var 30 år sommaren 2018 var i nittonårsåldern i början av 1999, vilket också faller någorlunda inom ramarna för teorierna om generationseffekter. I den yngre panelen har endast 3 procent av svarspersonerna uppgett att de har sett filmen. Ovanstående samband kvarstår under prövning för andra faktorer.

Pianisten

Steven Spielberg hade erbjudit Roman Polanski, själv en överlevande från Förintelsen, att regissera *Schindler's list*, men denne hade avstått.¹⁴⁰ Knappt tio år senare, i augusti 2003, kom däremot Polanskis film om den polske judiske kompositören och pianisten Władysław Szpilman till svenska biografer och den fick ett bra mottagande i pressen.¹⁴¹

38 procent av deltagarna i den äldre panelen har svarat att de har sett filmen. Det föreligger inga könsskillnader i detta fall, utan män och kvinnor tenderar att ha sett den i samma utsträckning. Däremot skiljer det i avseende på utbildningsnivå. 50 procent av de med universitets- eller högskoleexamen svarar att de har sett *Pianisten*, jämfört med 20 procent av svarspersonerna med enbart grundskoleexamen. Det finns även tydliga samband mellan svaret att ha sett filmen och ett självdeklarerat större intresse för historia och politik, samband som kvarstår även under prövning för andra faktorer. Även i detta fall förefaller det utifrån figur 3.12. som att det finns ett samband mellan att ha sett *Pianisten* och generationstillhörighet. Under kontroll för övriga faktorer föreligger det emellertid ingen statistiskt signifikant effekt på svaret utifrån ålder fördelat på femårs-kohorter.

I den yngre panelen har 8 procent av respondenterna angett att de har sett *Pianisten*. I denna grupp finns det ett tydligt samband med ett stort historieintresse. 19 procent av de som säger sig vara mycket intresserade av historia svarar att de ha sett filmen, medan endast 8

procent av de som säger sig vara ganska intresserade och 3 procent av de som säger sig vara ganska ointresserade av historia gör det. Inte någon av de som har uppgett att de är helt ointresserade av historia har svarat att de har sett filmen.

Pojken i randig pyjamas

Mark Hermans film från 2008, *Pojken i randig pyjamas*, baserad på John Boynes bok med samma namn, används ofta i skolundervisningen om Förintelsen. Spår av detta tycks även finnas i materialet. Mer än 51–54 procent av svarspersonerna mellan 18 och 27 år i den äldre panelen svarar att de har sett denna film, medan endast 6 procent av de som är äldre än 68 år anger samma svar. Det finns även en könsskillnad som yttrar sig i att en större andel kvinnor (26 procent) än män (18 procent) har svarat att de har sett *Pojken med randig pyjamas*.

I den yngre panelen säger sig 57 procent av svarspersonerna sett filmen. Även här finns det en skillnad mellan könen. 64 procent av kvinnorna svarar på detta vis, jämfört med 50 procent av männen. Det är framförallt de äldre ungdomarna som tycks ha sett *Pojken utan pyjamas*. 46 procent av 14–16-åringarna svarar att de har sett filmen, medan hela 73 procent av 17–18-åringarna gör det.

Ida

Paweł Pawlikowskis *Ida* från 2013 utsågs vid Oscarsgalan 2015 till bästa icke-engelskspråkiga film. Den fick även en del medial uppmärksamhet när den blev hårt kritiserad i Polen för att vara

”antipolsk”.¹⁴² Detta till trots verkar den inte ha fått något större genomslag i Sverige. Endast 3 procent av svarspersonerna i den äldre panelen uppger att de har sett Ida. En betydligt större andel kvinnor (5 procent) än män (1 procent) svarar att de har sett filmen. Den största andelen respondenter som säger sig ha sett filmen återfinns dessutom i den äldsta åldersgruppen med personer i åldrarna 64–79 år. Ingen i den yngre panelen har sagt sig ha sett Ida.

Dokumentärfilmer

En relativt stor andel av personerna i den äldre panelen, 61 procent, uppger att de har sett dokumentärfilmer om Förintelsen. I detta avseende finns det inga könsskillnader eller skillnader i avseende på ålder. Däremot föreligger det ett samband mellan detta svar och högre utbildningsnivå. Det finns även tydliga samband mellan att svara att man har sett en dokumentärfilm om Förintelsen och ett starkt intresse för historia och/eller för politik. Däremot saknas det motsvarande samband med ett starkt intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter.

I den yngre panelen har 48 procent svarat att de har sett dokumentärfilmer om Förintelsen. Här föreligger samband med ett starkt intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter och/eller ett starkt intresse för historia, men inte för kön eller ålder.

Andra filmer

Utöver dessa filmer har respondenter i den äldre panelen uppgett att de har sett följande filmer eller tv-serier: George Stevens Anne Franks dagbok, Brian Percivals Boktjuven, tv-serien Förintelsen, Jack Golds Flykten från Sobibor, Kjell Gredes God afton, Herr Wallenberg, Joseph Vilsmaiers & Dana Vávrovás Sista tåget till Auschwitz (Der letzte Zug), Stephen Daldrys The Reader, tv-serien Krig och hågkomst, Lena Einhorns Ninas resa, Gilles Paquet-Brenners Sarahs nyckel, Alan J. Pakulas Sophies val, Suzanne Ostens Tala det är så mörkt och Stefan Ruzowitzkys Falskmyntarna. I den yngre panelen har endast Anne Franks dagbok och Boktjuven omnämnts.

Internet

Den 18 augusti 2009 fick Facebook en ny medlem, Henio Żytomirski. Vid första påseendet var det inget märkligt med det, bortsett från hans kanske i sammanhanget något höga ålder, Henio var nämligen född i polska Lublin 1933. Han var dock väldigt ovanlig, eftersom han mördades endast åtta år gammal i förintelselägren Majdanek. Likväl lade han för en tid ut information om sitt liv och sin familj på nätet. I själva verket var Facebook-profilen skapad av det polska

kulturcentrumet Brama Godzka-Teatr NN i Lublin som på detta vis önskade påminna om de judiska människor från Lublin som mördades i Förintelsen.¹⁴³ Detta exempel visar på den radikalt annorlunda historieförmedling som internet har möjliggjort, men också på det potentiellt problematiska som ligger i dessa möjligheter.

En Google-sökning på "Holocaust" ger ungefär 80 200 000 träffar, en motsvarande sökning på "Shoah" 13 800 000. Nöjer man sig med det unikt svenska "Förintelsen" blir resultatet ungefär 1 490 000 träffar. I dessa mängder finns förträffliga och vederhäftiga informationskällor såsom US Holocaust Memorial Museum (<https://www.ushmm.org/>) och Yad Vashem (<https://www.yadvashem.org/>), men även webbplatser som drivs av förintelseförnekare. I vilken utsträckning hämtar personer i Sverige information om Förintelsen från nätet?

Totalt 38 procent av respondenterna i den äldre panelen uppger att de har fått kunskaper om Förintelsen från internet. Här föreligger dock en tydlig könsskillnad. Medan 43 procent av männen ger detta svar är det endast 33 procent av kvinnorna som gör det. Som framgår av figur 3.13. kan man även iaktta ett tydligt samband mellan kunskaper från internet och ålder.

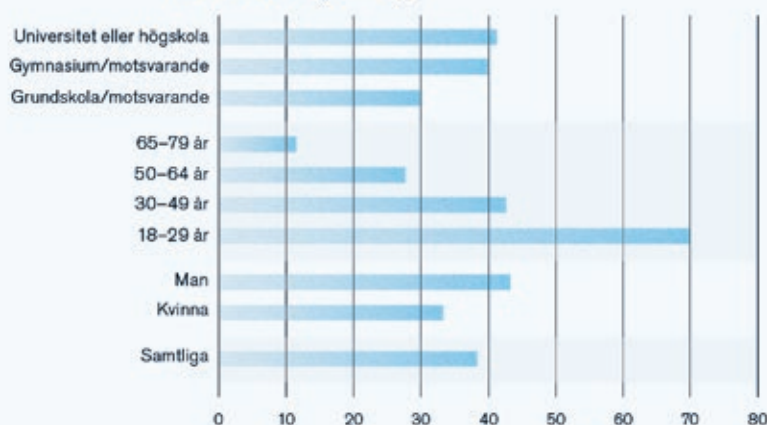
70 procent av svarspersonerna i åldrarna 18–29 år svarar att de har fått kunskap om Förintelsen från internet, men endast 11 procent av de som har fyllt 65 år gör det. Det finns även signifikanta samband mellan detta svar och ett starkt intresse för historia och/eller frågor som rör mänskliga rättigheter.

I den yngre panelen har 62 procent angett att de har fått kunskaper om Förintelsen från internet. Det finns en åldersskillnad. 70 procent av 17–18-åringarna lyfter fram internet som en källa till kunskap, jämfört med 56 procent av de i åldrarna 14–16 år. Det finns även ett tydligt samband mellan detta svar och ett starkt intresse för historia. 33 procent av de som har uppgett att de saknar intresse för historia har svarat att de fått kunskaper om Förintelsen. Motsvarande andel bland de som har förklarat sig vara mycket intresserade av historia är 84 procent.

Kunskap från att ha lyssnat till överlevande från Förintelsen

Överlevande från Förintelsen har varit och är fortfarande verksamma i många länder med att sprida kunskaper om Förintelsen, ofta men inte enbart med utgångspunkt i sina personliga erfarenheter. Inte minst har de bidragit mycket till skolundervisningen om Förintelsen genom att resa runt och besöka skolor för att förmedla sina erfarenheter till yngre generationer. En del har även skrivit böcker, tidningsartiklar och på andra sätt bidragit till att sprida Förintelsens historia

Figur 3.13

Figur 3. 13. Andel av svarspersonerna i den äldre panelen som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen från internet (procent)

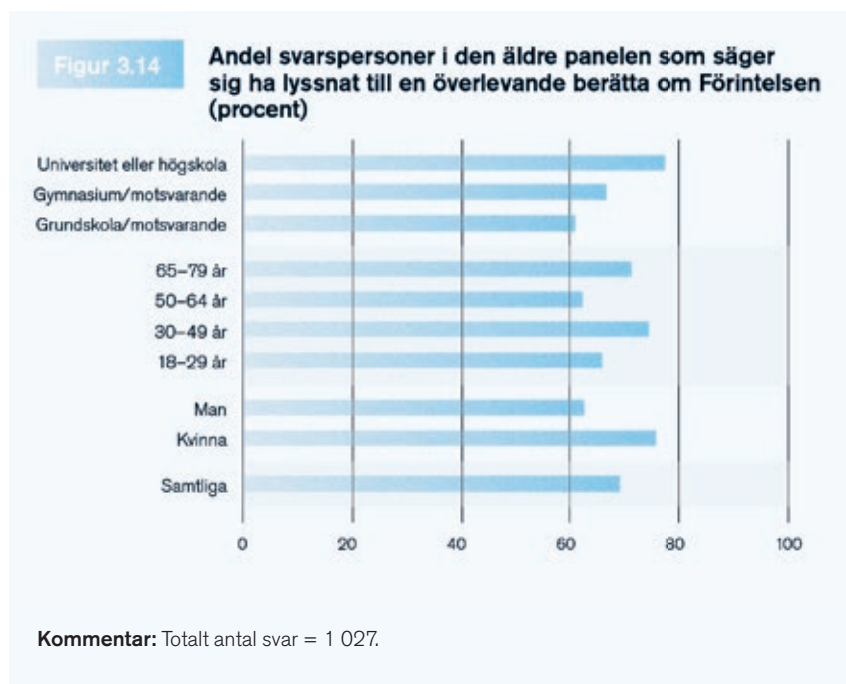
Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

till vidare samhällskretsar. Det är inte fullständigt utrett exakt när och i vilket sammanhang som den förste överlevanden började förmedla sina berättelser i svenska skolor. I november 1991 bildades i varje fall Föreningen Förintelsens Överlevande och redan året därpå besökte medlemmar cirka 100 skolor och dessutom ett flertal kyrkosamfund för att berätta om sina erfarenheter av Förintelsen.¹⁴⁴

I figur 3.14. visas andelen svarspersoner som har svarat att de har lyssnat till en överlevande berätta om Förintelsen. Totalt har 69 procent av respondenterna svarat ”ja” på denna fråga. Som framgår av diagrammet är det en större andel av kvinnorna (76 procent) än av männen (62 procent) som har svarat på detta sätt, liksom det är en större andel av de med universitets- och högskoleexamen (77 procent) än det är i gruppen med enbart grundskoleexamen (61 procent) som har gjort det. I den yngsta panelen går det inte att se några statistiskt säkerställda skillnader mellan kvinnor och män eller mellan högstadiel elever och gymnasister. Totalt har 58 procent av svarspersonerna i den yngre panelen svarat att de har lyssnat till en överlevande som talar om Förintelsen.

När det gäller ålder finns det inte lika tydliga samband, vilket är oväntat givet den skolfokus som man ofta förknippar denna form av historieförmedling med. Som visas i figur 3.15 finns det i själva verket väldigt små skillnader mellan åldersgrupper när svaren fördelas på femårskohorter.

Det är också värt att notera att det är en något mindre andel av de yngsta svarspersonerna i åldrarna 14–22 år (56–58 procent) som har svarat ”ja” på denna fråga, jämfört med de i åldrarna 23–42 år (71–81 procent). Möjligen speglar detta det oundvikliga

faktum att det i dag är färre överlevande kvar bland oss som orkar resa runt och berätta om sina erfarenheter än vad fallet var på 1990-talet och det tidiga 2000-talet.

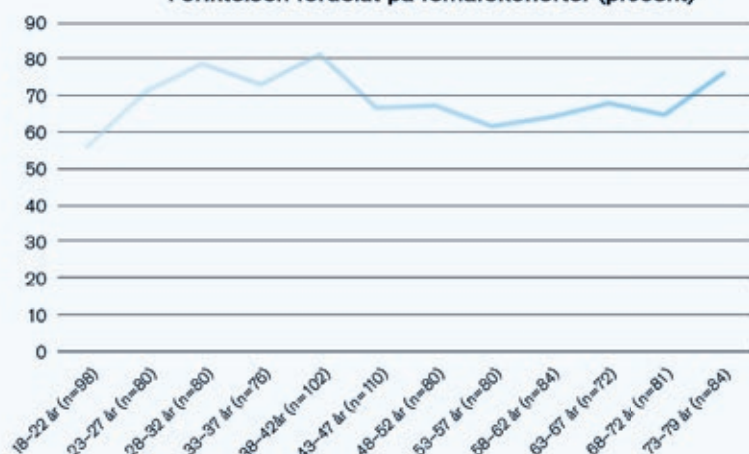
I båda panelerna finns det tydliga samband mellan att ha lyssnat till överlevande och ett större intresse för historia och för politik. När det gäller den äldre panelen föreligger det dessutom ett sådant samband mellan att ha lyssnat till överlevande och ett större intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter.

En i sammanhanget intressant fråga är om geografin har någon betydelse i detta sammanhang. Av den anledningen har den äldre panelens svar på denna fråga kontrollerats mot olika geografiska indelningar av landet. För en del sådana går det att se väldigt svaga samband: kommungrupper ($r=0,09^{**}$),¹⁴⁵ huvudgrupp¹⁴⁶ ($r=0,08^{**}$), ort¹⁴⁷ ($r=0,07^{*}$), homogena regioner¹⁴⁸ ($r=-0,08^{**}$) och regioner¹⁴⁹ ($r=-0,07^{*}$). För andra indelningar såsom län, NUTS-indelningen eller storstadsområden saknas helt statistiskt signifikanta samband. Geografi tycks således inte vara av någon särskild betydelse för möjligheten att lyssna till en överlevande.

Går vi vidare och istället ser till frågan om svarspersonerna anser att de har lärt sig något om Förintelsen genom att lyssna till överlevandes berättelser ser svarsfördelningen ut som visas i figur 3.16. 49 procent av svarspersonerna svarar att de har fått kunskap om Förintelsen genom att lyssna till överlevande. 57 procent av kvinnorna och 40 procent av männen har angett detta svar. Det är också tydligt att det finns ett samband mellan högre utbildning och svaret att man har fått kunskap om Förintelsen genom att lyssna på överlevande.

Figur 3.15

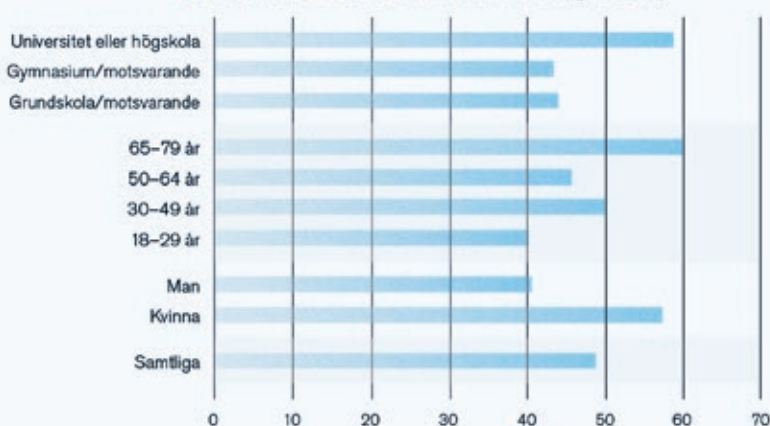
Andelen svarspersoner i den äldre panelen som säger sig ha lyssnat till en överlevande berättas om Förintelsen fördelat på femårskohorter (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

Figur 3.16

Andel av svarspersonerna i den äldre panelen som säger sig ha fått kunskap från att ha lyssnat till överlevande berättas om Förintelsen (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

När det gäller ålder är det, något överraskande, den äldsta gruppen med svarspersoner i åldrarna 65–79 år som i störst utsträckning (60 procent) har svarat att de fått kunskaper om Förintelsen genom denna källa. Det skiljer i detta avseende 20 procentenheter till den yngsta gruppen i panelen.

När det gäller den yngre panelen har 30 procent av samtliga svarspersoner svarat "ja" på frågan om de har fått kunskap från överlevande. Här går det att se en skillnad mellan kvinnor (38 procent) och män (22 procent), liksom mellan 14–16 åringar (21 procent) och 17–18-åringar (44 procent).

Tabell 3.2. Samband mellan svaren i den äldre panelen på frågorna om man har lyssnat till en överlevande och om man har fått kunskaper om Förintelsen genom att lyssna till en överlevande (antal svar)

	Säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom att ha lyssnat till en överlevande	Har inte angett detta svar	Totalt
Har lyssnat till en överlevande	467	242	709
Har inte angett detta svar	33	284	317
Totalt	500	526	1026

Tabell 3.3. Samband mellan svaren i den yngre panelen på frågorna om man har lyssnat till en överlevande och om man har fått kunskaper om Förintelsen genom att lyssna till en överlevande (antal svar)

	Säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom att ha lyssnat till en överlevande	Har inte angett detta svar	Totalt
Har lyssnat till en överlevande	62	57	119
Har inte angett detta svar	1	87	88
Totalt	63	144	207

Föga förvånande finns det ett tydligt samband mellan svaren på ovanstående två frågor, vilket illustreras i tabell 3.2. nedan. Det kan förefalla märkligt att 33 personer säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom att ha lyssnat till överlevande, samtidigt som de säger sig inte ha lyssnat till en överlevande. En möjlig förklaring är att de i det ena fallet även inkluderar fall där de till exempel har lyssnat på filmade intervjuer med överlevande medan de i svaret på den andra frågan tolkar den som att den syftar på ett fysiskt möte med en överlevande. Oavsett vad, kan det även noteras att, fastän en majoritet av de som svarar att de har lyssnat till en överlevande också säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom detta, har mer än en tredjedel av dessa personer angett att de inte har fått det.

Ser vi sedan till den yngre panelen så är det uppenbart att det även här föreligger ett samband mellan svaren på de två frågorna, men det är också tydligt att det bland ungdomarna i denna panel är nästan hälften (48 procent) av de som uppger att de har lyssnat till en överlevande som inte säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom detta.

Detta för oss över på frågan vad som utmärker mötet med en av Förintelsens överlevande. För att ta reda på mer om detta ställdes även ett antal frågor om vilka erfarenheter man har haft av att lyssna till en överlevande som talar om Förintelsen. I tabell 3.4. och 3.5. redovisas resultaten för den äldre och den yngre panelen.

Gemensamt för båda panelernas svar är att upplevelsen av att lyssna till en överlevande som talar om Förintelsen i första hand förknippas med autenticitet och känslor, snarare än med förståelse och förklaring.

Tabell 3.4. Erfarenheter i den äldre panelen av att lyssna till en överlevande som berättar om Förintelsen (procent)

	Instämmer fullständigt	Instämmer till stor del	Instämmer inte	Instämmer inte alls	Vet ej	Summa procent
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	39	44	7	4	6	100
Det gjorde så att det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt för mig	52	40	5	1	2	100
Det väckte starka känslor hos mig	63	32	2	1	2	100

Kommentar: Totalt antal svar = 710.

Tabell 3.5. Erfarenheter i den yngre panelen av att lyssna till en överlevande som berättar om Förintelsen (procent)

	Instämmer fullständigt	Instämmer till stor del	Instämmer inte	Instämmer inte alls	Vet ej	Summa procent
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	38	41	11	3	7	100
Det gjorde så att det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt för mig	53	39	3	3	2	100
Det väckte starka känslor hos mig	47	36	12	2	3	100

Kommentar. Totalt antal svar = 119.

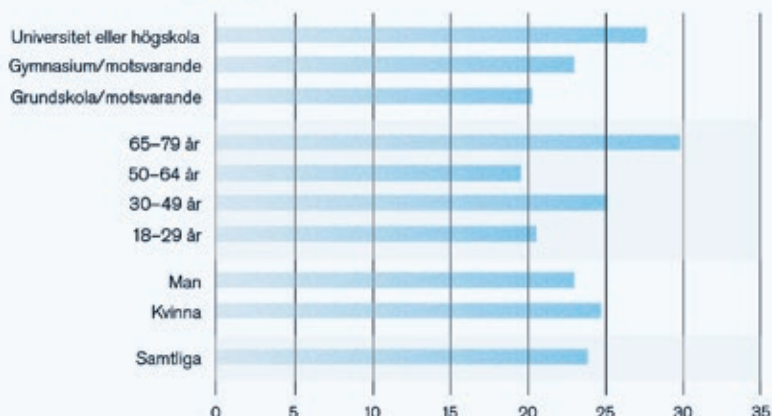
Lägerbesök

2017 besökte över två miljoner människor Auschwitz. Ungefär 44 000 av dessa var svenskar.¹⁵⁰ Detta är endast ett uttryck för den stora betydelse som före detta koncentrations- och förintelseläger har fått, inte bara som kunskapsförmedlande institutioner utan även som turistmål. Många av besökarna är skolelever och, som Ola Flenegård har påpekat, här ställs vi inför ett ovanligt fenomen inom svenskt utbildningsväsende, eftersom det inte finns några som helst krav på att genomföra sådana resor i den svenska skolans styrdokument.¹⁵¹ Det finns en ibland outtalad, ibland explicit, förväntan på att ett besök på en sådan plats ska generera positiva effekter i termer av ökad tolerans och interkulturell förståelse. I vilken utsträckning som denna förväntan är rimlig och berättigad förblir dock oklar, givet det rådande forskningsläget.¹⁵²

Totalt har 24 procent av personerna i den äldre panelen svarat att de har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger. I figur 3.17. visas hur svaren fördelar sig på kön, ålder och utbildningsnivå. Det finns inga signifikanta könsskillnader och även det samband som förefaller finnas med utbildningsnivå faller bort under prövning för andra faktorer. Däremot finns det ett signifikant samband för ålder. Något överraskande är det i den äldsta kohorten, med svars personer i åldrarna 64–79 år, som störst andel (30 procent) av respondenterna säger sig ha besökt en sådan minnesplats. Det finns även ett signifikant samband mellan sådana besök och ett starkt intresse för historia.

Figur 3.17

Andelen svarspersoner i den äldre panelen som svarat att de har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelsläger, fördelat på kön, ålder och utbildningsnivå (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

Totalt nämner svarspersonerna nitton platser: sex i Polen, åtta i Tyskland, två i Österrike, ett i Tjeckien, ett i Frankrike och ett i Nederländerna. De mest omnämnda visas i tabell 3.6.

Som framgår av tabellen är Auschwitz den överlägset mest besökta minnesplatsen. Nästan hälften av de svarspersoner som har nämnt namnet på platsen som de har besökt har besökt Auschwitz.

I den yngre panelen är det 16 procent av respondenterna som har svarat att de har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelsläger. I tabell 3.7. visas de platser som respondenterna har uppgett att de har besökt.

Även i den yngre panelen är Auschwitz det vanligaste målet för denna typ av resor. Näst vanligast är Sachsenhausen, vilket möjligen avspeglar att denna minnesplats ligger inom räckhåll för skolresor till Berlin.

Ser vi istället till i vilken utsträckning som svarspersonerna säger sig ha fått kunskaper om Förintelsen genom att besöka dessa platser kan det konstateras att 21 procent av den äldre panelen har svarat att de har fått kunskaper om Förintelsen genom att besöka ett före detta koncentrations- eller förintelsläger. Även om, som framgår av figur 3.18., en större andel högutbildade har angett detta svar, jämfört med övriga svarspersoner, så försvinner detta samband under prövning för andra faktorer. Däremot finns det en signifikant effekt av kön, liksom för ett starkt intresse för historia och/eller för politik.

Som framgår av tabell 3.8. tecknar sig samma bild som ovan i avsnittet om att lyssna till överlevandes berättelser om Förintelsen. Besök till före detta koncentrations- och förintelsläger förknippas

Tabell 3.6. De mest besökta platserna i den äldre panelen

Läger	Antal	Andel av de som har uppgivit namn på läger de har besökt (procent)	Andel av samtliga respondenter (procent)
Auschwitz	118	45	11,5
Dachau	27	10	2,6
Bergen-Belsen	25	9	2,4
Theresienstadt	25	9	2,4
Sachsenhausen	22	8	2,2
Treblinka	15	6	1,4
Ravensbruck	8	3	0,7
Stutthof	8	3	0,7
Buchenwald	5	2	0,5

Tabell 3.7. De besökta lägren i den yngre panelen

Läger	Antal	Andel av de som har uppgivit namn på läger de har besökt (procent)	Andel av samtliga respondenter (procent)
Auschwitz	20	61	10
Dachau	2	6	1
Theresienstadt	1	3	0,5
Sachsenhausen	7	21	3
Stutthof	1	3	0,5
Buchenwald	2	6	1

i större utsträckning med upplevelser av autenticitet och starka känslor än med en ökad förståelse för hur Förintelsen kunde äga rum. Detta är i sig knappast överraskande eftersom pedagogiken vid denna typ av minnesplatser i allmänhet syftar till att främst förmedla den lokala historien och inte Förintelsens historia i stort.¹⁵³

Samma tendens återfinns i den yngre panelens svar. Som visas i tabell 3.9. upplever även de yngre respondenterna att besök till sådana minnesplatser för Förintelsen främst genererar upplevelser av autenticitet och starka känslor.

Tabell 3.8. Erfarenheter i den äldre panelen av att besöka ett före detta koncentrations- eller förintelsläger (procent)

	Instämmer fullständigt	Instämmer till stor del	Instämmer inte	Instämmer inte alls	Vet ej	Summa procent
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	40	39	10	6	5	100
Det gjorde så att det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt för mig	63	29	4	0	4	100
Det väckte starka känslor hos mig	66	27	4	1	2	100

Kommentar: Antal svar = 244.

Tabell 3.9. Erfarenheter i den yngre panelen av att besöka ett före detta koncentrations- eller förintelsläger (procent)

	Instämmer fullständigt	Instämmer till stor del	Instämmer inte	Instämmer inte alls	Vet ej	Summa procent
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	36	36	22	3	3	100
Det gjorde så att det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt för mig	58	26	6	2	8	100
Det väckte starka känslor hos mig	58	24	7	8	3	100

Kommentar: Antal svar = 33.

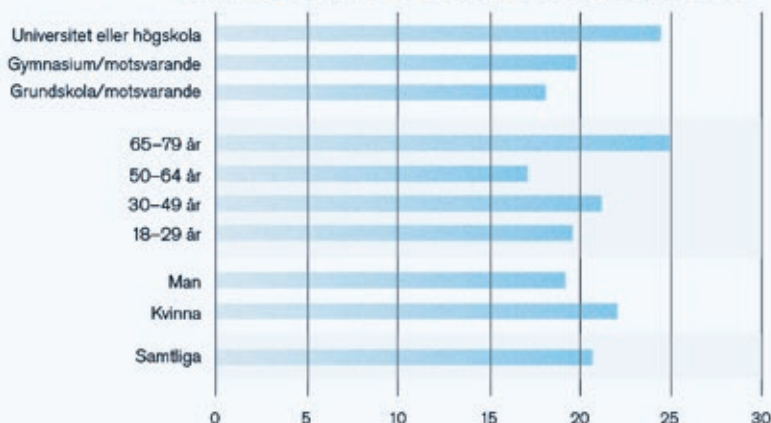
Samtal med föräldrar och äldre släktingar

Att familjesamtal är en viktig faktor för människors historiska förståelse är väl dokumenterat i forskningen.¹⁵⁴ I den äldre panelen har 35 procent av respondenterna uppgett att de har fått kunskaper om Förintelsen genom samtal med föräldrar och äldre släktingar. Även här går det att se en könsskillnad. 40 procent av de kvinnliga respondenterna har givit detta svar, jämfört med 31 procent av männen. Det finns ett samband mellan detta svar och utbildningsnivå. 42 procent av svarspersonerna med universitets- eller högskoleexamen har angett samtal med föräldrar och äldre släktingar som en källa till kunskaper om Förintelsen medan endast 25 procent av de med enbart grundskoleexamen har gjort detsamma. Det finns även ett samband ($r = 0,206^{**}$) mellan detta svar och respondenternas intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. Endast 6 procent av de som säger sig vara helt ointresserade och 23 procent av de som säger sig vara ganska ointresserade av frågor som rör mänskliga rättigheter har svarat att de har fått kunskaper om Förintelsen genom samtal med föräldrar eller äldre släktingar, medan 51 procent av de som säger att det är mycket intresserade av dessa frågor angett detta svar. Alla dessa samband förblir signifikanta också under prövning för andra bakrundsvariabler.

Den verkligt intressanta variabeln är emellertid ålder. Som redan har nämnts var föräldrar en viktig målgrupp för informationsinsatsen Levande Historia. Hösten 1997 skickades ett brev, undertecknat av statsministern Göran Persson, till cirka 700 000 svenska familjer med barn i grundskolan. Dessa erbjöds att få ...

Figur 3.18

Andel av svarspersonerna som säger sig ha fått kunskap om Förintelsen genom att besöka ett före detta koncentrations- eller förintelseläger (procent)

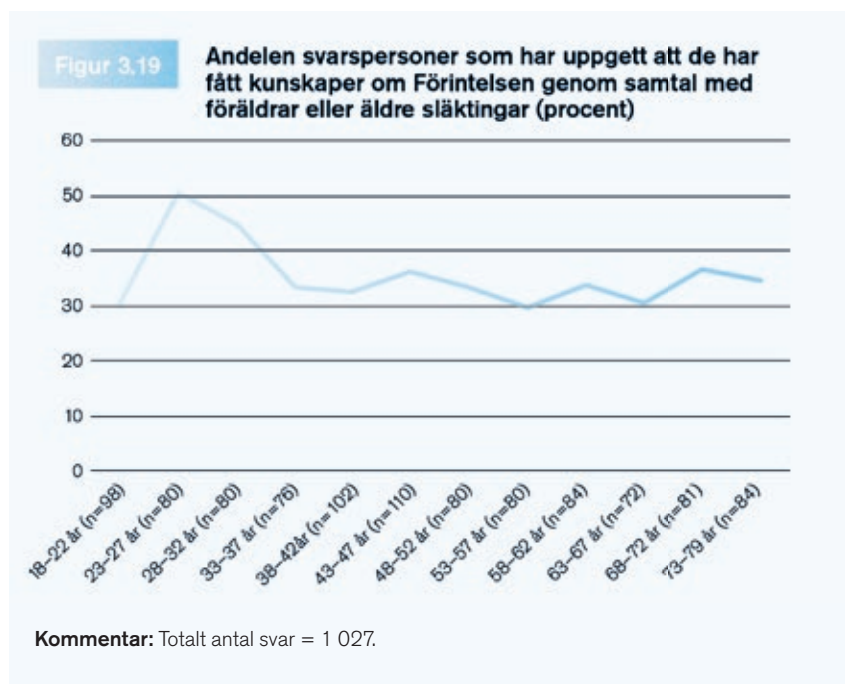

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

om detta må ni berätta ... hemskickad till sig. Prognosen var att man skulle få in 20 000–30 000 beställningar, men redan under de tre första veckorna efter det att erbjudandet hade skickats ut hade cirka 300 000 böcker beställts.¹⁵⁵ Enligt en mätning som gjordes i december 1998 hade hälften av alla vuxna svenskar hört talas om boken. Bland svenska föräldrar till barn i grundskolan eller på gymnasiet var emellertid kännedomen ännu högre (68 procent) och bland de med kännedom om boken hade 39 procent läst den helt eller delvis.¹⁵⁶ Frågan är om det går att se spår av detta i materialet.

I figur 3.19. visas den äldre panelens svar fördelat på 5-årskohorter och det framgår tydligt att svarspersoner i åldrarna 23–32 år har i högre utsträckning (48 procent) än övriga (33 procent) svarat att de har fått kunskaper om Förintelsen genom samtal med föräldrar och äldre släktingar. 1998 var dessa emellertid i åldrarna 2–12 år, vilket rimligen är för ungt för att fenomenet ska kunna tolkas som en direkt effekt av informationskampanjen Levande Historia.

I sammanhanget är det även överraskande att en så stor andel av de äldsta respondenterna i panelen uppger föräldrar och äldre släktingar som en källa till kunskap om Förintelsen. 1945 var dessa i sexårsåldern och om dessa minns rätt så skulle det innebära att det faktiskt talades om det som vi idag benämner Förintelsen i en del svenska familjer redan under åren efter kriget.

Ser vi istället till den yngre panelen är det något mer än hälften (52 procent) som svarar att de har fått kunskaper om Förintelsen genom samtal med föräldrar eller äldre släktingar. Här föreligger det ingen statistiskt säkerställd skillnad vare sig mellan män och kvinnor eller i avseende på ålder. Däremot finns det samband mellan detta svar och historieintresse ($r = 0,172^*$), politiskt intresse ($r = 0,204^{**}$) och intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter ($r = 0,275^{**}$).

Kapitel 4.

Vad var Förintelsen?

"We say 'Holocaust' as if there were an established consensus on the full range of historical meanings and associations that this term is meant to designate. In fact, no such consensus exists. The image of the Holocaust is a changing one, and just how it is changing, who is changing it, and what the consequences of such change may be are matters that need to be carefully and continually pondered."¹⁵⁷

Inledning

Detta kapitel ska ägnas åt svarspersonernas förståelse av begreppet Förintelsen och åt vilka som var dess offer. Som redan diskuterats är det sistnämnda problemet föremål för diskussion och i det offentliga samtalet kan man möta olika uppfattningar om detta. Frågan är inte oväsentlig eftersom den rimligen har konsekvenser för hur Förintelsen kan förklaras.

Förintelsen i två meningar

För att skapa en allmän bild av hur Förintelsen förstås fick respondenterna svara på en öppen fråga där de ombads att med en eller två meningar beskriva vad Förintelsen var. Syftet med denna fråga var inte så mycket att utforska enskilda individers uppfattningar som att försöka teckna en grov bild av övergripande mönster och gemensamma drag i svaren. Det är viktigt att betona att den data som härvid konstrueras inte är att betrakta som ett tillförlitligt mått på respondenternas kunskaper om eller tolkningar av Förintelsen. Däremot beskriver den vad svarspersonerna väljer att prioritera och lyfta fram när de ombeds att ge ytterst kortfattade beskrivningar av Förintelsen. Utifrån detta går det sedan att försöka identifiera gemensamma drag och mönster.

Inledningsvis kan det konstateras att endast elva svarspersoner av 1 027 i panelen med personer i åldrarna 18–79 år har helt avstått från att besvara frågan och att endast en person har svarat "vet ej". I den yngre panelen med personer i åldrarna 14–18 år är det istället sex respondenter som avstått från att svara på frågan eller svarat att de

inte vet. Redan dessa relativt höga svarsfrekvenser på en fråga om en historisk händelse är ett tecken på den centrala plats Förintelsen intar i samtidens svenska historiekultur.

Däremot varierar svaren i stor utsträckning såväl i avseende på omfång som på precision. Några har endast svarat med mer eller mindre emotionellt laddade omdömen såsom: "helvetet på jorden", "fruktansvärt/oförlåtligt" eller "fruktansvärt hemskt". Andra har istället givit relativt kortfattade beskrivningar som inte är särskilt detaljerade. Några exempel:

"Judeförföljelsen under andra världskriget."

43-årig man med universitets- eller högskoleutbildning

"Etnisk rensning"

66-årig kvinna med universitets- eller högskoleutbildning

"Ett fruktansvärt sätt att utrota en folkgrupp pga deras religion."

21-årig kvinna med gymnasieutbildning

"Dödandet av judar under WW2"

73-årig man med universitets- eller högskoleexamen

"En hemsk tid i vår historia. Så många människomord."

51-årig kvinna med gymnasieutbildning

"Olika folkgrupper mordas [sic] i ww2"

52-årig man med universitets- eller högskoleexamen

"Galen utrotning utförd av galningar. Ett fruktansvärt brott mot mänskliga rättigheter."

47-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

"Försök till utrotning av judar"

39-årig man med gymnasieutbildning

"Utrotnings av avikande [sic] människor"

41-årig man med gymnasieutbildning

”Nazisternas utrotning av judar”

40-årig kvinna med universitets- eller högskoleutbildning

”när man bestämde sig för att förinta ett helt folkslag för att de inte matchade idealet.”

29-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

”När hitler [sic] dödade judar”

14-årig kvinna

”Hitler utrotade judar. Andra världskriget”

14-årig man

Andra svarspersoner har emellertid givit ganska långa och detaljerade beskrivningar. Återigen får några exempel räcka för att illustrera hur dessa svar kan se ut:

”Det är nazisternas försök att utrota det judiska folket. Det ägde rum under Andra Världskriget (1939–1945). Stora koncentrationsläger och förintelseläger byggdes runt om i tyskockuperade områden. Världshistoriens värsta brott mot mänskligheten.”

51-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

”Nazisterna, ledda av Adolf Hitler, försökte utplåna alla judar och andra som de ansåg som ’lägre stående’, för att ’bevara den ariska rasen’. De höll människor fångna i arbetsläger under gräsliga förhållanden och gasade ihjäl dem, för att sedan bränna liken i stora kremeringsugnar.”

31-årig kvinna med gymnasieutbildning

”Den [sic] systematiska dödandet av judar, romer, homosexuella, oliktankande m.fl. utfört av nazi regimen [sic] under 30- och 40-talet”

38-årig man med universitets eller högskoleexamen

”Systematiska folkmordet av judar, zigenare, homosexuella, mentalt sjuka och andra minoriteter (slaver mm) av Nazityskland under Andra Världskriget, framför allt under 1942 och 1943”

40-årig man med universitets- eller högskoleexamen

”Förintelsen var den process som bedrevs av Nazityskland, med stöd från från [sic] människor i ockuperade länder, under tiden kring andra världskriget med syftet att mörda så många judar som möjligt.”

71-årig man med universitets- eller högskoleexamen

”Den tyska nazistiska regeringens utrensning av människor från specifika minoriteter och folkgrupper under andra världskriget. Specifikt judar, och människor med andra ’oönskade’ attribut.”

30-årig kvinna med gymnasieutbildning

”Jag antar att det syftar på de [sic] omänskliga massmördandet av bland annat judar, romer och homosexuella som skedde i samband med andra världskriget då Hitler hade makten i tyskland [sic] och försökte lägga europa [sic] under sig.”

46-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

”Utrotseln [sic] av judar, homosexuella, funktionshindrade och politiska fångar (framförallt polska) under det nazistiska styret i Tyskland, på order av Hitler. Skedde bland annat i koncentrationsläger.”

18-årig kvinna i den yngre panelen

”Förintelsen var den systematiska utrotningen av judar som genomfördes av nazityskland [sic] under andra världskriget”

17-årig man i den yngre panelen

”Ett fruktansvärt folkmord med miljontals mördade bl.a. judar och romer som dödades i gaskammare eller med hemska människoexperiment. Detta ägde rum under andra världskriget i framförallt Tyskland med Hitler som ledare.”

16-årig kvinna i den yngre panelen

Om en del vanliga prepositioner och konjunktioner såsom ”av”, ”och”, ”under”, ”som” och ”på” rensas bort från svaren så går det att rangordna förekomsten av ord med koppling till Förintelsen såsom visas i tabell 4.1.

Vi kommer senare att i större detalj återkomma till frågan om vilka offergrupper som svarspersonernas inkluderar i begreppet Förintelsen, men det kan redan här konstateras att den judiska offergruppen

Tabell 4.1. De vanligast förekommande orden med koppling till Förintelsen i panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år och i panelen med svarspersoner i åldrarna 14–18 år

Rang	18–79 år (N = 1015)	Frekvens	14–18 år (N = 201)	Frekvens
1	judar/judisk	712	judar/judisk	179
2	nazism/nazister/Nazityskland	297	nazism/nazister/Nazityskland	65
3	utrota/utrotning	285	världskrig	53
4	världskrig	232	Hitler	52
5	människor/mänskligheten/ mänskliga	165	utrota/utrotning/utrotande	49
6	Hitler	137	Tyskland/tyskarna	41
7	romer	133	dödande/döda	40
8	Tyskland/tyskar	122	förinta/förintelse	39
9	försök/försökte	116	massmord/mord/mördande	26
10	folkmord	93	Homosexuella	22

Kommentar: Till kategorin utrota/utrotning har även förts uttryck såsom "judeutrotning" eller "massutrotning". I kategorin romer ingår även de svar som har använt varianter av den problematiska termen "zigenare" som av många uppfattas som kränkande och nedsättande (se, till exempel, diskussionen i Ericsson 2016, s. 84–85).

är väldigt närvarande i deras allmänna beskrivningar, även om det tar sig olika uttryck. Många skriver helt enkelt om "judar", andra använder omskrivningar såsom "personer av judisk härkomst", "det judiska folket", "judendomen" eller "den judiska befolkningen". Den enda övriga offergruppen för den nazistiska våldsutövningen som finns med bland de tio mest frekvent förekommande orden i den äldre panelens svar är den romska. Denna grupp förekommer även i svaren från den yngre panelen, men hamnar där på fjortonde plats i rankningen. I den yngre panelen är det istället homosexuella som är den näst mest omnämnda offergruppen och intar som sådan en tiondeplats i rankningen.

Ser vi istället till ord som är kopplade till förövare är i båda panelerna olika varianter av termen "nazism" (inklusive Nazityskland) vanligast, följt av Hitler och Tyskland/tyskar. Vi kan emellertid notera att Hitler har en något mer framskjuten plats bland de yngre svarspersonerna i åldrarna 14–18 år. Frågan om Förintelsens förövare kommer att behandlas i större detalj i slutet av detta kapitel.

När det gäller ord som beskriver händelser eller handlingar finns det en tydlig koppling av Förintelsen till andra världskriget. Vi kan även notera den relativt vanliga förekomsten av verbet "utrota", som antyder att även de som inte använder termen folkmord, som också finns bland de tio vanligaste termerna i den äldre panelen, likväl har en förståelse för att detta var målet för den nazistiska politiken i en del fall.¹⁵⁸ Intressant i detta sammanhang är också att en del svarspersoner i den äldre panelen tydligt markerar att det handlade om ett försök, något som inte fullt lyckades men som var

avsikten. Några exempel får illustrera denna strävan:

"Nazisternas försök att utrota judar, romer, homosexuella m fl"

46-årig kvinna med universitets- eller högskoleutbildning

"Nazisternas försök att utrota Europas judar."

64-årig man med gymnasieutbildning

"Nazisternas försök att under andra världskriget utrota alla judar men även romer och andra folkgrupper som inte ansågs renrasiga."

46-årig man med universitets- eller högskoleexamen

Som dock framgår av dessa och en del andra ovanstående citat förekommer det dock olika förståelse av vilka grupper som nazisterna avsåg att utrota.

Det kan vara intressant att jämföra resultatet med undersökningen från 2015 av engelska skolelever i åldrarna 12–18 år där samma fråga ställdes. För elever i årskurs 10 (i allmänhet 15 år) var de tio vanligaste termerna: 1) Jews/Jewish, 2) killed, 3) Hitler, 4) camps, 5) Nazis, 6) million/6 million, 7) Germany, 8) Second World War, 9) race/racism/ethnicity, 10) Homosexuals. I den äldsta gruppen med elever från årskursen 12/13 (i allmänhet 17–18 år) var de med ett undantag – i den äldre gruppen ersätter "folk-mord" "homosexuella" – desamma, även om ordningsföljden ändras något: 1) Jews/Jewish, 2) killed, 3) Hitler, 4) Nazis, 5) Second World War, 6) camps, 7) Germany, 8) Genocide, 9) million/6million, 10) race/racism/ethnicity.¹⁵⁹ Flertalet termer är de samma som återfinns i tabell 4.1.

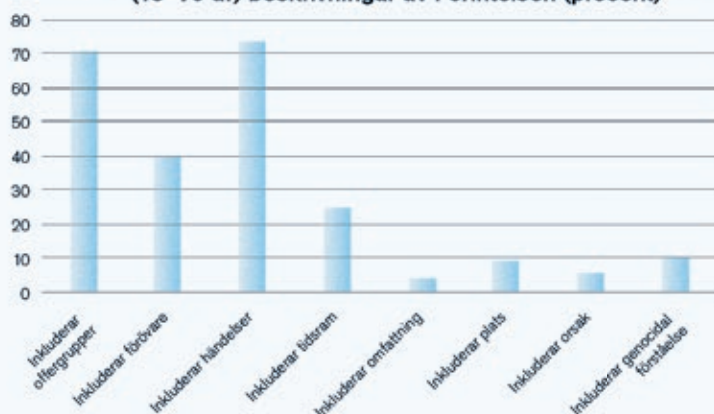
En skillnad i den engelska studien är avsaknaden av en engelsk motsvarighet till utrotning/utrota, till exempel extermination/exterminate. En annan skillnad är att termerna "race" och "racism" finns bland de tio mest frekventa orden hos engelska elever i åldrarna 15–18 år. Termen "rasism" saknas fullständigt i det svenska materialet och även om man slår ihop termen "ras" med alla varianter där ordstammen "ras" ingår får man endast ett trettiotal träffar i den äldre panelens svar och åttai den yngre.

För att fördjupa analysen har de enskilda svaren kodats utifrån förekomsten av ett antal olika komponenter i beskrivningarna av vad som var Förintelsen:¹⁶⁰

1. Namngivna eller på annat sätt identifierade *offer* för Förintelsen.
2. Namngivna eller på annat sätt identifierade *förövare* av Förintelsen.
3. Särskilda *händelser* kopplade till Förintelsen.

Figur 4.1

Komponenter i svarspersonernas i den äldre panelen (18–79 år) beskrivningar av Förintelsen (procent)

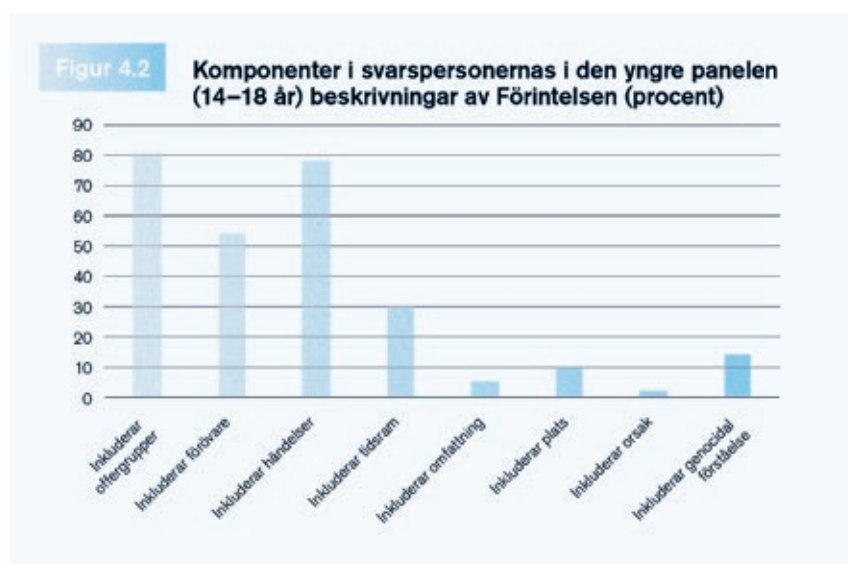

Kommentar: endast någorlunda korrekta eller tillfredställande utsagor har inkluderats. Totalt antal svar = 1 013.

4. Förintelsens *tidsram*.
5. Förintelsens *omfattning* (antal offer).
6. Geografiska *platser* kopplade till Förintelsen.
7. Alla slags indikationer om möjliga *orsaker* till Förintelsen.
8. *Genocidal* förståelse, det vill säga någon form av indikation på att man har förstått att förövarnas mål var att utplåna en bestämd kategori av människor som sådan (förutom användningen av termen folkmord inkluderar denna komponent även beskrivningar såsom "systematisk utrotning av judar", "försök till att utrota en folkgrupp", "systematisk utplåning av judar").

Som framgår av figur 4.1. inkluderar svarspersonerna i den äldre panelen (18–79 år) först och främst händelser (72 procent) och offergrupper (70 procent) i sina beskrivningar av Förintelsen. Därefter följer i fallande utsträckning omnämnande av förövare (39 procent), tidsram (24 procent), genocidal förståelse (10 procent), plats (8 procent), orsak (5 procent) och omfattning (4 procent). Den största andelen respondenter (29 procent) inkluderade tre av dessa åtta komponenter i sina beskrivningar och en nästan lika stor andel (23 procent) begränsade dem till att endast innehålla två komponenter. Som mest inkluderar ett enskilt svar sex av de åtta olika komponenterna, och det var endast 0,6 procent av alla svar som var så omfattande.

44 procent nämner i sina beskrivningar endast judar som offer för

Förintelsen, medan 25 procent nämner judar samt en eller flera andra grupper. När det gäller förövarna nämner 13 procent uttryckligen Hitler och 19 procent refererar till nazismen eller nazister. I den mån respondenterna nämner någon plats i sina beskrivningar handlar det övervägande om Tyskland eller Nazityskland. När det gäller orsaker handlar det sällan om förklaringar i en egentlig bemärkelse, utan i allmänhet om varianter på temat att Hitler/nazisterna ville utplåna alla som inte ”passade in” i det samhälle som de ville bygga. Det saknas emellertid en förklaring till varför nazisterna ville utplåna dessa grupper. I några få fall förekommer en förklaring som går ut på att Förintelsen ägde rum eftersom den nazistiska ledningen hade ett politiskt behov av att utmåla någon grupp som syndabock:

”En systematisk, organiserad utrotning av, primärt, etniska grupper som ’utrotarna’ (individer som utförde handlingar relaterade till Förintelsen) ansåg vara mindre värde än dem själv [sic]. Offren för Förintelsen var syndabockar för den misär som många människor kände under och efter första världskriget; Förintelseoffren anklagades kollektivt för att vara landsförrädare och därmed en lättvindig måltavla för, nästan, alla problem som fanns i världen.”

19-årig man med grundskoleexamen

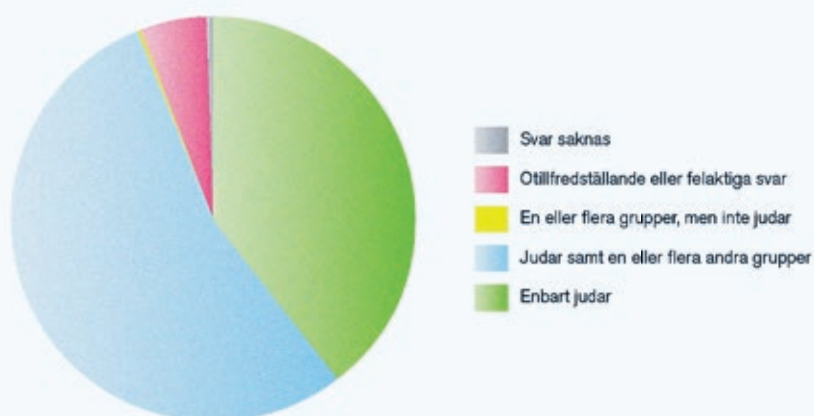
”Det var när Hitlertyskland skyllde all besvär [sic] på judarna därför skulle de utrotas.”

72-årig man med universitets- eller högskoleexamen

”Klassisk fascistisk politik; hitta en fiende att ena landet runt. I kombination med demagogi och strypning av alternativ media.”

Figur 4.3

Figur 4. 3. Svarspersonernas beskrivning av vilka som var offer för Förintelsen (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

52-årig man med universitets- eller högskoleexamen

Ser vi därefter till den yngre panelen (14–18 år) framgår det av figur 4.2. att mönstret i stort är det samma som ibland den äldre panelen. I denna grupp inkluderar dock en någon större andel av beskrivningarna offergrupper (81 procent) och händelser (78 procent).

Det kan också noteras att det är en större andel i denna grupp som inkluderar förövare (54 procent) och tidsram (30 procent) i sina beskrivningar. Möjligen speglar det sistnämnda att merparten av dessa yngre personer fortfarande befinner sig i skolsystemet med historieämnets förväntningar på elever att kunna placera historiska händelser i rätt kronologisk följd.

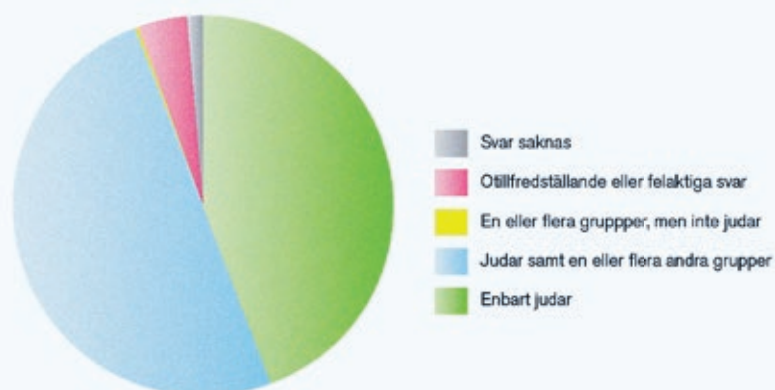
Förintelsens offer

Som redan diskuterats är frågan om vilka grupper som ska räknas till Förintelsens offer omdiskuterad. För att undersöka respondenternas uppfattning om detta ställdes en öppen fråga: *Vilka var offren för Förintelsen?* I figur 4.3. visas en översikt av alla svar i den äldre panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år. Inledningsvis kan det konstateras att med undantag för en väldigt liten andel (0,2 procent av samtliga respondenter) inkluderas judar i samtliga svar som har betraktats som tillfredsställande.¹⁶¹

40 procent av svarspersonerna anger endast judar som offer för Förintelsen, medan 54 procent har angett judar samt en eller flera andra grupper. Endast 0,5 procent har underlåtit att svara på frågan vilket antyder att nästan alla har en uppfattning om vilka som var Förintelsens offer. För att kontrollera hur tydlig uppfattning respon-

Figur 4.4

Svarspersonernas i den yngre panelen (14–18 år)
beskrivning av vilka som var offer för Förintelsen (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 207

denterna har i denna fråga fick de även svara på en fråga om hur säkra de var på sitt svar och placera sig på en skala i fyra steg från ”jag vet inte svaret – det var endast en gissning” till ”helt säker”. 58 procent sade sig vara helt säkra på sitt svar och 40 procent svarade att de var ”ganska säkra”. Detta antyder att svaren relativt väl speglar svarspersonernas uppfattning i frågan.

I den yngre panelen med personer i åldrarna 14–18 år är bilden relativt likartad. Som framgår av figur 4.4. nämner 44 procent enbart judar, medan 50 procent nämner judar och en eller flera andra grupper som offer för Förintelsen. 0,5 procent har enbart angivit grupper förutom den judiska, medan 4 procent har givit otillfredsställande eller felaktiga svar. 1 procent av respondenterna har inte svarat på frågan. 55 procent av de tillfrågade säger sig vara helt säkra på sina svar och 39 procent uppger att de är ganska säkra.

Sammanfattningsvis kan det så här långt konstateras att samma oenighet om vilka offergrupper som ska inkluderas i begreppet Förintelsen som till exempel kunde identifieras bland engelska lärare tycks finnas bland svarspersonerna. Går det då att finna några samband mellan dessa positioner och andra faktorer?

Enbart judiska offer

Bland de 40 procent av svarspersonerna i åldrarna 18–79 år som endast har angett judar som offer för Förintelsen går det inte att under prövning för andra faktorer se några signifikanta skillnader utifrån kön, utbildningsnivå, politiskt intresse eller intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. Inte heller går det att se någon påverkan

Tabell. 4. 2. Oddskvoter (relativa skillnader i odds) för olika grupper i den äldre panelen att endast inkludera judar som offer för Förintelsen, utifrån logistisk regressionsanalys

Ålder	
18–29 år (ref. grupp)	1,0
30–49 år	2,2**
50–64 år	2,8**
65–79 år	2,9**
Historieintresse	
Helt ointresserad	1,9
Ganska ointresserad	2,7**
Ganska intresserad	1,9**
Mycket intresserad (ref. grupp)	1,0
Har fått skolundervisning om Förintelsen	
Vet det säkert (ref. grupp)	1,0
Tror det	1,9**
Tror det inte	1,6
Är säker på att inte ha fått det	0,7
Index 1 ("folkmordskännedom")	
1 "Låg"	3,6**
2	1,6*
3	1,7**
4 (ref. grupp) "Hög"	1,0

Kommentar: * = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,05$). ** = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,01$). Antal svar = 1 025. Följande bakgrundsfaktorer ingick i analysen: kön, ålder, utbildning, boende, huvudort, skolundervisning om Förintelsen, ha lyssnat till en överlevande, ha besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, samt index 1. Endast de faktorer som uppvisade statistiskt signifikanta effekter på svaret har inkluderats i tabellen.

på svaret beroende på om respondenterna har lyssnat till överlevande som berättat om Förintelsen eller har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger. Det finns emellertid en tydlig skillnad i avseende på den yngsta åldersgruppen i åldrarna 18–29 år, som i betydligt lägre utsträckning än de äldre enbart anger judiska offer för Förintelsen. Endast 28 procent av svarspersonerna i denna åldersgrupp har svarat på detta sätt, jämfört med 41–45 procent av de äldre respondenterna.

Tabell 4.2. visar resultaten av en logistisk regressionsanalys och inkluderar de bakgrundsvariabler som visat sig ha en statistiskt signifikant effekt på svaret när man rensar bort effekten av andra faktorer. Här framgår att personers historieintresse är av betydelse i detta sammanhang. Oddset är betydligt mindre att en person som uppgett att hen är mycket intresserad av historia enbart nämner judar som offer

för Förintelsen än att övriga personer i panelen gör det. På samma sätt ökar benägenheten att endast inkludera judar om personen har mindre omfattande eller obefintliga (självdeklarerade) kunskaper om andra folkmord och massdödanden.

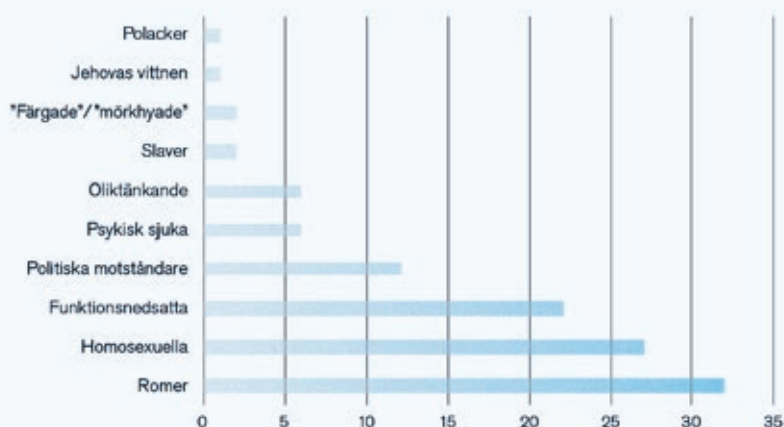
Intressantast i detta sammanhang är dock betydelsen av ålder. Här rör det sig inte om något linjärt samband, utan det är åldersgruppen med personer i åldrarna 18–29 år som sticker ut. Utifrån tillgängligt material går det inte att förklara detta, men det är värt att notera att det som utmärker just denna åldersgrupp är att den har gått igenom det svenska skolsystemet efter det att Förintelsen blev en obligatorisk del av kunskapsstoffet i kursplanen för historieämnet. Möjligen avspeglar skillnaden i konceptuell förståelse av Förintelsen därför sättet på vilket Förintelsen behandlas i skolundervisningen.

Det som skulle tala emot detta är att 44 procent av svarspersonerna i åldrarna 14–18 år har enbart angivit judar som offer för Förintelsen. Granskar vi emellertid denna grupp närmare så föreligger det, med reservation för att underlaget är litet och det därför är vanskligt att dra några generella slutsatser, en skillnad mellan yngre och äldre respondenter. 60 procent av 14–15-åringarna ($n = 83$) har enbart nämnt judar som offer för Förintelsen, jämfört med 29 procent av 17–18-åringarna ($n = 84$). Det är även intressant att notera att 79 procent av de som uppgett att de inte har fått skolundervisning om Förintelsen ($n = 24$) svarar enbart judar, jämfört med 39 procent av de som säger sig ha fått undervisning om Förintelsen i skolan ($n = 183$). Detta indikerar att skolundervisningen likväl kan ha betydelse i detta sammanhang.

Det finns här inte utrymme eller empiriskt underlag för en djupare analys av detta fenomen. Ett stickprov i svenska historieläromedel för årskurserna 7–9 och för gymnasiet som publicerats efter 2000 visar dock att flertalet antingen har en bredare definition av begreppet Förintelsen som inkluderar fler offergrupper än den judiska eller också behandlar olika offergrupper under rubriken "Förintelsen", men reserverar definitionen av begreppet för de judiska offren. Denna sistnämnda distinktion kan dock lätt gå läsaren förbi.¹⁶² Innehållet i olika läromedel speglar inte nödvändigtvis innehållet i undervisningen såsom den bedrivs av olika lärare och man måste vara försiktig med att dra alltför långtgående slutsatser av detta. Samtidigt vet vi från tidigare forskning att åtminstone en del svenska historielärare har ambitionen att undervisningen om Förintelsen ska bidra till skolans värdegrundsarbete och det är möjligt att en bredare definition som inkluderar fler offergrupper upplevs som mer användbar i detta sammanhang.¹⁶³

Figur 4.5

Icke-judiska grupper som identifieras av svarspersonerna i åldrarna 18–79 år som offer för Förintelsen (procent)

Icke-judiska offergrupper

Går vi vidare och ser till de icke-judiska grupper som svarspersonerna nämner som offer för Förintelsen är det främst romer, homosexuella, personer med funktionsnedsättning och politiska motståndare som lyfts fram. I figur 4.5. visas inledningsvis vilka grupper som förekommer i svaren från svarspersonerna i åldrarna 18–79.

Som framgår av diagrammet har nästan en tredjedel (32 procent) av respondenterna lyft fram romer som offer för Förintelsen. Kvinnor tenderar att i något större utsträckning än män att nämna romer. Likaså är sannolikheten betydligt större att en person ska nämna romer om hen har förklarat sig vara mycket intresserad av historia, politik eller frågor som rör mänskliga rättigheter. Även personer med bredare kunskap om andra folkmord anger i större utsträckning än övriga respondenter romer som en offergrupp. Däremot tycks ålder inte ha någon signifikant betydelse för detta svar.

Även homosexuella är en grupp som en relativt stor andel (27 procent) av respondenterna lyfter fram i detta sammanhang. Kvinnor gör detta i någon större utsträckning än män. Även personer med universitets- och högskoleexamen och/eller med höga värden på index 1 tenderar att nämna denna grupp mer än genomsnittet. I detta fall har även ålder en tydlig och signifikant effekt på svaret. Medan 40 procent av svarspersonerna i åldrarna 18–29 år nämner homosexuella som offer för Förintelsen är det endast 30 procent av de i åldrarna 30–49 år som gör det. I gruppen med personer mellan 50–64 år har endast 20 procent angett denna offergrupp och i den äldsta åldersgruppen faller andelen ytterligare till 17 procent.

Den tredje mest omnämnda offergruppen är människor med funktionshinder.¹⁶⁴ Denna grupp förekommer i 22 procent av sva-

Tabell 4.3. Oddskvoter för olika grupper i den äldre panelen att nämna romer, funktionsnedsatta eller homosexuella som offer för Förintelsen, utifrån logistisk regressionsanalys

Variabel	Romer (oddskvot)	Funktionsnedsatta (oddskvot)	Homosexuella (oddskvot)
Kön			
Kvinna	1,7**	1,5*	1,7**
Man (ref. grupp)	1	1	1
Ålder			
18–29 år	0,6	8,7**	4,8**
30–49 år	0,6*	3,3**	2,4**
50–64 år	0,7	1,7	1,3
65–79 år (ref. grupp)	1	1	1
Utbildning			
Grundskola/motsvarande (ref. grupp)	1	1	1
Gymnasium/motsvarande	0,9	0,5**	0,6
Universitet/högskola	1,3	0,8	1,1
Boende			
Hyseslägenhet (ref. grupp)	1	1	1
Bostadsrätt	0,9	0,7	1,2
Villa/radhus	0,8	0,6**	1,2
Övrigt (inneboende m.fl.)	1,4	1	0,9
Historieintresse			
Är helt ointresserad av historia (ref. grupp)	1	1	1
Är ganska ointresserad av historia	2	0,5	1,5
Är ganska intresserad av historia	4,3	0,7	1,8
Är mycket intresserad av historia	8,3*	0,7	2,5

ren. Även i detta fall är det en större andel kvinnor än män som nämner gruppen. Utbildningsnivån har också betydelse. Medan 45 procent av respondenterna med universitets- eller högskoleexamen nämner personer med funktionshinder är det endast 19–20 procent av övriga svarspersoner som gör det. Också ålder har en stor betydelse. 40 procent i åldersgruppen 18–29 år inkluderar denna offergrupp i sina svar, jämfört med endast 25 procent av de som är mellan 30–49 år, 14 procent av de mellan 40–64 år och 10 procent av de som har fyllt 65 år.

Åldersgruppen 18–29 år sticker även ut när vi ser till de som har svarat politiska motståndare eller färgade/mörkhyade. 18 procent i denna åldersgrupp har lyft fram politiska motståndare som offer för Förintelsen, jämfört med 10–12 procent för de äldre åldersgrupperna i undersökningen. När det gäller färgade/mörkhyade är motsvarande

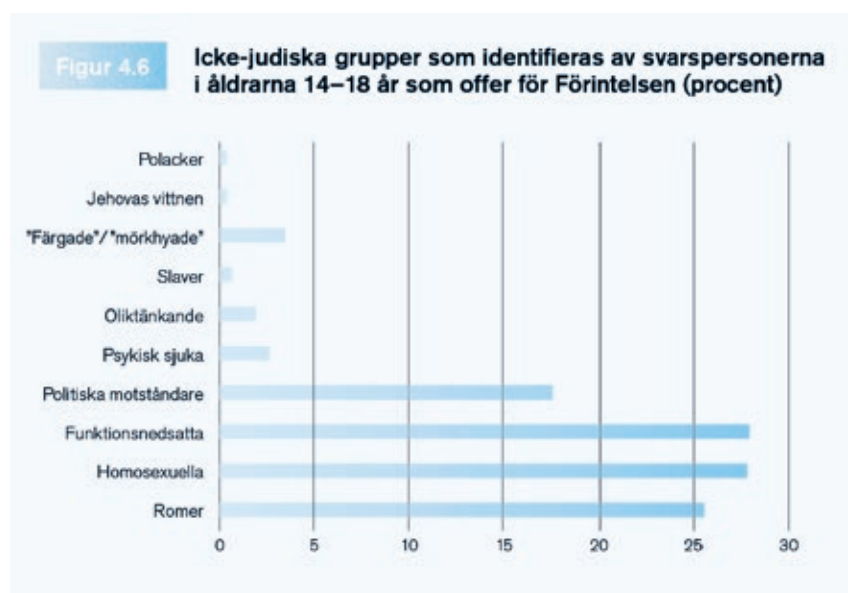
Tabell 4.3. Oddskvoter för olika grupper i den äldre panelen att nämna romer, funktionsnedsatta eller homosexuella som offer för Förintelsen, utifrån logistisk regressionsanalys

Variabel	Romer (oddskvot)	Funktionsnedsatta (oddskvot)	Homosexuella (oddskvot)
Intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter			
Är helt ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter (ref. grupp)	1	1	1
Är ganska ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter	0,2*	3,9	3,4
Är ganska intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter	0,2*	4,9	4,8
Är mycket intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter	0,6	7	6,3
«Folkmordskunskap»			
Index 1 (1) (ref. grupp)	1	1	1
Index 1 (2)	1,1	1,2	1,4
Index 1 (3)	1,5	2*	1,8*
Index 1 (4)	2,2**	2,3**	2,6**
Skolundervisning om Förintelsen			
Är absolut säker på att inte ha fått skolundervisning om Förintelsen	0,9	1	1
Tror sig inte ha fått skolundervisning om Förintelsen	0,7	0,3*	0,5
Tror sig ha fått skolundervisning om Förintelsen	0,5**	0,5*	0,5**
Är säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen (ref. grupp)	1	1	1

* = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,05$). ** = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,01$). Antal svar = 1 027. Följande bakgrundsfaktorer ingick i analysen: kön, ålder, utbildning, boende, huvudort, skolundervisning om Förintelsen, ha lyssnat till en överlevande, ha besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, index 1. Endast de faktorer som uppvisade statistiskt signifikanta effekter på svaret har inkluderats i tabellen.

andelar 7 procent för den yngsta åldersgruppen, jämfört med 1–2 procent för övriga svarspersoner.

Om endast ser till de tre mest frekvent omnämnda offergrupperna vid sidan av den judiska visar logistisk regressionsanalys att det finns en skillnad i avseende på ålderns inflytande. Som illustreras i tabell 4.3. ser vi här att medan de yngre åldersgrupperna är mer benägna än de äldre att nämna funktionsnedsatta och homosexuella som offer för Förintelsen är förhållandet snarast tvärtom när det gäller romer, även om det statistiska sambandet i det sistnämnda fallet endast är signifikant för åldersgruppen 30–49 år. Det finns intressant nog inga signifikanta effekter av intresse för historia, politik eller mänskliga rättigheter på svaret att funktionsnedsatta eller homosexuella skulle ha varit offer för Förintelsen. Däremot kan vi konstatera en signifikant effekt av ett starkt historieintresse på svaret att romer var offer för Förintelsen. Vi kan även konstatera att det finns en större benägenhet

att ange dessa tre grupper om svarspersonen har en omfattande själv-deklarerad kunskap om andra folkmord och massdödanden.

Ser vi därefter till den yngre panelen med respondenter i åldrarna 14–18 år är den övergripande bilden likartad. Även här är det, som framgår av figur 4.6. romer (26 procent), homosexuella (28 procent), personer med funktionsnedsättning (28 procent) och politiska motståndare (18 procent) som är de fyra mest omnämnda grupperna, även om ordningsföljden är något omkastad.

Som framgår i tabell 4.4. finns även inom denna panel ett samband mellan ålder och benägenheten att nämna dessa fyra grupper som offer för Förintelsen. Det måste återigen betonas att underlaget är litet och man måste därför vara försiktig med att dra några generella slutsatser. Likväl är det intressant att notera skillnaden mellan 14–16 åringar och 17–18-åringar.

Tabell. 4. 4. Andelar av den yngre panelen som har angett romer, funktionsnedsatta, homosexuella och/eller politiska motståndare som offer för Förintelsen (procent)

	Romer	Funktionsnedsatta	Homosexuella	Politiska motståndare	Antal svar
Samtliga	26	28	28	18	207
Ålder					
14–16 år	21	23	24	11	123
17–18 år	33	37	35	29	84

Kommentar: Fet stil betyder att ett Pearsons chi-två-test pekar på att de observerade sambanden inte är orsakade av slumpen ($p < 0,05$).

Kapitel 5.

De ansvariga

"En utbredd myt i dagens Tyskland är att Hitler ensam bar ansvar för nazisternas ogärningar. Den är ohållbar därför att Hitler aldrig kunnat nå sina mål om inte partiet och vissa högre officerare hjälpte till att planera krigsförbrytelseerna och så många tyskar med eller mot sin vilja verkställt dem. Det finns få tyskar som medger att de känner till de dåd som begicks, men förnekandet är inte övertygande. Möjligen endast *misstänkte* flertalet vad som skedde och slöt ängsligt öronen för de rykten de inte kunde tro vara sanna. Men säkert är att miljontals tyskar måste ha *vetat* vad som försiggick. De såg med egna ögon hur slavarbetarna stupade av svält på gatorna, de kände lukten från likbränningarna och massgravarna som spreds kilometervis och de hörde landsmän som själva skröt med de illdåd de utfört."¹⁶⁵

Inledning

I detta kapitel kommer fokus att ligga på vem eller vilka som betraktas som ansvarig(a) för Förintelsen. Detta problemområde har sällan varit mycket föremål för offentlig diskussion i Sverige, förutom i det fall då frågor som angår Sveriges och svenskars kopplingar till Nazityskland har ventilerats. Frågan är likväl inte ointressant, inte minst som den implicit hänger ihop med hur Förintelsen kan förklaras.

De ansvariga för Förintelsen

Respondenterna fick besvara en öppen fråga: *Vilka var ansvariga för Förintelsen?* I figur 5.1. redovisas fördelningen av svaren för den äldre panelen med svarspersoner i åldrarna 18–79 år.

Av diagrammet framgår att nästan en tredjedel (32 procent) av respondenterna svarade att nazisterna var ansvariga, något under en femtedel (18 procent) svarade Nazityskland eller, mindre vanligt, tyskar och nazister, 12 procent pekade enbart ut Hitler medan 9 procent istället lyfte fram Tyskland eller tyskarna. 19 procent svarade med en

Figur 5.1

Respondenternas i den äldre panelen svar på frågan på vilka som var ansvariga för Förintelsen (procent)

Kommentar: För att underlätta jämförelse har samma kodningsschema använts som i Foster m.fl. 2016. Totalt antal svar = 1 027.

kombination av ovannämnda svar. Ytterligare 5 procent presenterade rimliga svar som inte passade in i kodningsschemat (till exempel: "SS i Tyskland"), medan 4 procent gav felaktiga svar (till exempel: "illuminaterna som hitler [sic] fick stöd från usa [sic.] frimurare"). 1 procent, slutligen, angav att de inte visste svaret. Flera av kategorierna överlappar varandra delvis.

Ett annat sätt att dela upp resultatet är att konstatera att 31 procent av alla svar nämner Hitler, 63 procent nämner på något sätt nazismen, medan 35 procent nämner Tyskland eller tyskarna.

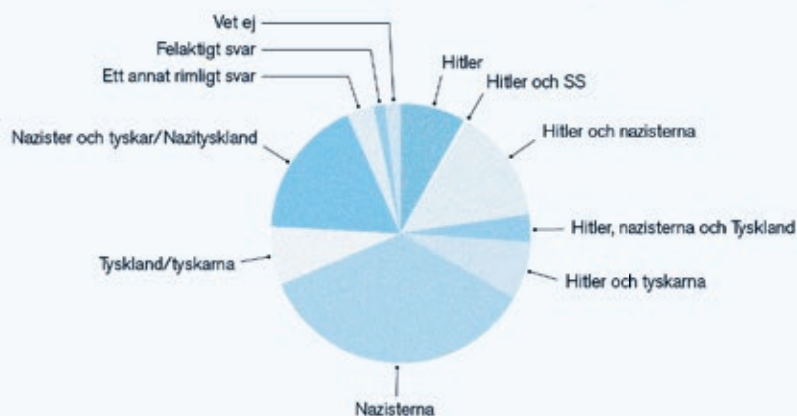
I den yngre panelen fördelades svaren såsom visas i figur 5.2. Det övergripande mönstret är detsamma som i den äldre panelen. Flest har svarat nazister, följt av Nazityskland/tyskar och nazister. Däremot är det en större andel som har svarat Hitler och nazisterna, medan en något mindre andel har enbart uppgett Hitler som ansvarig.

Totalt är det 33 procent som nämner Hitler, 67 procent som nämner nazister/nazism och 35 procent som inkluderat tyskar eller Tyskland i sina svar.

När Foster m.fl. (2016) ställde samma fråga till engelska skolor ungdomar svarade 48,8 procent av 15-åringarna och 25,5 procent av 17–18 åringarna enbart Hitler, det vill säga i en betydligt större utsträckning än vad de svenska ungdomarna i den yngre panelen har gjort. Skillnaden är ännu större när det gäller andelen som endast har svarat nazisterna. Medan 35 procent av de svenska respondenterna i åldrarna 14–18 år har givit detta svar var det endast 8,5 procent av de engelska 15-åringarna och 16,7 procent av 18-åringarna som gjorde det.¹⁶⁶ Som redan påpekats måste man

Figur 5.2

Respondenternas i den yngre panelen svar på frågan på vilka som var ansvariga för Förintelsen (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 207.

vara försiktig med att dra generella slutsatser från en så liten population som 207 respondenter, men skillnaden är ändå intressant.

Tyskarna och Tyskland

Endast 9 procent av svarspersonerna i den äldre panelen har enbart svarat att Tyskland eller tyskarna är ansvariga för Förintelsen. Det handlar först och främst om respondenter som har angett att de inte har fått någon skolundervisning om Förintelsen (18 procent) och de som säger sig vara ganska ointresserade av frågor som rör mänskliga rättigheter (15 procent). Dessa samband kvarstår under prövning för andra bakgrundsfaktorer.

Nazityskland/nazister och Tyskland

18 procent av respondenterna i den äldre panelen har antingen svarat Nazityskland (5 procent) eller har svarat i stil med "tyska nazister" eller "nazister i Tyskland". Här går det att se en tydlig koppling till kön och ålder. Män är mer benägna (22 procent) än kvinnor (13 procent) att svara på detta sätt. Det är även en betydligt större andel (26 procent) av personerna i den yngsta åldersgruppen (18–29 år) som anger detta svar än vad som är fallet med de äldre svarspersonerna i panelen (14–19 procent). Även dessa samband kvarstår under prövning för andra faktorer.

Även i den yngre panelen anger män i större utsträckning (23 procent) än kvinnor (12 procent) detta svar. Svaret är också mer förekommande bland de som är säkra på att ha fått skolundervisning om Förintelsen (22 procent)

Nazister(na)/nazismen

Som framgår av figur 5.1. och figur 5.2. är det i båda panelerna störst andel som har svarat att nazisterna/nazismen är ansvarig för Förintelsen. I den äldre panelen är det svårt att finna några signifikanta samband mellan detta svar och olika bakgrundsfaktorer. Undantaget rör skolundervisning om Förintelsen. 34 procent av de som uppger att de vet eller tror att de har fått undervisning om Förintelsen under sin skoltid har svarat att nazisterna/nazismen är ansvarig, jämfört med 25 procent som inte tror att de har fått det och 12 procent av de som är säkra på att inte ha fått det.

I den yngre panelen tenderar män att i större utsträckning (42 procent) än kvinnor (29 procent) att ange detta svar. Benägenheten att svara nazister/nazismen är också större hos de som inte tror att de har fått skolundervisning om Förintelsen (46 procent) eller som vet att de inte har fått det (54 procent), liksom den är hos de respondenter som har lyssnat till en överlevande som berättar om Förintelsen (50 procent).

Kvinnornas Hitler

I tysk historiedidaktisk forskning har flera studier kunnat konstatera att barn tenderar att i mycket reducera nazismen och perioden 1933–1945 till Hitlers person.¹⁶⁷ Även i den tidigare återopade engelska studien intar Hitler en framstående plats i svaren. 50,7 procent av alla respondenter svarade enbart Hitler när de tillfrågades vem som var ansvarig för Förintelsen och om man inkluderar andra varianter såsom ”Hitler och SS” eller ”Hitler och tyskarna” var det hela 79,4 procent som refererade till Hitler när de besvarade frågan. Samtidigt var trenden likväl att ju äldre eleverna var desto mindre var andelen som enbart nämnde Hitler.¹⁶⁸ Foster m.fl. (2016) menar att det kan finnas ett flertal skäl till att så många fokuserar på Hitler, men att det inte minst handlar om ett kognitivt behov av att förenkla en komplex bild:

”[W]e could argue that he operates as a useful personification of the Holocaust: that a single, vividly drawn figure is easier to conceptualise and hang your thoughts and interpretations upon than the complex and confronting reality of vast networks of shared culpability and complicity and of individuals positioned within – but not ultimately reducible to – wider structures of social, political and economic power.”¹⁶⁹

Som redan har framgått är det, jämfört med den engelska studien, en betydligt mindre andel av de svenska svarspersonerna, såväl i den yngre som den äldre panelen, som enbart har pekat ut

Hitler som ansvarig för Förintelsen. Det går dessutom inte att se någon statistiskt signifikant effekt av ålder. I den äldre panelen är det istället utbildningsnivå, historieintresse och kön, samt att inte ha läst om Förintelsen i någon bok, att inte ha sett någon film om Förintelsen och att ha lyssnat till en överlevande som berättar om Förintelsen som har betydelse för detta svar, under kontroll för andra bakgrundsfaktorer.

I tabell 5.1. visas hur benägenheten att enbart svara Hitler eller Hitler i kombination med något annat ökar under påverkan av dessa faktorer. I tabellen har även inkluderats benägenheten att uppge ett svar utan en referens till Hitler.

Att bristande historieintresse kan leda till ett förenklat svar på en historisk fråga är knappast överraskande. Däremot är det svårt att finna en förklaring till den starka effekten för kön på svarspersonernas benägenhet att endast svara Hitler. Varför är kvinnor mer benägna att göra detta än män? I materialet finns det ingenting som kan förklara detta tydliga samband och frågan måste lämnas obesvarad.

Ser vi därefter till den yngre panelen är mönstret inte fullt lika entydigt. Som framgår av tabell 5.2. Föreligger det inte någon nämnvärd skillnad mellan kvinnliga och manliga svarspersoner när vi ser till andelen som har enbart svarat Hitler. Om vi däremot utvidgar gruppen till att omfatta alla svar som innehåller en referens till Hitler föreligger en skillnad på inte mindre än 22 procentenheter mellan kvinnor och män.

Ett vidare ansvar?

De allra flesta respondenter har enbart fokuserat på Nazityskland, dess ledare och dess befolkning. Några få har dock i sina svar velat bredda ansvaret för Förintelsen. Till att börja med finns det en grupp omfattande cirka 2 procent av den äldre panelen som även har lyft Tysklands allierade samt kollaboratörer i ockuperade länder. Oftast har detta gjorts på ett allmänt och kortfattat sätt såsom:

”Nazisterna och medlöpare i andra länder. Oftast judehatare.”

75-årig man med gymnasieutbildning

”Nazisterna och deras allierade”

43-årig man med universitets- eller högskoleexamen

I några få fall har svarspersoner varit något mer specifika och har då lyft fram de italienska fascisterna, medlöpare i östra Europa, samt mer oväntat Japan.

Tabell 5.1. Oddskvoter (relativa skillnader i odds) för olika grupper att nämna Hitler eller att inte nämna Hitler, utifrån logistisk regressionsanalys

	Svar som enbart nämner Hitler	Alla svar med referenser till Hitler	Alla svar utan referenser till Hitler
Kön			
Man (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
Kvinna	3,0**	2,7**	0,5**
Ålder			
18–29 år (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
30–49 år	0,5*	1,1	1,0
50–64 år	0,6	1,0	1,2
65–79 år	0,5	1,1	1,3
Huvudgrupp			
Storstäder och storstadsnära kommuner	0,5*	0,7*	1,3
Större städer och kommuner nära större stad	0,7	0,8	1,2
Mindre städer/tätorter samt landsbygdskommuner (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
Utbildning			
Grundskola/motsvarande	2,2*	1,2	0,5**
Gymnasium/motsvarande	2,3**	1,2	0,8
Universitet/motsvarande (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
Historieintresse			
Helt ointresserad	5,5**	2,6	0,2**
Ganska ointresserad	1,2	0,8	1,3
Ganska intresserad	1,7	1,1	1,1
Mycket intresserad (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
Överlevande			
Har inte lyssnat till en överlevande (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0
Har lyssnat till en överlevande	1,6	1,6**	0,7*
Index 1 ("folkmoderskunskap")			
1 (låg)	1,1	1,6*	0,7*
2	0,8	1,0	1,0
3	0,8	1,0	1,0
4 (hög) (ref. grupp)	1,0	1,0	1,0

Kommentar: * = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategorins oddskvot ($p < 0,05$). ** = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategorins oddskvot ($p < 0,01$). Antal svar = 1 025. Följande bakgrundsfaktorer ingick i analysen: kön, ålder, boende, huvudort, utbildning, skolundervisning om Förintelsen, ha lyssnat till en överlevande, ha besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, samt index 1. Endast de faktorer som uppvisar statistiskt signifikanta effekter på svaret har inkluderats i tabellen.

Tabell 5.2. Andelarna svarspersoner i den yngre panelen (14–18 år) som enbart uppger Hitler och som har referenser till Hitler i sina svar (procent)

	Andel som enbart svarar Hitler	Andel med referenser till Hitler
Kvinnor	9	44
Män	7	22
Samtliga	8	33

Kommentar: Fet stil betyder att ett Pearsons chi-två-test pekar på att de observerade sambanden inte är orsakade av slumpen ($p < 0,01$). Antal svar = 207.

En ungefär lika stor andel av den äldre panelen har istället betonat andra länders medansvar som åskådare. Även detta görs på ett allmänt sätt och inte ett enda svar nämner Sverige specifikt:

”I första hand nazisterna men även omvärlden som inte sa ifrån.”

31-årig man med gymnasieutbildning

”Nazisterna och människor som inte förstod vidden av det hela. Omvärldens ignorans bär också en del på skulden!”

50-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

Slutligen är det några få respondenter som tenderar till att vilja bredda ansvaret ytterligare:

”Alla som levde då. Förstås ytterst nazistiska befälhavare och Wannsekonferensens [sic] deltagare, men de allierade som valde att inte bomba gaskammare och tillfartsleder samt alla medmänniskor som inte sa ifrån är medansvariga”

44-årig kvinna med universitets- eller högskoleexamen

”Nazisterna (alltså nationalsocialismen och en specifik syn ’rashygien’) men framförallt är det väl ett exempel på den inneboende ondska som tyvärr finns överallt i mänskligheten och tar sig olika uttryck överallt.”

32-årig man med universitets- eller högskoleexamen

”Det finns inte någon enskild stat eller grupp av individer som är ensamt ansvariga för Förintelsen; alla som antingen delade samma åsikter som de som genomförde folkmorden, eller inte agerade emot det, bär också ett solidariskt ansvar för Förintelsen.”

19-årig man med grundskoleutbildning

” Vi människor. Och det har upprepats efter det på annan plats och kommer säkert hända igen.”

(54-årig man med gymnasieutbildning)

I den yngre panelen är det betydligt färre som har svarat på liknande sätt. Fyra respondenter har nämnt kollaboratörer och tre har svarat att även stater i Västeuropa bär ett medansvar som inte agerade tidigare utan lät det hända. En av de sistnämnda är den enda i hela undersökningen som har nämnt Sverige:

” Nazister och alla som lät det hända utan att göra motstånd, tex Sverige”

18-årig kvinna

Kapitel 6.

Nyttan med kunskaper om Förintelsen

Inledning

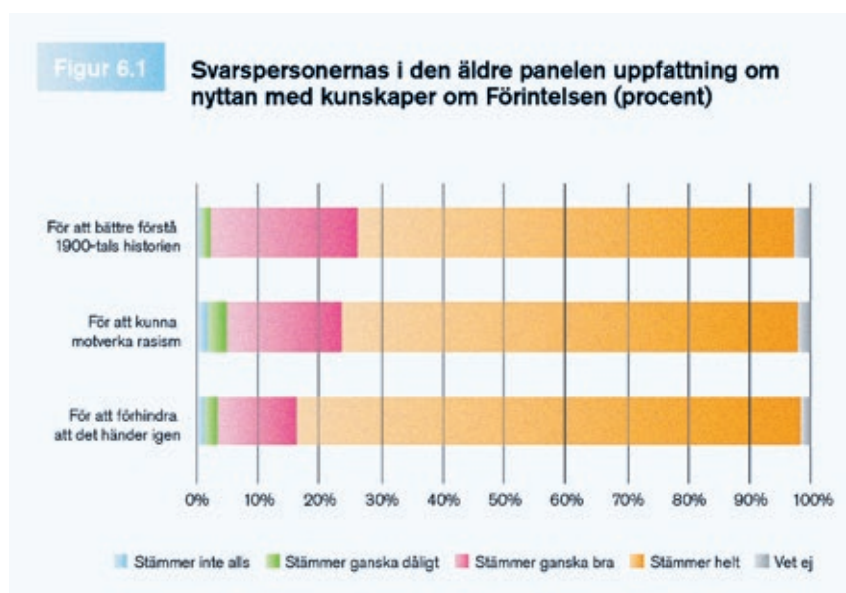
För att närma oss frågan om hur svarspersonerna ser på Förintelsens aktualisering fick de ta ställning till tre påståenden som alla berör den eventuella nyttan med att ha kunskaper om Förintelsen.

- Man bör lära sig om Förintelsen för att kunna hindra att något liknande händer igen.
- Man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till.
- Man bör lära sig om Förintelsen för att få en djupare kunskap om 1900-talshistorien.

De två första utgår från vad den engelske filosofen Michael Oakeshott benämnde det praktiska förflutna; en uppfattning om att det förflutnas betydelse ligger i det faktum att det har haft en betydelse för den nutida och framtida situationen eller när man söker i det förflutna efter något som liknar nutiden.¹⁷⁰

Det inledande påståendet ligger nära Theodor W. Adornos berömda yttrande i ett radioföredrag 1966 om att det första kravet på undervisning är att den ska säkerställa att Auschwitz inte åter en gång kommer att finnas.¹⁷¹ Varianter på detta uttalande är vanliga inte minst i politiken, men hur förankrad är denna tankegång i Sveriges befolkning? Det andra påståendet speglar också en ofta förekommande förhoppning i utbildningssammanhang om att undervisning om Förintelsen ska kunna reducera rasismen i samhället. Delas denna förhoppning i vidare kretsar i samhället? Det tredje påståendet, slutligen, utgår istället från en mer traditionell och mindre instrumentell syn på nyttan med historisk kunskap som någonting som har ett värde i sig. Förintelsen är en av de händelser under 1900-talet som satt djupast prägel på vår tids syn på detta sekel och det förefaller därför rimligt att tro att större kunskaper om detta folkmord också bidrar till en mer kvalificerad förståelse för det förra århundradet.

I figur 6.1. visas den äldre panelens svar. Som framgår av diagrammet har en väldigt stor andel bejakat alla tre påståendena. Totalt är

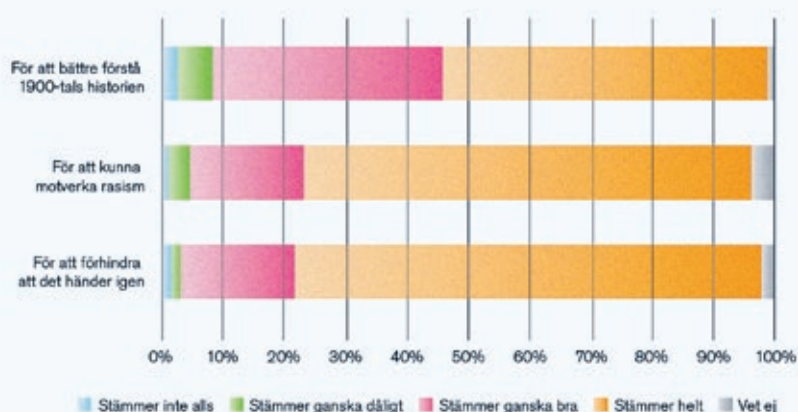
det endast mellan 2 och 5 procent av respondenterna som har svarat ”stämmer ganska dåligt” eller ”stämmer inte alls” på dessa påståenden. Flest tar i någon utsträckning avstånd från påståendet ”Man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till”. Det finns dock vissa små skillnader som kan vara värda att dröja kvar något vid.

Störst acceptans får påståendet att man bör lära sig om Förintelsen för att förhindra att någonting liknande händer igen. 82 procent har svarat ”stämmer helt” och 13 procent ”ganska bra”. Det går dock att iakttä vissa skillnader mellan olika grupper i panelen. 88 procent av de kvinnliga svarspersonerna har valt alternativet ”stämmer helt”, jämfört med 77 procent av männen. Det finns även en tydlig koppling till intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. 90 procent av de som deklarerat att de är mycket intresserade av dessa frågor har angett svaret ”stämmer helt” medan endast 67 procent av de som säger sig vara ganska ointresserade och 47 procent av de som uppger att de är helt ointresserade av sådana frågor har gjort det. Det finns även ett samband med skolundervisning där de som har svarat att de tror eller är säkra på att ha fått undervisning om Förintelsen i skolan är mer benägna att svara ”stämmer helt”.

Ser vi därefter till påståendet om att kunskaper om Förintelsen ger en bättre förståelse av konsekvenserna av rasism och fördomar framträder en likartad bild. 75 procent av alla respondenter har svarat ”stämmer helt” i avseende på detta påstående. Också i detta fall finner vi en inverkan av kön på svaren. 87 procent av kvinnorna men endast 63 procent av männen håller fullständigt med om påståendets sanningshalt. Vi kan även se en effekt av respondenternas intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. 87 procent av de som är mycket intresserade har valt svarsalternativet ”stämmer helt”, jämfört med 52

Figur 6.2

Svarspersonernas i den yngre panelen uppfattning om nyttan med kunskaper om Förintelsen (procent)

procent av de som säger sig vara ganska ointresserade och 38 procent av de helt ointresserade. För detta påstående är även utbildningsnivån av betydelse. Personer med universitets- eller högskoleexamen har i betydligt högre utsträckning (84 procent) än de med grundskoleutbildning (59 procent) svarat "stämmer helt". Det finns även en tydlig effekt av skolundervisning om Förintelsen på detta svar. 76 procent av de som är säkra på eller tror att de har fått undervisning om Förintelsen instämmer helt i detta påstående, jämfört med 66 procent av de som vet eller tror att de inte har fått det. Slutligen kan man notera att det är en något större andel (5 procent) som helt eller delvis tar avstånd från detta påstående, jämfört med det första (3 procent).

Ser vi slutligen till påståendet om att kunskaper om Förintelsen ger en bättre förståelse av 1900-talets historia kan det konstateras att det får minst stöd av de tre. 71 procent har svarat "stämmer helt" på detta påstående. Också här finns det en könsskillnad, men den är mindre än i de två föregående fallen. 75 procent av kvinnorna har valt "stämmer helt" jämfört med 68 procent av männen. Utbildningsnivån fortsätter att ha en inverkan på svaren. 78 procent av respondenterna med universitets- eller högskoleexamen instämmer fullständigt med detta tredje påstående, jämfört med 60 procent av de med enbart grundskoleexamen. Precis som var fallet med de två första påståendena finns här också en tydlig effekt av intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. 84 procent av de mycket intresserade har svarat "stämmer helt" medan 57 procent av de som säger sig vara ganska ointresserade och 47 procent av de som helt saknar intresse har gjort detsamma. När det gäller detta tredje påstående finns det också föga förvånande en effekt av historieintresse. 80 procent av de som har störst historieintresse har angett svaret "stämmer helt" jämfört med 49 procent av de som säger sig vara ganska ointresserade av historia.

Det är värt att notera att i inget av de tre fallen har politiskt intresse någon statistiskt signifikant effekt på respondenternas svar under kontroll för andra faktorer, vilket kan tyckas överraskande givet att de två första påståendena rör uppenbart politiska frågor eller att ha lyssnat till överlevande som berättar om Förintelsen. Detta gäller dock endast för svaret ”stämmer helt”.

Om vi nu går vidare till den yngre panelen så ser bilden delvis annorlunda ut, men som framgår av figur 6.2. är det fortfarande en stor majoritet som anser att två av påståendena ”stämmer helt”. 76 procent av respondenterna instämmer helt med påståendet om att kunskaper om Förintelsen kan hjälpa till att förhindra att någonting liknande händer igen och ytterligare 19 procent har svarat att det ”stämmer ganska bra”. Till skillnad från vad som var fallet med den äldre panelen går det inte att finna något signifikant samband med kön när det gäller detta påstående. Däremot kan vi notera en signifikant effekt av historieintresse. 88 procent av de som är mycket intresserade av historia har svarat ”stämmer helt” jämfört med 42 procent av de som säger sig vara helt ointresserade av historia. Det finns en lika tydlig effekt av intresse för mänskliga rättigheter, men inte däremot av politiskt intresse.

När det gäller påståendet om att man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till kan vi inledningsvis notera att 73 procent av svarspersonerna har svarat ”stämmer helt” och ytterligare 18 procent har svarat ”stämmer ganska bra”. Här går det att se en effekt av kön. 83 procent av de kvinnliga respondenterna har svarat ”stämmer helt” medan endast 62 procent av männen har valt detta svarsalternativ. Återigen finns det också en effekt av intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter. 95 procent av de som säger sig vara mycket intresserade av detta ämnesområde har valt ”stämmer helt”, jämfört med 59 procent av de som har uppgett att de är ganska ointresserade och 33 procent av de som förklarat sig vara helt ointresserade av dessa frågor.

När det gäller det tredje påståendet skiljer sig den yngre panelen från den äldre genom att en betydligt mindre andel (53 procent) instämmer helt i detta. Här går det emellertid att konstatera ett samband mellan att instämma i påståendet och ha ett större intresse för historia. Det föreligger även ett motsvarande samband med politiskt intresse, däremot finns det här inget signifikant samband med frågor som rör mänskliga rättigheter.

De två första påståendena ställdes även i Foster m.fl. (2016). Det är intressant att notera att de svenska ungdomarna svarar ”instämmer helt” i en mycket större utsträckning än de engelska.

Endast 33 procent av de engelska respondenterna svarade "strongly agree" på det första påståendet, jämfört med 76 procent av de svenska. En något större andel, 43 procent, gav detta svar när de ställdes inför det andra påståendet.¹⁷² Detta är dock en betydligt mindre andel än den svenska yngre panelens 73 procent. Det är också en större andel av de engelska ungdomarna som explicit tar avstånd från dessa påståenden än det är av de svenska.

Kapitel 7.

Inställningar till Förintelsen

Inledning

I detta kapitel ska respondenternas inställningar till Förintelsen undersökas. Inledningsvis riktas fokus mot hur de beskriver sitt personliga förhållande till Förintelsen. Därefter följer ett avsnitt som behandlar hur de ser på Förintelsens plats i offentligheten. Slutligen diskuteras frågor som rör eventuella tvivel på och öppet förnekande av Förintelsen.

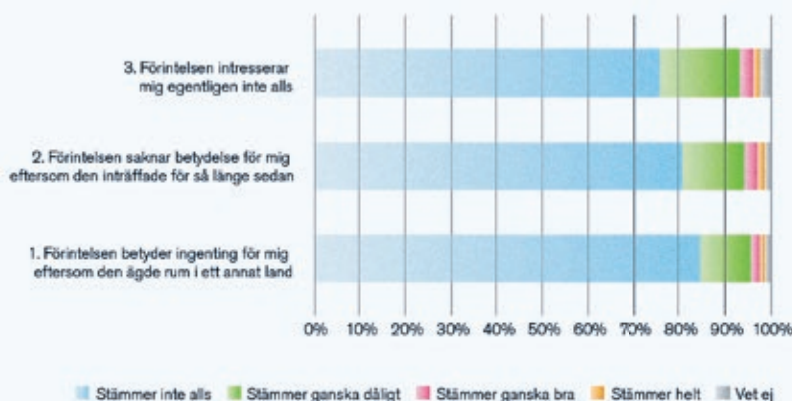
Personligt förhållande till Förintelsen

Ofta består enkätundersökningar om Förintelsen av kunskapsorienterade frågor som syftar till att försöka kvantifiera en given grupps kunskapsnivå vad gäller historiska fakta och/eller tolkningsramar. Det är även relativt vanligt att som i föregående kapitel ställa frågor angående nyttan med kunskaper eller undervisning om Förintelsen eller om behovet av detsamma. Däremot är det mindre vanligt att svarspersoner tillfrågas om sitt personliga förhållande till Förintelsen.¹⁷³ För att försöka fånga in en del av denna dimension inkluderas tre påståenden i undersökningen som respondenterna fick ta ställning till på en skala i fyra steg som sträcker sig från ”stämmer inte alls” till ”stämmer helt”:

- Förintelsen betyder ingenting för mig eftersom den ägde rum i ett annat land.
- Förintelsen saknar betydelse för mig eftersom den inträffade för så länge sedan.
- Förintelsen intresserar mig egentligen inte alls.

De tre påståendena är snarlika, men de två första innehåller två olika former av potentiellt distansskapande faktorer, vilket saknas i det tredje påståendet. I figur 7.1. visas hur svaren från den äldre panelen fördelar sig. Som framgår av diagrammet har den största delen av respondenterna tagit avstånd från alla tre påståendena. 84 procent tar helt avstånd från det första påståendet, 80 procent från det andra och 76 procent från det tredje. Skillnaderna är inte stora, men kan tolkas

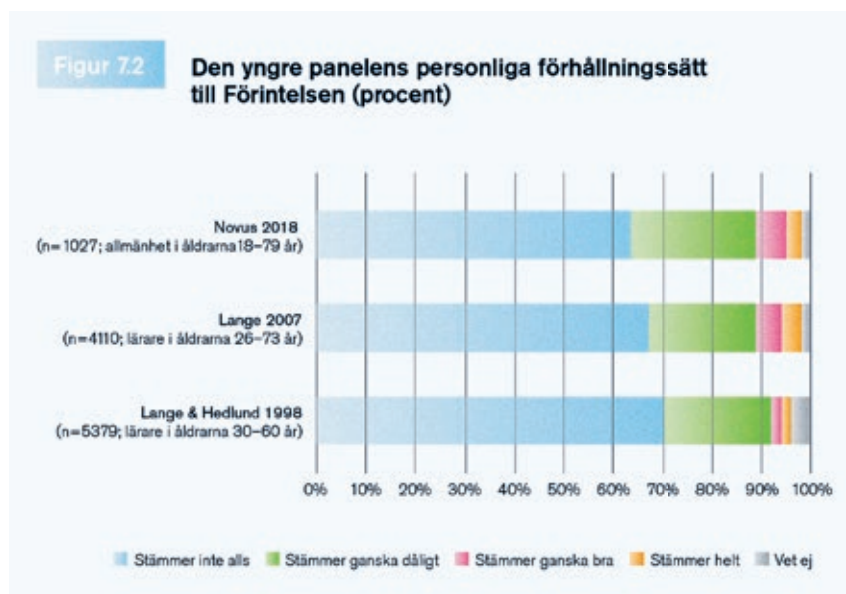
Figur 7.1

Den äldre panelens personliga förhållningssätt till Förintelsen (procent)

som en indikation på fler anledningar för personlig distans till Förintelsen än de som kan motiveras av att den ägde rum vid en annan tid på en annan plats. Man kan även notera att det är något fler (4,4–4,5 procent) som helt eller delvis instämmer med det andra och det tredje påståendet än som på motsvarande sätt håller med om det första (2,8 procent).

Ser vi sedan efter bakomliggande samband är det i stort samma faktorer som inverkar på svaren för alla tre påståendena. Om vi endast ser till de som har svarat ”stämmer inte alls” ökar benägenheten att ange detta svar om respondenten är kvinna, har universitets- eller högskoleexamen, är säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen, har lyssnat till en överlevande som berättar om Förintelsen, är mycket intresserad av historia, politik och/eller frågor som rör mänskliga rättigheter eller har lärt sig något om många andra fall av folkmord eller massdödanden. När det gäller det andra påståendet går det även att se en effekt av tilltagande ålder. 89 procent av svarspersonerna i åldrarna 18–29 år har svarat ”stämmer inte alls” eller ”stämmer ganska dåligt,” medan 97 procent av de i åldrarna 65–79 år har gjort detsamma. Det är uppenbart att det faktiska avståndet i tid som skiljer sommaren 2018 från det andra världskriget upplevs olika på ett subjektivt av olika generationer.

När det gäller den yngre panelen är det en något större andel som uttalat distanserar sig från dessa påståenden och andelen som har valt att svara ”stämmer inte alls” är något lägre än vad den var i den äldre panelen. 70 procent av respondenterna i åldrarna 14–18 år har tar helt avstånd från det första påståendet, 67 procent från det andra och 64 procent från det tredje. Även om nivåskattningarna är olika så är således svarsfördelningarna likartade för båda panelerna i undersökningen. Också för den yngre panelen är det något färre som

helt tar avstånd från det tredje påståendet än som gör det i avseende på de två första.

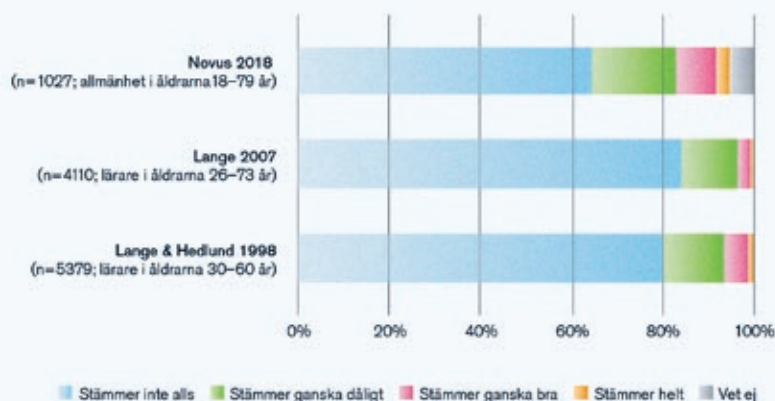
När det gäller samband med bakgrundsfaktorer ökar följande faktorer genomgående benägenheten att svara ”stämmer inte alls”: att vara säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen, att ha lyssnat till överlevande som berättar om Förintelsen och att vara mycket intresserad av historia, politik och/eller frågor som rör mänskliga rättigheter. För den första och tredje frågan är sambanden starkast med ett starkt intresse för sistnämnda frågor. När det gäller den andra frågan är det starkaste sambandet föga förvånande med ett starkt intresse för historia.

Förintelsens plats i det offentliga rummet

Som konstaterades redan i inledningskapitlet har Förintelsen under de senaste decennierna intagit en framträdande plats i Sveriges officiella historiekultur. I detta avsnitt ska vi kort behandla hur detta uppfattas av respondenterna. Ett relativt vanligt förekommande moment i enkätundersökningar som försöker mäta antisemitiska attityder och föreställningar är påståendet ”Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar”. Som Bachner & Ring (2005) påpekat behöver denna utsaga i sig inte vara ett uttryck för antisemitism, men tidigare forskning har visat på ett samband mellan negativa inställningar till att Förintelsen behandlas och antisemitiska attityder och därför inkluderas den ofta i mätningar av antisemitism.¹⁷⁴ I denna undersökning kommer samma påstående att användas för att istället just mäta inställningen till den offentliga behandlingen av Förintelsen. Fördelen med att använda just detta påstående är att det möjliggör en jämförelse med flera andra svenska

Figur 7.3

Uppfattningar om Förintelsens plats i offentligheten i tre svenska undersökningar 1998–2018 (procent)

Källa: Lange & Hedlund 1998, Lange 2007 och Novus-mätning genomförd under perioden 12–19 juni 2018.

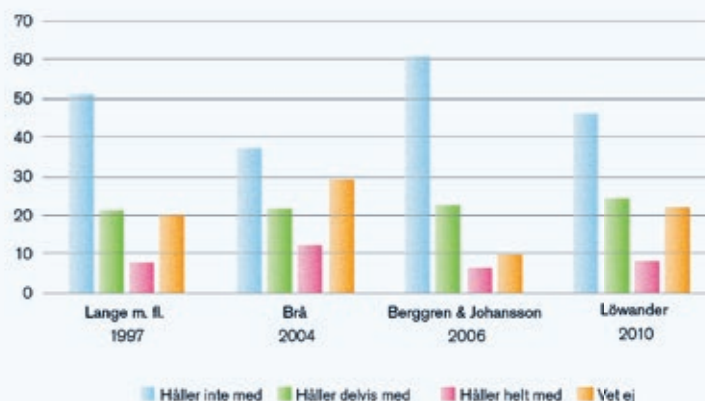
undersökningar som genomförts under de sista tjugo åren.

I den äldre panelen instämmer 12 procent helt eller delvis i påståendet ”Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar”. 19 procent svarar att det ”stämmer ganska dåligt”, 64 procent att det ”stämmer inte alls” och 5 procent ”vet ej”. Bachner & Ring (2005) använde sig av andra svarsalternativ i sin undersökning av förekomsten av antisemitiska attityder bland personer i åldrarna 16–75 år, vilket omöjliggör en jämförelse rakt av med resultaten från föreliggande undersökning, även om de använde exakt samma påstående. Likväl är det värt att notera att i deras undersökning svarade 13 procent av respondenterna att de helt eller delvis instämde med ovanstående utsaga, 21 procent angav att den ”stämmer varken bra eller dåligt” och 66 procent tog i olika utsträckning avstånd från påståendet.¹⁷⁵ En försiktig tolkning av detta skulle vara att det 2018 åtminstone inte var en större andel av befolkningen som ansåg att det var alltför stor fokusering på Förintelsen i den svenska offentligheten än vad fallet var tretton år tidigare.

1998 och 2007 genomfördes även två undersökningar av svenska lärare där samma påstående användes. I dessa studier användes dessutom nästan samma svarsalternativ som i föreliggande undersökning, vilket gör att det kan vara befogat att jämföra resultaten. En skillnad är dock att dessa två undersökningar saknade möjligheten att svara ”vet ej”. En annan är den uppenbara skillnaden i populationens sammansättning. Även om det säkert kan förekomma en del lärare i den äldre panelen så är det långt ifrån alla.¹⁷⁶ I figur 7.3. visas resultaten från de tre undersökningarna.

Figur 7.4

Svarsfördelningen i fyra äldre undersökningar i avseende på påståendet att "Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar" (procent)

Kommentar: I Lange m.fl. (1997) intervjuades 7 814 ungdomar i åldrarna 11–19 år. I Brå (2004) var underlaget 10 478 ungdomar i åldrarna 13–19 år. Berggren & Johansson (2006) baserar sina resultat på en enkätundersökning av 1 758 ungdomar i årskurs 9. Löwander (2010) utgår från en enkätundersökning av 4 674 gymnasieelever i årskurserna 1 och 3.

Det framgår av diagrammet att andelen som helt eller delvis tar avstånd från påståendet att "Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar" är något mindre 2018 (83 procent) än det var 1998 (87 procent) och 2007 (93 procent). Tar man emellertid hänsyn till att svarsalternativet "vet ej" saknades i de två tidigare undersökningarna och att alla svarspersonerna i dessa dessutom var lärare, en yrkesgrupp som kan misstänkas vara mer benägen att ta avstånd från detta påstående än genomsnittet av befolkningen, bör man vara försiktig med att ta detta till intäkt för att det skulle vara en större del av den vuxna befolkningen som idag anser att Förintelsen får för stor offentlig uppmärksamhet än vad som var fallet 1998 eller 2007.

I den yngre panelen har 59 procent svarat "stämmer inte alls" på ovanstående påstående. 25 procent har istället angett "stämmer ganska dåligt", 10 procent "ganska bra", 3 procent "stämmer helt" och 3 procent "vet ej" på samma utsaga. Sammantaget innebär det att 84 procent av ungdomarna i panelen i någon grad tagit avstånd från utsagan. Jämfört med den äldre panelen är skillnaden därför inte särskilt stor när vi ser till hur svaren har fördelats. Även i detta fall är det möjligt att jämföra med andra tidigare undersökningar, men med en stark reservation för att vi i föreliggande undersökning har en väldigt liten panel och att den statistiska felmarginalen därför kan vara stor. Svarsalternativen är dessutom olika varför det är omöjligt att göra en jämförelse rakt av. I figur 7.4 visas resultaten från de tidigare undersökningarna.

Som framgår av diagrammet är andelen av respondenterna i den yngre panelen som svarar ”stämmer inte alls” på påståendet att ”Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar” i jämnhöjd med resultaten från Berggren & Johansson 2006. Läger vi till det faktum att ytterligare 25 procent har svarat ”stämmer ganska dåligt” och att endast 3 procent har svarat ”stämmer helt”, jämfört med 7–12 procent i de tre äldre undersökningarna, finns det ingenting i föreliggande resultat som antyder att svenska skolungdomar 2018 skulle vara mer benägna att bejaka detta påstående än vad fallet var för 10–15 år sedan.

Tvivel och förnekelse

I en mätning som Kantar Sifo genomförde i december 2018 på uppdrag av Europeiska kommissionen svarade 60 procent av 1 072 svenska respondenter i åldern 15 år och uppåt att förekomsten av förintelseförnekande var ett mycket allvarligt problem i Sverige och ytterligare 19 procent svarade att det var ett ganska allvarligt problem.¹⁷⁷

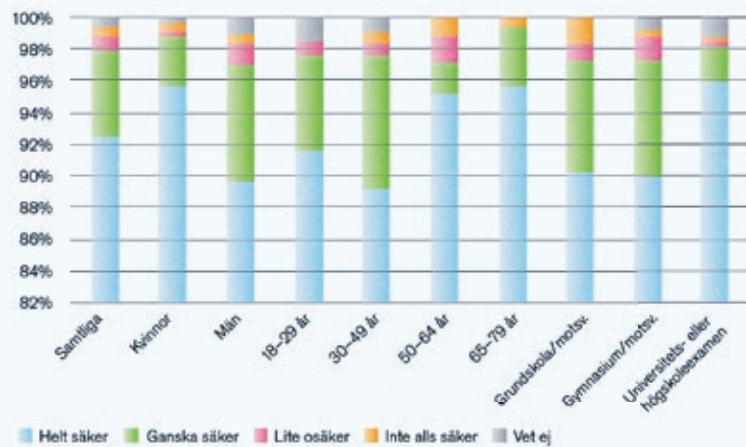
Farhågan är knappast ny. Det var just en, något överdriven, tolkning av resultaten av en enkätstudie som gav upptakten till projektet Levande Historia 1998. I denna enkätstudie som gjordes av Centrum för invandringsforskning vid Stockholms universitet och Brottsförebyggande rådet (Lange m.fl. 1997) ställdes frågan ”Med Förintelsen brukar man vanligtvis mena nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?”. 66 procent av respondenterna som var i åldrarna 12–18 år svarade att de var helt säkra på att Förintelsen hade ägt rum, 14,3 procent att de var ganska säkra, 3,3 procent angav att de var lite osäkra, och 4,8 procent svarade istället att de inte alls var säkra på att Förintelsen hade ägt rum. 11,6 procent, slutligen, angav att de inte visste.¹⁷⁸

Samma fråga har ställts i föreliggande undersökning och i figur 7.5 visas resultaten för den äldre panelen, dels samtliga dels fördelat på kön, ålder och utbildningsnivå.

Av diagrammet framgår att något mer än 92 procent av samtliga svarspersoner svarar att de är helt säkra på att Förintelsen har ägt rum. Bland de kvinnliga respondenterna är det en ännu högre andel som angett detta svar, nästan 96 procent. Det finns även en tydlig koppling till utbildningsnivå. 96 procent av de med universitets- eller högskoleexamen har valt svarsalternativet ”helt säker”, jämfört med 90 procent av de med enbart grundskoleexamen. Även ålder tycks påverka. Nästan 97 procent av personerna i den äldsta åldersgruppen har svarat på detta vis, jämfört med 92 procent av de i åldersgruppen 18–29 år och 89 procent av de i åldrarna 30–49 år.

Figur 7.5

Den äldre panelens svar på påståendet "Med Förintelsen brukar man vanligtvis mena nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?". Samtliga samt fördelat på kön, ålder och utbildningsnivå (procent)

Kommentar: Totalt antal svar = 1 027.

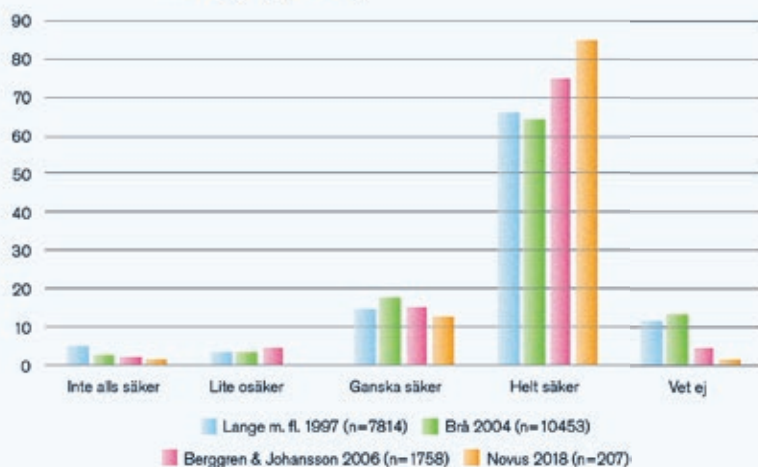
I en logistisk regressionsanalys framgår det att effekterna av kön och ålder på svaret "helt säker" kvarstår även efter kontroll av andra bakgrundsvARIABLER, medan utbildningsnivån upphör att ha betydelse. Dessutom finns det starka och signifikanta effekter på svaret av egenskapen att vara säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen, av att uppge ett ganska eller mycket stort intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, samt av egenskapen att vara i skalsteg 2 eller 3 i Index 1 ("folkmordskunskap").

I den yngre panelen är osäkerheten något större. 85 procent har angett att de är helt säkra på att Förintelsen har ägt rum och något mer än 12 procent svarar att de är ganska säkra på detta. Som framgår av figur 7.6. är detta likväl något högre än vad som har varit fallet i tidigare undersökningar av svenska ungdomar där samma påstående har använts. Den mest iögonfallande skillnaden gentemot tidigare undersökningar är att endast något över 1 procent i den yngre panelen har valt svarsalternativet "vet ej".

I tidigare studier har det gått att se ett tydligt samband mellan svaren på påståendet "Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar" och frågan "Med Förintelsen brukar man vanligtvis mena nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?".¹⁷⁹ Även i föreliggande studie finns det ett samband i detta avseende, såväl i den äldre panelen ($r = 0,307^{**}$) som i den yngre ($0,189^{**}$).

Figur 7.6

Den yngre panelens svar på påståendet "Med Förintelsen brukar man vanligtvis mena nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?" tillsammans med svaren på samma fråga i ett antal tidigare svenska undersökningar (procent)

Det finns således ingenting i resultaten som tyder på att någon större del av befolkningen skulle tvivla på att Förintelsen har ägt rum. Detta innebär emellertid inte att det skulle saknas spår av förintelseförnekande i föreliggande material. I några av de öppna frågorna dyker det upp. En 39-årig man med gymnasieutbildning svarar kortfattat "En lögn" på frågan om vad Förintelsen var. En annan respondent, en 41-årig man med gymnasieutbildning, är mer uttalad. Uppmanad att med en eller två meningar beskriva vad Förintelsen var, svarar han: "En överdriven och till stora delar förljugen historieskildring". På den likaså öppna frågan om vilka som var Förintelsen offer blir svaret: "Jag vet att jag förväntas svara judar, men det tyska folket har betalat ett högt pris för nåt [sic] de kanske är oskyldiga till. Det finns inte ETT ENDA bevis för förintelsen". Slutligen, svarar han "Bankmaffian (läs den internationella judenheten)" när han ombeds beskriva vilka som bär ansvaret för Förintelsen.

Dessa två personer är emellertid de enda fallen av öppet förintelseförnekande som förekommer i den äldre panelen, vilket representerar en andel mindre än två promille av alla respondenter i åldrarna 18–79 år. I den yngre panelen finns ett enda fall, en 16-årig kvinna, som svarar på följande sätt när hon ombeds att beskriva Förintelsen i en eller två meningar: "Det påstås att 6 miljoner judar dog. Det påstås att tyskarna ville utrota judarna". När frågan ställs om Förintelsen offer blir svaret: "Det var många [sic] olika folk som dog i andra världskriget, men sv [sic] någon anledning var de judiska offren 'viktigare' än alla andra". Slutligen på frågan om vilka som bär ansvar för Förintelsen

svarar hon: ”Det pågick ett krig, alla sidor var ansvariga”. Dessa exempel visar att öppet förintelseförnekande förekommer, men det förefaller inte vara särskilt vanligt.

Tabell 7.1. Oddskvoter för olika grupper i den äldre panelen för att ge svaret ”helt säker” på frågan ”Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?”, utifrån logistisk regressionsanalys

	Oddskvot
Kön	
Man (ref.grupp)	1,0
Kvinna	2,0*
Åldersgrupp	
18–29 år (ref. grupp)	1,0
30–49 år	0,7
50–64 år	4,1**
65–79 år	6,3**
Skolundervisning om Förintelsen	
Är säker på att inte ha fått skolundervisning om Förintelsen (ref. grupp)	1,0
Tror sig inte ha fått skolundervisning om Förintelsen	1,9
Tror sig ha fått skolundervisning om Förintelsen	1,5
Är säker på att ha fått skolundervisning om Förintelsen	10,5**
Intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter	
Helt ointresserad (ref.grupp)	1,0
Ganska ointresserad	3,6
Ganska intresserad	4,7*
Mycket intresserad	10,4**
«Folkmordskunskap»	
1 (låg) (ref.grupp)	1,0
2	3,2*
3	5,4**
4 (hög)	1,7

Kommentar: * = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,05$). ** = Oddskvoten är signifikant skild från referenskategoriens oddskvot ($p < 0,01$). Antal svar = 1 027. Följande bakgrundsfaktorer ingick i analysen: kön, ålder, utbildning, boende, bostadsort, skolundervisning om Förintelsen, ha lyssnat till en överlevande, ha besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, index 1. Endast de faktorer som uppvisade statistiskt signifikanta effekter på svaret har inkluderats i tabellen.

Kapitel 8.

Avslutande diskussion

Inledningsvis i denna rapport formulerades fem styrande frågeställningar och vi ska nu avslutningsvis återvända till dessa och sammanfatta huvudresultaten av undersökningen. Inledningsvis diskuteras begreppet Förintelsen, därefter svarspersonernas inställning till Förintelsen och sedan de olika kunskapskällorna och deras samband med dessa inställningar.

Vad är Förintelsen?

Den första frågan rör begreppet Förintelsen och handlar om vad människor i Sverige tillskriver det för innehåll. Kopplat till detta är uppfattningar om vilka som var offer för Förintelsen och vem som bar ansvaret. Till att börja med kan det här konstateras att nästan alla tillfrågade har någon form av uppfattning om vad Förintelsen betyder. När svarspersonerna ombeds att kortfattat förklara vad Förintelsen är tenderar de allra flesta att koppla begreppet till förföljelse och mord på judar. Många förknippar det även med nazismen och med andra världskriget, men det som står i beskrivningarnas centrum är händelsen och offren.

På den direkta frågan om vilka offren var svarar i princip alla respondenter judar. Däremot finns det en skiljelinje mellan de som enbart nämner judar som offer för Förintelsen och de som därtill inkluderar ytterligare en eller flera grupper. Den sistnämnda gruppen av respondenter är något större än den förra. Vanligast är att romer, homosexuella och funktionsnedsatta omnämns som offer för Förintelsen. Det finns en benägenhet hos äldre svarspersoner att endast inkludera judar i sina svar. I den utsträckning som äldre respondenter nämner någon ytterligare offergrupp tenderar denna att vara den romska. Istället finns det en benägenhet hos de yngre respondenterna att även inkludera fler grupper och då främst funktionsnedsatta och homosexuella som offer för Förintelsen. Möjligen avspeglar det sistnämnda hur Förintelsen behandlas i skolans undervisning och läromedel, men det går inte utifrån föreliggande empiri att fastslå något sådant orsakssammanhang. Däremot vet vi från en tidigare studie att en majoritet av engelska lärare tycks föredra en definition av Holocaust som inkluderar en stor mängd offergrupper och det är mycket möjligt att detta även gäller för stora delar av den svenska lärarkårens förståelse av begreppet Förintelsen.¹⁸⁰

Ibland betraktas olika uppfattningar om vilka som rätteligen bör betraktas som offer för Förintelsen ur ett perspektiv som ställer olika grupper mot varandra i en slags kamp om minnet, där den enes förlust är den andras vinst. Ett mer fruktbart synsätt har presenterats av Michael Rothberg som i stället talar om minnet av Förintelsen som ett minne med flera riktningar (multidirectional memory). I stället för att betrakta minneskulturen kring Förintelsen som ett nollsummespel pekar han på den potential som finns i minnet av Förintelsen att bli en språngbräda för att lyfta fram minnen av andra historiska övergrepp.¹⁸¹

Även om Rothbergs tankar främst kretsar kring förhållandet mellan Nazitysklands folkmord på Europas judar och helt andra händelser i tid och rum såsom slaveriet i Nordamerika och övergrepp kopplade till kolonialismen torde de även gå att tillämpa på frågan om Förintelsens offer. Begreppet Förintelsen myntades dessutom flera decennier efter andra världskrigets slut och bör inte skymma sikten från det som faktiskt utspelades under dessa år. Som Stéphane Bruchfeld skriver:

”Låt oss därför i stället för att fastna i konstlade abstraktioner minnas så mycket som möjligt och så många som möjligt, utan att som alltför ofta görs hemfalla åt förenklingar och perspektiv som reducerar och suddar ut vitala distinktioner, paralleller och samband. Såväl det specifika i varje fall som dess förhållande till den övriga kontexten måste ständigt lyftas fram. Det måste alltid stå klart att det inte handlar om en tävling i lidande, utan om att beskriva och förstå det historiska skeendet så rikt och så precist som möjligt.”¹⁸²

Inför frågan om vilka som kan anses vara ansvariga för Förintelsen nämner den absoluta merparten av svarspersonerna nazisterna och nazismen, ibland i kombination med Tyskland/tyskar, ibland tillsammans med Hitler. En mindre grupp nämner enbart Hitler och en ungefär lika stor grupp nämner istället enbart Tyskland eller tyskarna. Väldigt få breddar ansvarsfrågan till att inkludera andra grupper såsom Nazitysklands allierade eller kollaboratörer.

Ett genomgående drag i de båda panelernas svar är att de allra flesta respondenter har kunnat formulera en uppfattning och även i fritextsvaren har den absoluta merparten svarat på frågorna. Redan detta pekar på att ”Förintelsen”, oavsett vad respondenterna väljer att lägga i detta ord, har en meningsfylld plats i det svenska historiekulturella landskapet också utanför officiella sammanhang.

Svaren säger självfallet ingenting om hur svarspersonerna förstår Förintelsen eller hur korrekta, omfattande eller detaljerade deras kunskaper om Förintelsen är. För att återkoppla till David Cesaranis

observationer, som diskuterades i inledningen av denna rapport, är det väldigt osäkert i vilken utsträckning som den stora allmänheten i Sverige har tagit del av den senaste historiska forskningens resultat. Högst sannolikt finns det ett relativt stort ”gap” i detta avseende. Detta torde knappast vara någonting som i sig är särskilt ovanligt, utan gäller förmodligen väldigt många akademiska forskningsfält. Men inte minst givet de högt ställda offentliga förväntningarna på att Förintelsen ska generera historiska lärdomar med samtida relevans torde det vara problematiskt om avståndet blir alltför stort mellan historiekulturella representationer och de historiska händelserna såsom de framstår i ljuset av systematisk och vetenskapligt syftande historisk forskning. Om vi vänder oss till det förflutna endast för att få bekräftelse på det vi redan tror oss veta, vad för slags historiska lärdomar är det som vi då drar och hur värdefulla är de för vår orientering i samtiden och vår planering för framtiden? I föreliggande undersökning har inga omfattande frågor ställts om faktakunskaper eller tolkningsramar, och det är därför omöjligt att veta hur stort ovannämnda gap är eller hur det kan se ut.

Är Förintelsen meningsfull och är det viktigt med kunskaper om Förintelsen?

Den andra frågeställningen handlade istället om det ofta förekommande påståendet att kunskap om Förintelsen är viktigt för att kunna hindra att någonting liknande inträffar igen. En absolut majoritet av respondenterna, 95 procent i den äldre panelen och 92 procent i den yngre, svarar instämmande på detta. Den tredje frågan var snarlik den andra och gällde ifall människor anser att det är viktigt med kunskaper om Förintelsen för att förstå vad rasism och fördomar kan leda till. Även här ansåg de flesta att det förhåller sig på detta vis. I den äldre panelen svarade 94 procent av svarspersonerna instämmande i denna utsaga och 91 procent i den yngre panelen gjorde detsamma. Den fjärde frågan handlade istället om personliga inställningar till Förintelsen. Här visar resultaten att Förintelsen tillskrivs en personlig betydelse för de allra flesta av de tillfrågade. Mer än 90 procent av respondenterna i den äldre panelen och runt 90 procent av de i den yngre tar avstånd från olika påståenden med innebörden att Förintelsen skulle vara betydelselös eller ointressant för dem. Det absoluta flertalet tar även avstånd från påståendet att det skulle talas för mycket om nazismen och utrotningen av judar. Undersökningen visar också att mer än 97 procent av svarspersonerna säger sig vara säkra på att Förintelsen har ägt rum och endast 0,7–1 procent svarar att de inte alls är säkra.

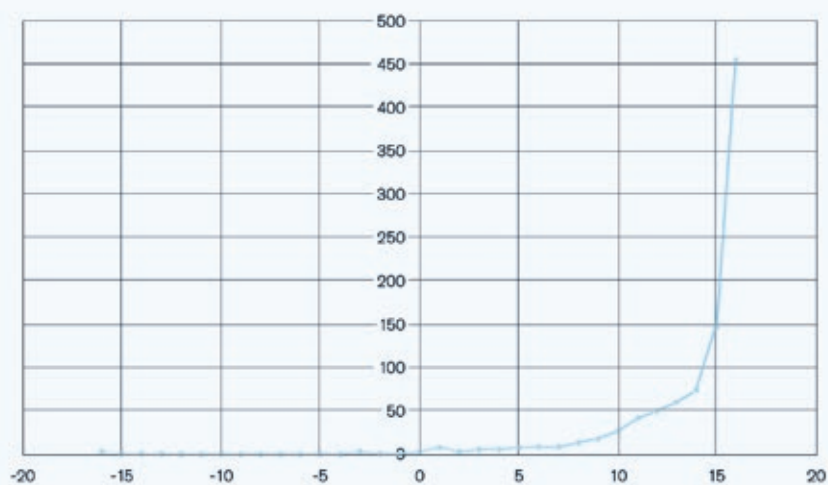
Slår vi samman dessa resultat och skapar index som sträcker sig mellan -16 och 16 och som grovhugget kan sägas illustrera svarspersonernas inställning till Förintelsen får vi den bild som illustreras i figurerna 8. 1. och 8. 2.. Index 2 beskriver den äldre panelen och Index 3 den yngre. Som framgår av figurerna menar de allra flesta respondenter i båda panelerna att det är nyttigt med kunskaper om Förintelsen och uttrycker att Förintelsen har en personlig betydelse för dem.¹⁸³

Utifrån denna sammanlagda bild går det knappast att hävda att människor i Sverige upplever att Förintelsens historia skulle vara betydelselös. Inte heller förefaller det finnas en diskrepans mellan Förintelsen framskjutna plats i det offentliga rummet och de flesta människors uppfattning om dess betydelse. Likväl går det att i den äldre panelen observera skillnader i avseende på kön, utbildningsnivå och bostadsort. Medan 48 procent av samtliga svarspersoner uppnår det högsta indexvärdet 16 gör hela 61 procent av de kvinnliga svarspersonerna det men endast 35 procent av männen. 60 procent av de med universitets- eller högskoleexamen har också indexvärdet 16, jämfört med 44 procent av de med gymnasieutbildning och 31 procent av de med enbart grundskoleutbildning. Ser vi till den andra ändan av Index 2 kan det konstateras att 32 procent av svarspersonerna som är bosatta i mindre städer/tätorter eller i landsbygdskommuner inte har ett indexvärde som överstiger 12. Detta är betydligt större andel än vad som är fallet med den grupp som är bosatt i storstäder eller storstadsnära kommuner (18 procent) eller med respondenterna som bor i större städer eller i kommuner nära större stad (18 procent). Det finns även ett tydligt samband mellan Index 2 och respondenternas intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter ($r = 0,329^{**}$).

Det finns självfallet en möjlighet att svaren främst speglar en förståelse av social önskvärdhet och inte svarspersonernas verkliga uppfattning. I tysk utbildningsvetenskaplig forskning har frågan om relationen mellan personers offentliga utsagor om den nazistiska perioden och personers verkliga uppfattning om densamma varit föremål för en hel del diskussion de senaste decennierna.¹⁸⁴ En relativt stor studie genomförd av en forskargrupp knuten till universitet i Frankfurt-am-Main fann till exempel att det tycktes som att den tyska skolans historieundervisning framför allt tränade eleverna i hur man som tysk medborgare förväntades tala om Förintelsen, medan det förblev oklart i vilken utsträckning som eleverna faktiskt också drog några egna moraliska lärdomar.¹⁸⁵ I föreliggande undersökning är det emellertid mindre sannolikt att det skulle finnas några sociala hänsyn bakom respondenternas svar, eftersom frågorna har besvarats enskilt och anonymt.

Figur 8.1

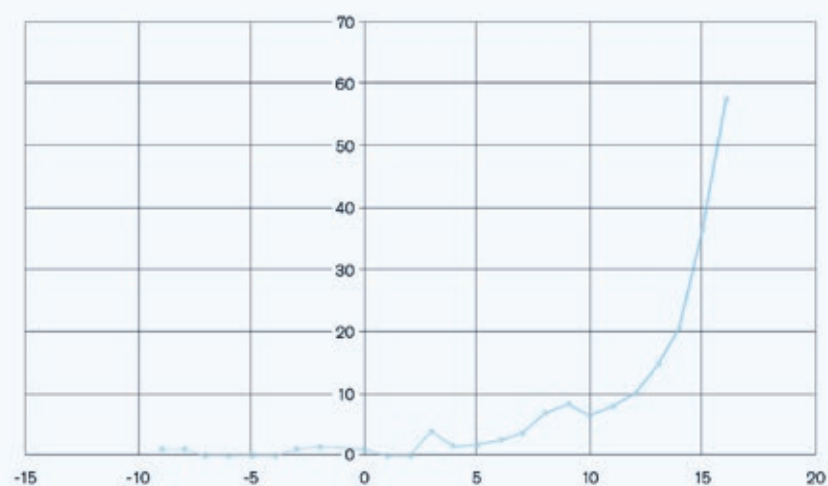
Fördelningen av svar utifrån Index 2 (antal svar)

Kommentar: Genomsnittsvärde = 13,7, standardavvikelse = 4,0. Cronbach's Alpha = 0,850. Totalt antal svar = 947.

Figur 8.2

Fördelningen av svar utifrån Index 3 (antal svar)

Kommentar: Genomsnittsvärde = 12,8, standardavvikelse = 4,3. Cronbach's Alpha = 0,753. Totalt antal svar 186.

Däremot kan det vara fallet att vi likväl ser spåren av en konventionell uppfattning i samhället som slentrianmässigt reproduceras i svaren, utan att svarspersonerna nödvändigtvis själva har ägnat frågorna mycket egen reflektion. Även i den utsträckning som så skulle vara fallet motsäger detta knappast påståendet att Förintelsen skulle utgöra en central komponent i den dominerande svenska historiekulturen. Tvärtom, eftersom kulturer tenderar att just

på ett oreflekterat plan reproducera berättelser och tankemönster, skulle det snarast bekräfta att så är fallet.

En annan inneboende spänning som är värd att uppmärksamma i detta sammanhang är den som kan finnas i valet av perspektiv och därtill kopplade förklaringsansatser. Den tyske utbildningsforskaren Wolfgang Meseth har med utgångspunkt i det tyska skolsystemet pekat på att det finns en tendens till att fokusera på ideologi, individuella bevekelsegrunder, individuellt handlande och valmöjligheter när skolundervisningen om Förintelsen främst syftar till att främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter, vilket gör att till exempel mer strukturella eller funktionalistiska förklaringsansatser lätt tenderar att ges mindre betydelse.¹⁸⁶ För en institution som Forum för levande historia är detta möjligen av mindre betydelse, eftersom myndigheten kan välja att tolka instruktionen så att den främst bör prioritera främjandet av arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen. För den svenska skolan skulle motsvarande tendenser vara mer problematiska, givet att historieundervisningen ska ge eleverna förutsättningar att utveckla sin förmåga att ”använda en historisk referensram som innefattar olika tolkningar av tidsperioder, händelser, gestalter, kulturmöten och utvecklingslinjer”.¹⁸⁷ Här skulle det vara intressant med mer empiriskt orienterad forskning.

Källorna till kunskap

Slutligen ställdes frågan varifrån personer bosatta i Sverige anser att de har fått sina kunskaper om Förintelsen ifrån. Som undersökningen visat anger svarspersonerna en mängd källor, men skolans undervisning och film är särskilt frekventa i svaren. En tydlig skiljelinje går dock i avseende på användningen av internet som informationskälla. Det är främst yngre svarspersoner som anger att de har fått kunskaper från internet.

Om vi ser till sambanden mellan de kunskapskällor som svarspersonerna i den äldre panelen har redovisat och deras placering på Index 2 finns det ett tydligt samband mellan ett högt indexvärde och svaret att man har fått kunskap om Förintelsen från böcker. Det är självfallet omöjligt att säga någonting om riktningen på sambandet, men det understryker böckers alltjämt viktiga roll som informationskälla. Det finns även ett tydligt samband mellan ett högt indexvärde och svaret att man har sett filmer och tv-program om Förintelsen. Ett liknande samband föreligger med samtal om Förintelsen med föräldrar och äldre släktingar. Inte minst det sistnämnda antyder att informationskampanjen Levande Historia var något på spåren när

den medvetet försökte initiera familjesamtal om Förintelsen. Detta är eventuellt någonting som skulle kunna utvecklas mer i framtiden. Slutligen finns det ett samband mellan ett högt indexvärde och egenheten att ha lyssnat till en överlevande som berättar om Förintelsen.

Ett något överraskande resultat är den stora andelen äldre svarspersoner som uppger att de har lyssnat till överlevande som berättar om sina erfarenheter under Förintelsen och som uppger att de har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger. Båda aktiviteterna är något som i allmänhet förknippas med yngre personer i skolåldern. Det är inte sannolikt, givet att överlevandes föreläsungsverksamhet tycks ha varit ytterst begränsad före 1990-talet och att antalet svenska besökare till Auschwitz har kraftigt ökat sedan 1990-talet, att merparten av dessa äldre respondenter har kommit i kontakt med överlevande eller Förintelsens minnesplatser i samband med sin skolgång. Istället förefaller de ha gjort det som vuxna personer. Föreliggande undersökning antyder till och med att det är i gruppen av personer som har fyllt 65 år som störst andel har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger.

En gemensam faktor som förenar överlevandes vittnesmål med besök till före detta koncentrations- och förintelseläger är den särskilda betydelse som man i dessa sammanhang ofta brukar ge känslor och upplevelser av autenticitet.¹⁸⁸ Betydelsen av förekomsten av starka känslor är här emellertid av en tveeggad natur. Å den ena sidan framställs detta ofta av pedagoger som är verksamma vid Förintelsens minnesplatser som en framgångsfaktor, men det finns även empiriska belegg för att känslor också kan vara ett hinder i pedagogiken.¹⁸⁹ Det finns till och med empiriska belegg för att en del skolelever kan uppvisa tecken på sekundär posttraumatisk stress efter att ha besökt Auschwitz.¹⁹⁰

I föreliggande material går det intressant nog att se en tydlig effekt av såväl upplevelser av autenticitet som av känslor på hur svarspersonerna placerar sig på Index 2. Det går att se tydliga skillnader i medelvärde beroende på i vilken utsträckning som respondenten instämmer i påståendet om att lyssna till överlevande: ”gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt för mig”. Lika tydliga samband går att se i avseende på förekomsten av starka känslor och upplevelsen av att det var långtråkigt. Även när det gäller besök till före detta koncentrations- eller förintelseläger går det att se liknande samband, såväl när det gäller upplevelse av autenticitet som vad gäller starka känslor och långtråkighet.

Detta visar på betydelsen av att inkludera emotioners roll i historiedidaktiska överväganden, liksom upplevelser av autenticitet.¹⁹¹ Intressant nog finns det även tydliga samband mellan känslor och upplevelse av autenticitet och svaret att man har lärt sig mer om hur och/eller varför Förintelsen ägde rum. Detta gäller såväl besök till före detta koncentrations- och förintelseläger som att lyssna till överlevande som berättar om sina erfarenheter om Förintelsen. Kopplingen mellan svarspersonernas känslomässiga upplevelse och deras placering på Index 2 är egentligen inte särskilt överraskande. Som den tyske historieteoretikern Jörn Rüsen har påpekat så är det svårt för det rationellt och kritiskt orienterade historiska tänkande som utmärker historievetenskapen att nå ut och prägla den samtida historiekulturen. I stället har sannolikt känslomässiga upplevelser av möten med historien en större betydelse i detta sammanhang:

”[D]en rationellt-kognitiva sidan hos det historiska tänkandet [har] sina gränser. Dessa måste överskridas [...] för att lyckas påverka sin tids historiekultur. Därvid spelar förkognitiva faktorer, till vilka även känslor hör, en avgörande roll.”¹⁹²

I framtiden torde inspelade vittnesmål här vara av stor betydelse och sådana används redan på olika minnesplatser och i museer som i skolundervisningssammanhang.¹⁹³ I Sverige kan man ta del av sådana på Forum för levande historias hemsida.¹⁹⁴ Föreliggande resultat pekar på vikten av att fortsätta med detta arbete, och att beakta såväl kognitiva som emotionella aspekter i samband med framtagningen av nytt material som är baserat på inspelade vittnesmål av överlevande från Förintelsen.

En överraskande hög andel av respondenterna i den äldre panelen (24 procent) har svarat att de har besökt ett före detta koncentrations- eller förintelseläger. Samtidigt finns det inget statistiskt signifikant samband mellan dessa besök och personernas indexvärde. Detta pekar på att ett sådant besök är i sig inte nödvändigtvis någonting som genererar ett personligt engagemang med Förintelsens historia. Däremot går det att se ett tydligt samband mellan svaren att man ”instämmer fullständigt” i utsagorna att besöket hade gjort ”det som hände under Förintelsen kändes mer verkligt” respektive att det ”väckte starka känslor” för svarspersonen och ett indexvärde som är över genomsnittet. Detta antyder att det är betydelsefullt hur besöket går till och vilka upplevelser som det genererar.

Figur 8.3

Förekomsten av termen Förintelsen i fyra svenska dags- och kvällstidningar 2000–2018

Kommentar: Diagrammet baseras på en sökning på Förintelsen* i Kungliga Bibliotekets databas över svenska dagstidningar.

Tjugo år senare

Om vi avslutningsvis återvänder till den inledande frågan om hur förankrad Förintelsens historia är i en bredare svensk allmänhet drygt tjugo år efter det att informationsinsatsen Levande Historia initierades får det sammanfattande omdömet bli att den tycks uppfattas som en betydelsefull historisk händelse som de allra flesta kan relatera till.

Denna vitt spridda uppfattning är uppenbart helt i linje med den framskjutna plats Förintelsen ges i den officiella svenska historiekulturen understödd av skolans historieundervisning, av högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari och av myndigheten Forum för levande historia, men som knappast därför kan ses som enbart skapad eller upprätthållen av detta institutionella stöd. Tvärtom speglar det snarare de allmänna historiekulturella strömningar som präglat stora delar av världen under de senaste decennierna, med ett större fokus på historiska övergrepp och marginaliserade gruppers historia.

Det finns idag också mer information om och mer historiekulturella referenser till Förintelsens historia än någonsin tidigare. Information och referenser som dessutom förmedlas via en mängd olika kanaler vid sidan av skolans undervisning och verksamheten hos institutioner såsom Forum för levande historia. Denna rapport har endast i ytterst begränsad utsträckning ägnat sig åt rent mediala aspekter, men som en illustration kan vi lyfta fram utvecklingen i ett väldigt traditionellt massmedium: dags- och kvällstidningar. I figur 8.3. visas förekomsten av termen Förintelsen i fyra stora svens-

ka tidningar under åren 2000–2018. Fastän år 2000 var året för den stora och internationellt mycket uppmärksammade konferensen Stockholm International Forum on the Holocaust som bevistades av representanter för 46 stater, däribland ett stort antal stats- eller regeringschefer, förekom termen ”Förintelsen” likväl mer frekvent i dessa tidningar under åren efter 2014.

Likväl infinner sig självfallet lätt frågor kring vilken betydelse de ovannämnda statligt initierade insatserna har haft för att ge Förintelsen den centrala plats som den tycks inta i den svenska historiekulturen. Dessa frågor går emellertid inte att besvara utifrån det material som denna rapport bygger på. Inte heller tillåter materialet några tvärsäkra utsagor om eventuella förändringar i människors uppfattningar under de senaste två decennierna. Som vi har sett finns det vissa indikationer på att människor som under dessa år befunnit sig i sen-adolescensen i större utsträckning än äldre personer har en förståelse av begreppet Förintelsen som inkluderar fler offergrupper, vilket eventuellt skulle kunna spegla förändringar i hur skolan behandlar Förintelsens historia. Detta får emellertid närmast ses som en spekulation.

Utbildningsinsatsen Levande Historia utlöstes som bekant av att resultaten av en undersökning genomförd av CEIFO av svenska skolelevs attityder publicerades 1997 och då tolkades som en alarmerande indikation på att många unga människor tvivlade på att Förintelsen hade ägt rum. Föreliggande undersökning har främst fokuserat på vuxna människor i åldrarna 18–79 år och det går därför inte göra en direkt jämförelse med denna undersökning. Den yngre panel med svarspersoner i åldrarna 14–18 år som ingår i undersökningen är i sin tur alltför liten för att det ska gå att med någon säkerhet uttala sig om någon skillnad mellan då och nu i detta avseende.

Vad vi emellertid kan konstatera är att den generation som CEIFO undersökte 1997 tjugo år senare inte utmärker sig som avvikande ifrån den vuxna befolkningen i övrigt. 1997 svarade 11,6 procent ”vet ej” på frågan om de var säkra på att Förintelsen hade ägt rum; 2018 gav endast 0,9 procent av deras generationskamrater samma svar. 1997 var det 4,8 procent av respondenterna som var födda mellan 1979 och 1985 som uppgav att de inte alls var säkra på att Förintelsen hade ägt rum; 2018 var det endast 0,9 procent av de som föddes mellan dessa år som svarade på detta sätt. 1997 svarade 66 procent av svarspersonerna att de var helt säkra på att Förintelsen hade ägt rum; 2018 var andelen i ”CEIFO-generationen” som gav detta svar 90,6 procent. Möjligen ser vi här spåren av någon slags förändring.

Slutnoter

- 1 KAN 2000, passim; SOU 2001:5, s. 34–35.
- 2 Forum för levande historia, <https://www.levandehistoria.se/om-oss/hur-arbetar-vi/stockholmsdeklarationen> [2019-01-09].
- 3 SFS 2007: 1197.
- 4 En tidigare version av rapporten har lästs och kommenterats av Lars M Andersson, Stéphane Bruchfeld, Klas-Göran Karlsson och Ingrid Lomfors. Jag vill framföra mitt varma tack till Er för alla goda råd och kommentarer som avsevärt har förbättrat texten. Eventuella återstående felaktigheter, underlåtelser eller tveksamma formuleringar i texten är självfallet mitt eget ansvar. Jag vill även framföra ett varmt tack till Marinella Di Giacomo vid Västbergaskolan i Stockholm för hjälp med att testa enkäten.
- 5 Se, till exempel, Karlsson 2008.
- 6 UNESCO 2015, s. 75.
- 7 International Holocaust remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/about-us> [2019-01-22]. Vid IHRA:s möte i Ferrara i november 2019 antogs även Bulgarien som ett 32: a medlemsland, men uppgifter om detta har ännu inte införts på organisationens hemsida.
- 8 Se, till exempel, Barkan 2000; Thompson 2002; Torpey 2006.
- 9 Levy & Sznaider 2006, s. 2–8.
- 10 Se, till exempel, Alexander 2002 & 2016. Även europeiseringsprocesser har förts fram som katalysatorer i detta sammanhang. Se, till exempel, Karlsson 2008; Wachrens 2013 och Kucia 2016.
- 11 Se, till exempel, Assmann 2010 eller Dirk Moses 2011.
- 12 För en introduktion, se Koposov 2018.
- 13 Ludovic Lepeltier-Kutasi, "Au colloque de l'EHESS sur la Shoah, «les nationalistes polonais attendaient les intervenants dehors»", *Le Courrier d'Europe centrale*, 29 februari 2019; Camille Stromboni, "Un colloque sur l'histoire de la Shoah perturbé par des nationalistes polonais", *Le Monde*, 1 mars 2019.
- 14 Skillnaden mellan nu och då i detta avseende ska inte överdrivas. Även tidigare kunde till exempel lokalt förankrade berättelser om övergrepp under det andra världskriget ställas mot officiellt sanktionerade berättelser om nationens historia under dessa år. Se, till exempel, Österberg 2009.
- 15 Cesarani 2016, p. xxv.
- 16 Ibid.
- 17 För en introduktion till forskningsfältet, se till exempel Åmark 2016.
- 18 Se, till exempel, Karlsson 2008; Selling 2010; Östling 2011; Zander 2012; Stenfeldt 2013.
- 19 Se, till exempel, Lange 2008; Wibaeus 2010; Ammert 2011; Persson 2011; Mellberg 2009; Olofsson 2010.
- 20 AJC 2005; Bachner & Ring 2006.
- 21 Karlsson 2010, s. 76. Se även Karlsson 2003, s. 32 och Rüsen 2004, s. 37–45.
- 22 Karlsson 2010, s. 53.
- 23 Se, till exempel, Karlsson 1999.
- 24 Se, till exempel, diskussionen i IHRA:s pedagogiska riktlinjer: International Holocaust remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/educational-materials/how-teach-about-holocaust-in-schools>. [2018-12-17]. Av den anledningen rekommenderas till exempel i Italien att man i utbildningssammanhang undviker denna term och i stället använder Shoah. Santerini 2008, s. 94. Även i Frankrike är Shoah den vanligast förekommande termen. Eckmann 2016, s. 67–68.
- 25 För en utmärkt översikt, se Bruchfeld 2008, s. 50–52.
- 26 Se, till exempel, Salmons 2003 och Russell 2006.
- 27 Pettigrew m. fl. 2009, s. 65–67.
- 28 Förenta Nationerna, Resolution adopted by the General Assembly on 1 November 2005, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/7 [2018-11-19].
- 29 Bruchfeld 2008, s. 34.
- 30 Tore Borglund, "Den slutliga lösningen", *Arbetet*, 5 mars 1979.
- 31 I sammanhanget är det intressant att notera att i den finska skolans svenskspråkiga styrdokument används inte termen "Förintelsen" utan "holocaust". Anledningen till detta kan möjligen vara en strävan efter att de svenskspråkiga kursplanerna ska i största utsträckning harmonisera med de finskspråkiga där också termen "holocaust" används.
- 32 Forum för levande historia, <https://www.levandehistoria.se/om-oss/29/hur-arbetar-vi/stockholmsdeklarationen> [2018-11-19].
- 33 Forum för levande historia, <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen>

- [2018-10-10].
- 34 Wikipedia, <https://sv.wikipedia.org/wiki/F%C3%B6rintelsen> [2018-10-10].
- 35 Ett exempel får räcka som illustration på detta: "Förintelsen – det vill säga nazisternas systematiska dödande av judar, homosexuella, romer och andra minoriteter före och under andra världskriget – är ett välkänt faktum." Johan Nilsson, "En fjärdedel av Förintelsens offer mördades på tre månader", Svenska Dagbladet, 7 januari 2019. Samtidigt ägnar sig den vetenskapliga rapport som artikeln rapporterar om uteslutande åt judiska offer under den så kallade Einsatz Reinhard 1941–43. Rapportens författare, Lewi Stone, definierar dessutom själv Holocaust som "the Nazi-German annihilation of European Jewry during World War II". Utifrån den definition som den svenska artikeln ger blir rubriken direkt felaktig, eftersom det var en fjärdedel av de judiska offren som mördades på tre månader. Skulle de övriga grupperna som ingår i definitionen räknas med stämmer inte längre Stones resultat i detta avseende. Stone 2019.
- 36 Se, till exempel, Meseth 2005 och Assmann 2013 samt där anförd litteratur.
- 37 Meseth 2005, s. 83.
- 38 Därmed inte sagt att det skulle saknas svenska kopplingar till Förintelsen.
- 39 Foster m.fl. 2016.
- 40 För Mannheim var en generation inte så mycket en fråga om när personer var födda som sociala grupperingar. En generation utgjordes av grupper av ungefärligen jämnåriga i ett likartat historiskt-socialt sammanhang med likartad mentalitet som deltagit i denna historiskt-sociala enhets "gemensamma öde". Han spekulerade i att framför allt åren efter det att en person fyllt sjutton år var särskilt viktiga för formeringen av en generationstillhörighet. Empiriska studier har därefter gett stöd åt denna spekulation. Mannheim 1964 [1928], s. 539–542.
- 41 Shuman & Corning 2014.
- 42 Larson & Lizardo 2007.
- 43 Zaller 1992.
- 44 Se även diskussionen i Krantz 1998, s. 249.
- 45 Se, till exempel, FRA 2010, s. 35.
- 46 Se, till exempel, Georgi 2003.
- 47 Logistisk regressionsanalys kan, till skillnad från ordinär linjär regression, användas när det endast finns två möjliga utfall för den beroende variabeln.
- 48 Visserligen handlar frågan här om tysk historia, men mätningen kan likväl vara intressant som jämförelseobjekt. IKG 2018, s. 6.
- 49 SBOS 2016, s. 3.
- 50 Šubert & Vinopal 2010, s. 11.
- 51 Forsa 2017, s. 4.
- 52 Se, till exempel, Jansson & Oscarsson 2017.
- 53 Värdet för Cronbachs Alpha är 0,757 vilket kan anses tillfredställande. Holodomor ingår inte i Index 1, eftersom dess inkludering i indexet sänker värdet på Cronbachs Alpha till 0,749.
- 54 Ett Pearsons chi-två-test pekar emellertid på att denna skillnad kan vara orsakad av slumpen.
- 55 "Ängen", *Arbetartidningen*, 2 september 1945.
- 56 Statens skolverk, <https://www.skolverket.se/undervisning/grundskolan/laroplan-och-kursplaner-for-grundskolan/laroplan-lgr11-for-grundskolan-samt-for-forskoleklassen-och-fritidshemmet?url=1530314731%2Fcompulsorycw%2Fjsp%2Fsubject.htm%3FsubjectCode%3DGR-GRHIS01%26tos%3Dgr%26p%3Dp&sv.url=12.5dfec44715d35a5cdfa219f#anchor3> [2018-12-17].
- 57 Statens skolverk, <https://www.skolverket.se/undervisning/grundskolan/laroplan-och-kursplaner-for-grundskolan/laroplan-lgr11-for-grundskolan-samt-for-forskoleklassen-och-fritidshemmet?url=1530314731%2Fcompulsorycw%2Fjsp%2Fsubject.htm%3FsubjectCode%3DGR-GRHIS01%26tos%3Dgr%26p%3Dp&sv.url=12.5dfec44715d35a5cdfa219f#anchor3> [2018-12-17]. Däremot tillhandahåller kursplanen inte någon definition av Förintelsen. Den lärare som ställd inför detta väljer att gå in på Skolverkets hemsida och söker på "Förintelsen" kommer att få en hel del information och råd, men ingen definition av vad termen egentligen står för. Se, till exempel, Statens Skolverk, Möjligheter och problem i undervisning om Förintelsen, <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/forskning/mojligheter-och-problem-i-undervisning-om-forintelsen> [2018-12-14], Livet före och efter Berlinmurens fall och Förintelsen, <https://bp.skolverket.se/delegate/download/test/informationmaterial?testGuid=383CA02B3FAC4122911041CFD13B5626> [2018-12-14]. Detta framstår som ganska anmärkningsvärt, i synnerhet som Skolverkets bedömningsanvisningar föreslår att just begreppsanvändningen är en möjlig bedömningsaspekt när lärarna arbetar med detta tema: "I vilken utsträckning kan eleverna använda relevanta begrepp på ett fungerande sätt? Relevanta begrepp i relation till uppgiften kan till exempel vara Förintelsen, antisemitism, nazism och koncentrationsläger." Historia 7–9 bedömningsanvisningar, <https://bp.skolverket.se/delegate/download/test/assessmentinfo?testGuid=383CA02B3FAC-4122911041CFD13B5626> [2018-12-14].
- 58 Utbildningsdepartementet 1994, s. 27.
- 59 Ibid., s. 28.
- 60 Skolverket 2000, s. 77.
- 61 Det saknas uppgifter om hur stor andel av panelen som har gått i skolan i ett annat land. Det

- förefaller emellertid rimligt att anta att deras andel inte är så stor att det påverkar resultatet på ett signifikant sätt.
- 62 Kungliga Skolöverstyrelsen 1955a, s. 98.
 - 63 Ibid., s. 100.
 - 64 Kungliga Skolöverstyrelsen 1955b, s. 103.
 - 65 Ibid., s. 105.
 - 66 Dannert & Lendin 1951, s. 340, 346.
 - 67 Bäcklin, Holmberg, Lendin & Valentin 1954, s. 368.
 - 68 Söderlund & Seth 1956, s. 434–435.
 - 69 Kungliga Skolöverstyrelsen 1962, s. 260.
 - 70 Se Lööw 2004, s. 177–184 för en allmän redogörelse för detta.
 - 71 Meseth 2005, s. 98–99, 142–143.
 - 72 För den svenska offentliga debatten dessa år, se Bachner 1999, s. 130–142. För de offentliga reaktionerna på den så kallade Lundahlaffären, se Lööw 2004, s. 140–144.
 - 73 Pelle Arnstedt, "Nazism okänt för vår ungdom", *Expressen* 8 maj 1965.
 - 74 Berit Thuresson, "Vad vet skolungdomen om nazister: det är väl såna som badar nakna", *Aftonbladet*, 13 maj 1965.
 - 75 "Nazisten som nakenbadare", *Aftonbladet* 14 maj 1965 (osignerad ledare).
 - 76 AK protokoll nr 24, 13 maj 1965, s. 55–57.
 - 77 AK protokoll nr 29, 26 maj 1965, s. 7–8.
 - 78 Ibid., s. 13.
 - 79 AK protokoll nr 29, 26 maj 1965, s. 21.
 - 80 Följande faktorer ingår i analysen: kön, ålder, utbildningsnivå, boende, bostadsort, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter samt index 1.
 - 81 Foster m.fl. 2011, s. 74. Också i England är skolundervisning om Förintelsen obligatorisk (*nota bene* att detta inte gäller hela Storbritannien) och ska enligt gällande läroplan genomföras i Key Stage 3 som omfattar årskurserna 7–9, med elever i åldrarna 12–14 år.
 - 82 Att så är fallet framkommer när man jämför resultatet av en sökning i Libris med de 127 titlar på svenskspråkiga böcker om Nazitysklands förföljelse av judar som behandlas i ett specialarbete på Bibliotekshögskolan 1978. Fridner, Hansson & Sundström 1978. Även denna förteckning är emellertid ofullständig. Till exempel saknas den första svenska utgåvan av Anne Franks dagbok. I en ännu opublicerad studie har historikern Karin Kvist Geverts identifierat 53 svenskspråkiga böcker (skönlitteratur är inte inkluderad) som publicerades mellan 1942 och 1960 och som berättar om det vi idag benämner som Förintelsen. Kvist Geverts undersökning kommer att publiceras senare i år som: Kvist Geverts, Karin, "Tracing the Holocaust in early Post-War Historiography in Sweden", in *The Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, Johannes Heumann & Pontus Rudberg (eds.), Routledge: London 2019. Mejl till författaren från Karin Kvist Geverts 4 mars 2019.
 - 83 Hilberg 1963.
 - 84 Höss 1960 & 1967, Wiesenthal 1967.
 - 85 Se, till exempel, SCB 2017, s. 44–45.
 - 86 SCB 2017, s. 46.
 - 87 SCB 2017, s. 45.
 - 88 I analysen ingår kön, utbildning, åldersgrupp, boende, bostadsort, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, index 1, samt skolundervisning om Förintelsen.
 - 89 I analysen ingår kön, utbildning, åldersgrupp, boende, bostadsort, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, index 1, samt skolundervisning om Förintelsen.
 - 90 Levy & Sznajder 2006, s. 62.
 - 91 Anne Frank House, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/diary/how-did-annes-diary-become-so-famous/> [2019-01-04].
 - 92 Levy & Sznajder 2006, s. 61.
 - 93 Levy & Sznajder 2006, s. 63.
 - 94 Anne Frank House, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/diary/how-did-annes-diary-become-so-famous/> [2019-01-04].
 - 95 Levy & Sznajder 2006, s. 62–63.
 - 96 Citerat i Rosenfeld 1991, s. 265.
 - 97 Cole 2000, s. 28.
 - 98 Anne Frank House, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/diary/publication-diary/> [2019-01-04], Cole 2000, s. 25.
 - 99 Grete Berges, "Ett barn berättar om Hitlertiden", *Expressen*, 23 juni 1948.
 - 100 Se, till exempel, "Flicka i ruckel", *Aftonbladet* 16 augusti 1952. Se även, till exempel, Lars Widning, "Hennes dagbok lever", *Expressen* 20 augusti 1953.

- 101 Knut Jaensson, "Anne Franks Dagbok", *Dagens Nyheter*, 4 maj 1953.
- 102 Ann Bouleau, "Att vara judebarn", *Expressen* 7 september 1953.
- 103 Ibid.
- 104 Se, till exempel, signaturen "Of", "En flickröst ur graven", *Hudiksvallstidningen* 31 augusti 1953; Ven Nyberg, "Ur en stormig värld", *Svenska Dagbladet* 7 september 1953; *Dagens Nyheter* 13 september 1953 och Lillie Nordkvist-Fisher, "Underjordisk dagbok", *Trelleborgs Tidningen* 13 oktober 1953.
- 105 *Aftonbladet* 23 december 1953.
- 106 Detta innebar emellertid inte att Anne Frank försvann ur den svenska offentligheten under dessa år. Istället var det Goodrichs och Hacketts dramatiserade (och amerikaniserade) version som återkommande framfördes på svenska scener, till exempel av Göteborgs stadsteater 1956 och av Radioteatern 1957. I 1965 års riksdagsdebatt om den svenska skolundervisningen om nazism (se ovan) lyfte ecklesiastikministern Edenman fram Kungliga Dramatiska Teaterns elevföreläsningar av Anne Franks dagbok, vilka hade bevisats inte bara av skolklasser från Stockholm utan även från andra delar av landet, som ett föredömligt exempel på den verksamhet som bedrevs inom detta område.
- 107 I analysen ingår kön, utbildning, åldersgrupp, boende, bostadsort, historieintresse, politiskt intresse, intresse för frågor som rör mänskliga rättigheter, index 1, samt skolundervisning om Förintelsen.
- 108 Se, till exempel, Eva X Moberg, "Hur passiv kan man vara utan att vara medskyldig?", *Aftonbladet* 19 februari 1998 och Lars Linder, "Stramt och isande kallt om Förintelsen", *Dagens Nyheter* 18 februari 1998.
- 109 Se, till exempel, Young 1998.
- 110 Se Österberg 2006, s. 32.
- 111 Göran Börge, "17 45 17 Primo Levi", *Aftonbladet* 11 juli 1969.
- 112 Se, till exempel, Anders Ehnmark, "Vägen upp ur katastrofen", *Expressen* 5 maj 1986; Rita Tornborg, "Modern anabasis", *Svenska Dagbladet* 24 april 1986; Bengt Holmqvist, "Livsviljans odyssey genom vidrigheterna", *Dagens Nyheter* 21 april 1986; Kaj Schueler, "Juden som bjöd motstånd och blev partisan" Björn Löfström, "Alla judar gav inte upp", *Aftonbladet* 26 juli 1986.
- 113 Se, till exempel, Carl-Göran Ekerwald, "Begrunda att detta har hänt", *Dagens Nyheter* 8 april 1988; Rita Tornborg, "Offrets värdighet", *Svenska Dagbladet*, 14 april 1988; Anna Westberg, "Primo Levi – konsten att överleva lägren", *Aftonbladet* 9 maj 1988.
- 114 Stefan Jonsson, "Är detta en människa? Levi i topp på säsongens sista kritikerlista", *Dagens Nyheter* 29 maj 1988.
- 115 För en introduktion, se, till exempel, Zander 2006.
- 116 Se, till exempel, Wibaeus 2010 och Ammert 2011. Det finns emellertid även lärare som ser de många filmerna om Förintelsen problematiska i ett undervisningssammanhang. Wibaeus 2010, s. 99–101. Se även Deldén 2017 för en studie av hur svenska gymnasieelever skapar mening i mötet med spelfilmer med historiska motiv, däribland Förintelsen.
- 117 Douglas 2001, s.
- 118 För detta omskolningsprojekt se, till exempel, Meseth 2006, s. 134–139.
- 119 AK protokoll, nr 29, 26 maj 1965, s. 8.
- 120 Sven, "Den blodiga tiden", *Arbetartidningen*, 28 april 1960. Filmen var, enligt upphovsmannen Erwin Leiser enbart baserad på autentiska filmklipp från tyska, polska, sovjetiska, franska, brittiska och amerikanska arkiv. Filmteamet har totalt gått igenom mer än 200 000 meter filmmaterial. I en intervju betonade Leiser vikten av autenticitet: "Samtliga bilder och filmer är autentiska. Har det funnits minsta tvivel om dess äkthet har de kasserats [...]" Ibid.
- 121 "Kanske en av de hemskaste", *Expressen*, 30 april 1960.
- 122 Se, till exempel, Claes C., "Den blodiga tiden", *Svenska Dagbladet*, 13 maj 1960. Det fanns dock kritik. I *Expressen* menade journalisten och författaren Staffan Tjerneld att Leiser bedrev "antitysk propaganda" för Sovjetunionens räkning: "Karaktern av propaganda skärps genom att Leiser hämtat så mycket från den polska propagandainstituten. Där borde en hel del av de hemskaste gettobilderna ha klippts hårdare, om inte annat så för ryttnens skull. Att Sovjet tilldelas en lika nobel som tillbakadragen roll i andra världskriget gör också att 'Den blodiga tiden' blivit i första hand propaganda och i andra ett historiskt dokument." Staffan Tjerneld, "Den blodiga tiden", *Expressen*, 3 maj 1960.
- 123 "Jungfrukällan 'säsongens film'", *Göteborgs-Tidningen*, 6 juni 1960.
- 124 Wibaeus 2010, s. 117.
- 125 Se, till exempel, Zander 2003.
- 126 Zander 2003, s. 177. Inför beslutet att köpa in tv-serien, som togs i juni 1978, hade hela SVT-ledningen sett serien, åtminstone delvis. Den svenska pressen bevakade även till exempel den tyska debatten om tv-serien och den svenska debatten var givetvis informerad av argument som förts fram i de föregående debatterna utomlands. Se, till exempel, Thomas Michelsen, "Bråk i Västtyskland kring tv-serie om judeutrotningen", *Dagens Nyheter*, 24 januari 1979; Arne B. Torbjörnsen, "Judeutrotning i tv upprör tyskarna", *Svenska Dagbladet*, 26 januari 1979.
- 127 Se, till exempel, Jackie Jakubowski, "Det förflutna blir levande igen", *Svenska Dagbladet* 2 november 1986; Bernt Eklund, "Nästan tio timmars gripande berättelse om judeförintelsen", *Expressen* 8 november 1986; Gunnar Bergdahl, "En resa genom förträngningar och tid", *Dagens Nyheter* 6 november 1986; Hans Erik Hjertén, "Shoah' Oerhört dokument från de överlevan-

- de", *Dagens Nyheter* 8 november 1986.
- 128 Agneta Pleijel, "De levande om Förintelsen, en film för oss", *Expressen* 21 juli 1985; Eva af Geijerstam, "Uppfordrande vittnesmål om förintelsen", *Dagens Nyheter* 20 februari 1986; Björn Löfström, "Ilskan som enar Polen", *Aftonbladet* 24 mars 1986.
- 129 Sveriges Television, <https://www.svt.se/dox/shoah/> [2019-02-03].
- 130 Se Cole 2000, s. 73–94 för en kritisk diskussion av detta.
- 131 Asbjörn Svarstad, "Nu rasar judar mot Hollywood-filmen från förintelseläget", *Aftonbladet*, 9 april 1993.
- 132 Se, till exempel, Per-Ivar Sohlström, "Visa den här filmen för barn", *Expressen*, 8 februari 1994; Olle Svenning, "Filmensuren sviker nazi-offren", *Aftonbladet*, 9 februari 1994.
- 133 Anna Hultgren, "Censurbråk om Spielbergs succé", *Expressen*, 2 februari 1994.
- 134 "Femton år för 'Schindlers list'", *Dagens Nyheter*, 16 februari 1994.
- 135 "Nu kan alla se filmen tack vare Aftonbladet", *Aftonbladet*, 15 mars 1994.
- 136 Jens Peterson, "Spielberg bättre än någonsin", *Aftonbladet*, 4 mars 1994; Kerstin Gezelius, "Schindlers goda genius", *Expressen*, 9 mars 1994. Det fanns dock kritiska röster. Se, till exempel, Cordelia Edvardson, "Spielbergs Förintelse är inte min", *Svenska Dagbladet*, 13 mars 1994.
- 137 *Aftonbladet*, 3 maj 1994.
- 138 Se, till exempel, Jeanette Gentele, "Passionen bryter ned allt motstånd", *Svenska Dagbladet* 11 november 1998; Peter Loewe, "Teaterapa driver med Förintelsen", *Dagens Nyheter* 17 januari 1999.
- 139 För kritiska röster, se till exempel, Nina Solomin, "Förintelsen liknar allt mer en ond saga", *Svenska Dagbladet* 24 januari 1999; Ricki Neuman, "Får man skämta om Förintelsen?", *Svenska Dagbladet* 21 januari 1999; Birgit Munkhammar, "En judisk far offerar sitt liv", *Dagens Nyheter* 22 januari 1999. För ett försvar av Benigni, se, till exempel, Jeanette Gentele, "En fantasi för att hålla hoppet vid liv", *Svenska Dagbladet* 22 januari 1999; Bernt Eklund, "Visst är det underbart", *Expressen* 22 januari 1999; Jan-Olov Andersson, "...jo, om det görs med kärlek", *Aftonbladet* 22 januari 1999. Ett av de kanske starkaste försvarstalen för Benigni hölls av Nobelpristagaren Imre Kertész, själv överlevande från Auschwitz. Kertészs artikel publicerades i svensk översättning av Dagens Nyheter, varefter debatten ebade ut. Imre Kertész, "Får man skratta åt Förintelsen?", *Dagens Nyheter* 6 februari 1999.
- 140 Även Martin Scorsese tackade nej när han blev erbjuden av Spielberg att få regissera Schindler's list. Stirling 2002, s. 62.
- 141 Se, till exempel, Bernt Eklund "Polanski har hittat hem", *Expressen*, 15 augusti 2003; Kertin Gezelius, "Förintelseskildring som väcker avtrubbade sinnen", *Dagens Nyheter*, 15 augusti 2003 och Jeanette Gentele, "Naken skildring av gott och ont", *Svenska Dagbladet*, 15 augusti 2003. Se även Maciej Zaremba, "Den första filmen om det ofattbara", *Dagens Nyheter*, 23 mars 2003.
- 142 Se, till exempel, <https://variety.com/2016/film/global/polish-directors-guild-outrage-attack-ida-1201718107/> [2019-02-05]; <https://www.theguardian.com/film/2015/feb/22/oscar-battle-best-foreign-language-film-ida-leviathan-russia-poland> [2019-02-05].
- 143 Pentzold & Sommer 2011, s. 72–73.
- 144 Föreningen förintelsens överlevande, <http://ffo.nu/om/om-foreningen-forintelsens-overlevande-och-dess-korta-historia/> [2019-01-31 9].
- 145 För indelningsgrunden, se SKL 2016.
- 146 Storstäder och storstadsnära kommuner, större städer och kommuner nära större stad, samt mindre städer/tätorter och landsbygdskommuner.
- 147 Storstäder, större städer och övriga landet.
- 148 Stor-Stockholm, Större städer, Mellanbygden, Glesbygden, Stor-Göteborg och Stor-Malmö.
- 149 Stockholm, Mellansverige, Småland och öarna, Sydsverige, Västsverige och Norrland.
- 150 Flennegård 2018, s. 13, 24.
- 151 Ibid., s. 75.
- 152 Se Österberg 2016 och där anförd litteratur.
- 153 Detta är till exempel fallet vid de flesta tyska *Gedenkstätten*. Lutz 2009, s. 303–304.
- 154 Welzer m.fl. 2002.
- 155 KAN Kommunikationsanalys 2000, s. 7.
- 156 TEMO 1998, s. 4, 10.
- 157 Rosenfeld 2011, s. 14.
- 158 I den yngre panelen kommer denna term på tolfte platsen i rankningen.
- 159 Foster m. fl. 2016, s. 42.
- 160 Härvid har samma kodningsschema använts som i Foster m. fl. 2016.
- 161 Svar såsom "alla människor" eller "alla som inte passade in i samhället" betraktas som otillfredsställande eller felaktiga.
- 162 Se Bilaga B.
- 163 Se, till exempel, Wibaeus 2010 & Ammert 2011.
- 164 I svaren förekommer dock en mängd olika benämningar, vanligast är "handikappade".
- 165 Tom Selander, "Den svarta skuggan över fredsminnet", *Svenska Dagbladet*, 8 maj 1955.

- 166 Foster et al. 2016, s. 150.
- 167 Hanfland 2008, s. 152-153.; Flügel 2009, s. 231-232.
- 168 Foster m.fl. 2016, s. 150.
- 169 Foster m.fl. 2016, s. 47.
- 170 Oakeshott 1966 [1933], s. 103. Oakeshott menade att detta perspektiv inte var en äkta historisk erfarenhet, med vilket han avsåg "ett dött förflutet; ett förflutet olik nutiden" (Ibid. s. 106). För Oakeshott var det en omöjlighet att förena de två perspektiven på det förflutna. Ibid., s. 315. Se även Oakeshott 1999. Oakeshotts tankar på senare år har tagits upp och utvecklats av bland andra Hayden White och Chris Lorenz. Se White 2010 och 2012 samt Lorenz 2014.
- 171 "Die Forderung, daß Auschwitz nicht noch einmal sei, ist die allererste an Erziehung." Adorno 1977, s. 674.
- 172 Foster m.fl. 2016, s. 85.
- 173 Ett undantag är Foster m.fl. 2016.
- 174 Bachner & Ring 2005, s. 50-51.
- 175 Bachner & Ring 2005, s. 51.
- 176 För 583 av respondenterna föreligger det information om vilken sektor de är sysselsatta inom (362 av de återstående 444 personerna i panelen är antingen studerande, arbetssökande, långtidssjukskrivna/förtidspensionerade eller ålderspensionärer). Av dessa är 110 i kommunalt anställda (11 procent av alla respondenter i panelen).
- 177 Kantar Public Brussels 2019, tabell 10.
- 178 Lange m.fl. 1997.
- 179 Brottsförebyggande rådet 2004, s. 68.
- 180 Pettigrew m. fl. 2009, s. 65-67.
- 181 Rothberg 2009.
- 182 Bruchfeld 2014.
- 183 Indexet är konstruerat utifrån respondenternas ställningstaganden till följande utsagor: 1) "Man bör lära sig om Förintelsen för att kunna hindra att något liknande händer igen", 2) "Man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till", 3) "Man bör lära sig om Förintelsen för att få en djupare kunskap om 1900-talshistorien", 4) "Förintelsen betyder ingenting för mig eftersom den ägde rum i ett annat land", 5) "Förintelsen saknar betydelse för mig eftersom den inträffade för så länge sedan", 6) "Förintelsen intresserar mig egentligen inte alls", 7) "Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar" och 8) "Med Förintelsen brukar man vanligtvis avse nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?". Svarsskalorna för en del frågor har kastats om så att de drar åt samma håll. Om vi exempelvis tar utsagan "Man bör lära sig om Förintelsen för att kunna hindra att något liknande händer igen" har svaret "stämmer helt" fått värdet 2, "stämmer ganska bra" 1, "stämmer ganska dåligt" -1 och "stämmer inte alls" -2. Alla "vet ej"-svar har exkluderats i analysen. En explorativ faktoranalys visar också att dessa åtta variabler laddar på samma bakomliggande faktor som förklarar 17,6 procent av variansen i materialet. Se Bilaga C.
- 184 Se, till exempel, Meseth, Proske och Radtke 2004a.; Zülsdorf-Kersting 2007.
- 185 Hollstein, Meseth, Müller-Mahnkopp, Proske & Radtke 2002; Meseth, Proske & Radtke 2004b.
- 186 Meseth 2005, s.
- 187 Statens skolverk, Kursplan för historieämnet i grundskolan, <https://www.skolverket.se/undervisning/grundskolan/laroplan-och-kursplaner-for-grundskolan/laroplan-lgr11-for-grundskolan-samt-for-forskoleklassen-och-fritidshemmet?url=1530314731%2Fcompulsorycw%2Fjsp%2Fsubject.htm%3FsubjectCode%3DGRGRHIS01%26tos%3Dgr%26p%3Dp&sv.url=12.5dfec44715d35a5cdfa219f> [2019-03-21].
- 188 Se, till exempel, Eberle 2008, s. 94-114; Heyl 2013, s. 239-259; Haug 2015, s. 289-290; Save-niije & de Bruijn 2017; Österberg 2017, s. 262-268.
- 189 Se, till exempel, Klein 2013 och Kverndokk 2011.
- 190 Bilewicz & Wojcik 2017. I en annan studie har man funnit att förekomsten av symptom på depression ökade hos amerikanska skolungdomar efter att de hade besökt bland annat Auschwitz/Birkenau, Majdanek och Treblinka. Nager, Pham, Grajower & Gold 2016.
- 191 För en utmärkt introduktion till historiedidaktiska aspekter på betydelsen av emotioner i historiedidaktiken, se Brauer & Lücke 2013.
- 192 Rüsen 2013, s. 35. Författarens översättning.
- 193 Assmann & Brauer 2011, Jong 2012 och Bothe & Sperling 2013. För ett exempel på en plattform konstruerad för att använda inspelade vittnesmål i skolundervisningen, se, till exempel, <https://sfi.usc.edu/iwitness> [2019-03-13]. Se även de erfarenheter som har gjorts i det projekt som bedrivits sedan 2009 vid Freie Universität i Berlin. Abendhausen m.fl. 2012.
- 194 Forum för levande historia, "https://www.levandehistoria.se/fakta-fordjupning/forintelsen/vittnesmal-overlevande-fran-forintelsen" [2019-03-27].

Bilagor

Bilaga A 1: frågeformulär med inskrivna svarsprocent för den äldre panelen (vägda data)

1 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

2,4	Jag är helt ointresserad av historia
17,3	Jag är ganska ointresserad av historia
59,6	Jag är ganska intresserad av historia
20,7	Jag är mycket intresserad av historia

2 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

1,7	Jag är helt ointresserad av politik
24,7	Jag är ganska ointresserad av politik
51,0	Jag är ganska intresserad av politik
22,6	Jag är mycket intresserad av politik

3 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

1,6	Jag är helt ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
14,9	Jag är ganska ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
58,9	Jag är ganska intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
24,6	Jag är mycket intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter

4 Kan du beskriva med en eller två meningar vad Förintelsen var?

5 Vilka var offren för Förintelsen?

6 Hur säker är du på ditt svar på föregående fråga om vilka offren för Förintelsen var?

0,4	Jag vet inte svaret – det var endast en gissning
1,6	Jag är inte särskilt säker på svaret
40,2	Jag är ganska säker på svaret
57,7	Jag är helt säker på svaret

7 Vilka var ansvariga för Förintelsen?

8 Hur säker är du på ditt svar på föregående fråga om vilka som var ansvariga för Förintelsen?

0,8	Jag vet inte svaret – det var endast en gissning
2,3	Jag är inte särskilt säker på svaret
35,5	Jag är ganska säker på svaret
61,5	Jag är helt säker på svaret

9 Har du fått undervisning om Förintelsen i skolan?

67,5	Ja, det vet jag att jag har fått
20,3	Ja, jag tror det
8,3	Nej, jag tror inte det
3,9	Nej, absolut inte

10 Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Flera svar är möjliga.

35,5	Samtal med föräldrar eller äldre släktingar
77,2	Skolans undervisning
62,7	Böcker
38,1	Internet
79,4	Film eller tv-program
48,7	Genom att ha hört överlevande tala om sina erfarenheter av Förintelsen
20,6	Genom att ha besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger
4,0	Annat. Ange gärna vad det handlar om i rutan nedanför

11 Om du har läst några av nedanstående böcker om Förintelsen, kan du ange vilka?

1,7	Är detta en människa?
5,4	De fattiga i Łódź
49,3	Anne Franks dagbok
18,6	... om detta må ni berätta ...
2,2	Maus
2,6	Frågor jag fått om Förintelsen
54,1	Skolböcker i historieämnet
9,6	Annan. Ange gärna namnet på boken i rutan nedanför.
22,8	Jag har läst en bok om Förintelsen men kommer inte ihåg namnet på boken
16,9	Jag har inte läst någon bok om Förintelsen.

12 Om du har sett några av nedanstående filmer eller tv-program om Förintelsen, kan du ange vilka?	
21,8	Pojken med randig pyjamas
60,6	En dokumentärfilm om Förintelsen på tv
37,7	Pianisten
70,4	Schindler's list
16,4	Livet är underbart
2,1	Shoah
3,2	Ida
4,7	Annan film eller tv-program om Förintelsen. Ange gärna namnet på filmen eller tv-programmet i rutan nedanför.
32,8	Jag har sett en film eller ett tv-program om Förintelsen men kommer inte ihåg namnet på filmen/programmet
5,4	Jag har inte sett någon film eller tv-program om Förintelsen

13 Har du lärt dig något om något av de folkmord eller massdödanden som nämns nedan?	
35,7	Armenierna (i det före detta osmanska riket)
59,7	Kambodja under de röda khmererna
66,2	Rwanda på 1990-talet
73,0	Bosnien på 1990-talet
30,9	Darfur (i Sudan)
7,1	Holodomor (i Ukraina på 1930-talet)
15,6	Nej, jag har inte lärt mig någonting om dessa folkmord eller massdödanden
3,5	Annat. Ange gärna namnet på de övriga folkmord eller massdödanden som du lärt dig något om i rutan nedanför.

14a Har du hört en överlevande berätta om Förintelsen?	
69,1	Ja
30,9	Nej

14 b Om du har hört en överlevande berätta om Förintelsen, vilka är dina erfarenheter av detta?					
	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	3,9	7,3	43,7	38,5	6,5
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	1,2	4,8	40,4	51,6	2,0
Det väckte starka känslor hos mig	0,7	2,5	32,5	62,8	1,5
Det var långtråkigt	72,3	22,8	2,5	1,4	1,0

15a Har du besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger?	
23,7	Ja
76,3	Nej

15b Om du har besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger, vilka är dina erfarenheter av detta?

	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	5,9	9,7	38,9	40,5	5,0
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	0,3	3,5	29,2	62,5	4,5
Det väckte starka känslor hos mig	1,3	4,6	26,8	65,6	1,7
Det var långtråkigt	75,6	21,3	1,2	0,3	1,7

Ange gärna namnet på platsen som du besökte:

16a Har du deltagit i högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari?

6,0 Ja

94,0 Nej

16b Om du har deltagit i högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari, vilka är dina erfarenheter av detta?

	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	0	12,5	59,7	20,0	7,8
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	0	12,2	53,7	25,0	9,2
Det väckte starka känslor hos mig	0	3,2	48,4	42,2	6,3
Det var långtråkigt	0	76,2	18,5	0	5,3

17 Nedan följer en lista med påståenden som uttrycker olika uppfattningar om det är viktigt eller inte viktigt att lära sig något om Förintelsen. Hur stämmer följande påståenden överens med dina åsikter?

	Stämmer inte alls	Stämmer ganska dåligt	Stämmer ganska bra	Stämmer helt	Vet ej
Man bör lära sig om Förintelsen för att kunna hindra att något liknande händer igen	0,9	2,1	13,1	82,2	1,7
Man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till	1,6	3,1	18,7	74,7	1,9
Man bör lära sig om Förintelsen för att få en djupare kunskap om 1900-talshistorien	0,5	1,6	24,0	71,5	2,4
Förintelsen betyder ingenting för mig eftersom det ägde rum i ett annat land	84,7	11,0	1,9	0,8	1,7
Förintelsen intresserar mig egentligen inte	75,8	17,3	2,9	1,7	2,3
Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar	64,6	18,7	9,0	3,1	4,8
Förintelsen saknar betydelse för mig eftersom den inträffade för så länge sedan	80,5	13,5	3,2	1,2	1,6

18 Med Förintelsen brukar vanligtvis menas nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?

0,6 Inte alls säker

0,9 Lite osäker

5,4 Ganska säker

92,5 Helt säker

0,6 Vet ej

19 Känner du igen denna plats?

© Tulio Bertorini (tbertor1) - Flickr, CC BY-SA 2.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1930688>

Denna bild visar:

1,8 Ingången till gettot i Warszawa

82,2 Ingången till Auschwitz koncentrationsläger

0,6 Ingången till det nazistiska partihögkvarteret

0 Ingången till Hitlers bostad i Alperna: Berghof

15,4 Jag vet inte vad bilden föreställer

20 Vem är detta?

© Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=43555059>

Denna bild visar:

0,8	Hana Brady
1,2	Anna Freud
91,0	Anne Frank
0,3	Marie Curie
6,7	Jag vet inte vem bilden föreställer

21 Känner du igen denna plats?

© CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=161102>

Denna bild visar:

0,7	Lämningarna av ett koncentrationsläger
0,6	En tysk kyrkogård
54,4	Förintelsens minnesplats i Berlin
0,3	En nazistisk bunker
44,0	Jag vet inte vad bilden föreställer

Bilaga A 2: frågeformulär med inskrivna svarsprocent för den yngre panelen (vägda data)

1 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

5,8	Jag är helt ointresserad av historia
28,2	Jag är ganska ointresserad av historia
45,2	Jag är ganska intresserad av historia
20,8	Jag är mycket intresserad av historia

2 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

9,6	Jag är helt ointresserad av politik
29,3	Jag är ganska ointresserad av politik
36,6	Jag är ganska intresserad av politik
24,6	Jag är mycket intresserad av politik

3 Välj det påstående i nedanstående lista som du tycker bäst beskriver dig.

1,5	Jag är helt ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
24,7	Jag är ganska ointresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
46,7	Jag är ganska intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter
27,1	Jag är mycket intresserad av frågor som rör mänskliga rättigheter

4 Kan du beskriva med en eller två meningar vad Förintelsen var?

5 Vilka var offren för Förintelsen?

6 Hur säker är du på ditt svar på föregående fråga om vilka offren för Förintelsen var?

1,7	Jag vet inte svaret – det var endast en gissning
3,8	Jag är inte särskilt säker på svaret
39,3	Jag är ganska säker på svaret
55,2	Jag är helt säker på svaret

7 Vilka var ansvariga för Förintelsen?

8 Hur säker är du på ditt svar på föregående fråga om vilka som var ansvariga för Förintelsen?

2,5	Jag vet inte svaret – det var endast en gissning
5,9	Jag är inte särskilt säker på svaret
30,7	Jag är ganska säker på svaret
60,9	Jag är helt säker på svaret

9 Har du fått undervisning om Förintelsen i skolan?

2,5	Ja, det vet jag att jag har fått
5,9	Ja, jag tror det
30,7	Nej, jag tror inte det
60,9	Nej, absolut inte

10 Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Flera svar är möjliga.

52,0	Samtal med föräldrar eller äldre släktingar
85,9	Skolans undervisning
43,5	Böcker
61,9	Internet
68,4	Film eller tv-program
30,3	Genom att ha hört överlevande tala om sina erfarenheter av Förintelsen
13,4	Genom att ha besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger
4,2	Annat. Ange gärna vad det handlar om i rutan nedanför

11 Om du har läst några av nedanstående böcker om Förintelsen, kan du ange vilka?

2,0	Är detta en människa?
0	De fattiga i Łódź
35,9	Anne Franks dagbok
9,5	... om detta må ni berätta ...
3,6	Maus
2,2	Frågor jag fått om Förintelsen
53,8	Skolböcker i historieämnet
12,1	Annan. Ange gärna namnet på boken i rutan nedanför.
17,5	Jag har läst en bok om Förintelsen men kommer inte ihåg namnet på boken
20,7	Jag har inte läst någon bok om Förintelsen.

12 Om du har sett några av nedanstående filmer eller tv-program om Förintelsen, kan du ange vilka?

57,0	Pojken med randig pyjamas
47,5	En dokumentärfilm om Förintelsen på tv
8,1	Pianisten
39,5	Schindler's list

2,8	Livet är underbart
0	Shoah
0	Ida
4,4	Annan film eller tv-program om Förintelsen. Ange gärna namnet på filmen eller tv-programmet i rutan nedanför.
28,9	Jag har sett en film eller ett tv-program om Förintelsen men kommer inte ihåg namnet på filmen/programmet
9,8	Jag har inte sett någon film eller tv-program om Förintelsen

13 Har du lärt dig något om något av de folkmord eller massdödanden som nämns nedan?

24,1	Armenierna (i det före detta osmanska riket)
18,2	Kambodja under de röda khmererna
34,5	Rwanda på 1990-talet
33,4	Bosnien på 1990-talet
5,6	Darfur (i Sudan)
6,0	Holodomor (i Ukraina på 1930-talet)
42,5	Nej, jag har inte lärt mig någonting om dessa folkmord eller massdödanden
2,9	Annat. Ange gärna namnet på de övriga folkmord eller massdödanden som du lärt dig något om i rutan nedanför.

14a Har du hört en överlevande berätta om Förintelsen?

57,4	Ja
42,6	Nej

14 b Om du har hört en överlevande berätta om Förintelsen, vilka är dina erfarenheter av detta?

	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	3,6	10,6	40,9	37,7	7,2
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	2,9	3,3	39,2	53,2	1,4
Det väckte starka känslor hos mig	2,8	11,7	35,7	46,8	3,0
Det var långtråkigt	59,6	31,4	3,9	2,9	2,3

15a Har du besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger?

16,1	Ja
83,9	Nej

15b Om du har besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger, vilka är dina erfarenheter av detta?

	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	2,6	21,9	36,4	36,5	2,6
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	2,6	5,6	25,9	57,6	8,2

Det väckte starka känslor hos mig	7,7	7,5	23,8	57,8	3,1
Det var långtråkigt	47,7	40,2	5,1	3,9	3,1

Ange gärna namnet på platsen som du besökte:

16a Har du har deltagit i högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari?

12,3 Ja

87,7 Nej

16b Om du har deltagit i högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari, vilka är dina erfarenheter av detta?

	Instämmer inte alls	Instämmer inte	Instämmer till stor del	Instämmer fullständigt	Vet ej
Det hjälpte mig förstå hur och/eller varför Förintelsen ägde rum	0	21,6	42,9	16,9	18,5
Det gjorde att det som hände under Förintelsen kändes mer verkliga för mig	0	25,7	44,3	15,0	15,0
Det väckte starka känslor hos mig	0	7,4	50,5	34,5	7,5
Det var långtråkigt	34,0	42,5	0	6,4	17,1

17 Nedan följer en lista med påståenden som uttrycker olika uppfattningar om det är viktigt eller inte viktigt att lära sig något om Förintelsen. Hur stämmer följande påståenden överens med dina åsikter?

	Stämmer inte alls	Stämmer ganska dåligt	Stämmer ganska bra	Stämmer helt	Vet ej
Man bör lära sig om Förintelsen för att kunna hindra att något liknande händer igen	1,3	1,5	18,9	75,9	2,4
Man bör lära sig om Förintelsen för att förstå vad fördomar och rasism kan leda till	0,9	3,7	18,2	73,4	3,8
Man bör lära sig om Förintelsen för att få en djupare kunskap om 1900-talshistorien	2,2	5,9	37,7	53,2	0,9
Förintelsen betyder ingenting för mig eftersom det ägde rum i ett annat land	70,6	21,7	1,9	2,5	3,4
Förintelsen intresserar mig egentligen inte	63,3	25,3	6,2	3,7	1,5
Det talas alldeles för mycket om nazismen och utrotningen av judar	59,0	25,2	10,4	2,8	2,6
Förintelsen saknar betydelse för mig eftersom den inträffade för så länge sedan	67,1	21,7	5,3	4,4	1,5

18 Med Förintelsen brukar vanligtvis menas nazisternas mord på ungefär sex miljoner judar under andra världskriget. Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?

0,8 Inte alls säker

0 Lite osäker

12,3	Ganska säker
85,6	Helt säker
1,3	Vet ej

19 Känner du igen denna plats?

© Tulio Bertorini (tbertor1) - Flickr, CC BY-SA 2.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1930688>

Denna bild visar:

3,6	Ingången till gettot i Warszawa
69,8	Ingången till Auschwitz koncentrationsläger
1,2	Ingången till det nazistiska partihögkvarteret
1,0	Ingången till Hitlers bostad i Alperna: Berghof
24,3	Jag vet inte vad bilden föreställer

20 Vem är detta?

© Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=43555059>

Denna bild visar:

0,8	Hana Brady
2,1	Anna Freud

85,3	Anne Frank
1,5	Marie Curie
10,3	Jag vet inte vem bilden föreställer

21 Känner du igen denna plats?

© CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=161102>

Denna bild visar:

0	Lämningarna av ett koncentrationsläger
2,7	En tysk kyrkogård
55,0	Förintelsens minnesplats i Berlin
0,9	En nazistisk bunker
41,4	Jag vet inte vad bilden föreställer

Bilaga B: Förintelsen i några svenska historieläroböcker

Lärobok	Stadium	Nämner enbart judar i avsnittet som behandlar Förintelsen	Nämner även förföljelsen av andra grupper i avsnittet om förintelsen	Definition eller beskrivning av Förintelsen
Prio S Historia (2014)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Romer, socialister, homosexuella, handikappade	«I Förintelsen döddes omkring 6 miljoner judar och mellan en kvarts och en halv miljon romer. Bland romer kallas utrotningen Porajmos (uppslukande). Även minst 120 000 handikappade och utvecklingsstörda tyska medborgare döddes.»
Historia 7–9 (2016)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Romer, polacker, vitryssar, ukrainare, kommunister, socialdemokrater och andra politiska motståndare, jehovas vittnen, homosexuella, personer med funktionsnedsättning och «asociala» personer såsom tiggare och gatu-försäljare»	«Nazisternas folkdöd på judarna i i Europa 1933–1945 kallas Förintelsen. Totalt döddes cirka sex miljoner judar. [...] Vissa historiker anser att allt systematiskt dödande av judar, romer, kommunister, homosexuella och andra grupper är en del av Förintelsen. Totalt mördades cirka elva miljoner människor.»
SOS Historia (2012)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Romer, homosexuella, jehovas vittnen, handikappade och utvecklingsstörda, politiska motståndare, partisaner, krigsfångar, ryssar, polacker	«Förintelsen är mordet på sex miljoner europeiska judar och hundratusentals andra människor under andra världskriget. [...] Dessutom mördade nazisterna en halv miljon romer och tiotusentals homosexuella. Men de sex miljoner politiska motståndare, partisaner (gerillakrigare), krigsfångar och andra som nazisterna avrättade eller plågade till döds brukar inte räknas till Förintelsens offer. De flesta av dessa andra var polacker och ryssar.»
Levande Historia 7–9 (2011)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Judar, romer, funktionshindrade, homosexuella	«Totalt dog 6 miljoner judar under Förintelsen, som på hebreiska kallas «Shoah» - katastrof. [...] Dessutom mördades miljontals andra, exempelvis romer. Den romska Förintelsen kallas «Porajmos», vilket betyder uppslukande. Forskare räknar med att totalt omkring 11 miljoner människor döddes i läger, svält, svalt ihjäl eller mördades i getton, dog under transporter eller sköts ihjäl i massaker.»
Historia A (2013)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Romer, homosexuella, handikappade	Egentlig definition saknas. Istället skriver man: «År 1939 bröt det andra världskriget ut och i skydd av det utförde nazisterna historiens första industriella massmord. Nazisterna kallade det «den slutliga lösningen av judefrågan». En del av koncentrationslägren byggdes om till dödsfabriker till exempel Auschwitz i Polen. I dem avrättades sex miljoner judar enligt löpande bandprincipen - även romer, homosexuella och handikappade mördades.»
Utkik historia 7–9 (2013)	Grundskolan åk 7–9	Nej	Romer, politiska motståndare, jehovas vittnen, homosexuella, psykiskt och fysiskt handikappade, polska civila och sovjetiska krigsfångar	«Det beräknas att mellan fem och sex miljoner judar dog i Förintelsen.»
Epok Historia (2000)	Gymnasiets A-kurs	Nej	Politiska motståndare, romer, ryska krigsfångar, icke-ariar	«I januari 1942 togs beslut om «den slutliga lösningen» av judefrågan som innebar att alla judar skulle likvideras, detta har gått till historien som «förintelsen». Denna likvidering i förintelselägren beräknas ha kostat ca 6 miljoner judar livet.»

Perspektiv på historien A (2001)	Gymnasiets A-kurs	Nej	Romer, homosexuella, politiska motståndare, partisaner, krigsfångar, handikappade, «mentalt efterblivna», socialt missanpassade personer	i inledningen står det: «[...] förintelsen - nazisternas massmord på sex miljoner judar». Senare i avsnittet breddas definitionen: «Dessutom avrättades en halv miljon zigenare, ännu en folkgrupp som nazisterna av rasmässiga skäl ville utrota. Också tiotusentals homosexuella hörde till förintelsens offer.»
Historia A (2008)	Gymnasiets A-kurs	Nej	Romer, ryska krigsfångar, homosexuella och politiska motståndare	«I januari 1942 togs beslut om «den slutliga lösningen» av judefrågan som innebar att alla judar skulle likvideras. Detta har gått till historien som Förintelsen. Denna likvidering i förintelselägren kostade 6 miljoner judar livet.»
Sekvens Historia A (2007)	Gymnasiets A-kurs	Ja	Nej	Definition saknas.
Samband Historia Plus (2009)	Gymnasiets kurs Historia 1b	Nej	Kommunister och andra politiska motståndare, homosexuella, jehovas vittnen, romer, tyskar med en «svart afrikansk förälder», personer med psykiska eller fysiska handikapp, motståndsmän	Egentlig definition saknas. Däremot står det att: «Beräkningen av antalet judiska offer för Förintelsen varierar mellan 5,6 och 6 miljoner. [...] Icke-judiska förintelseoffer, som romer, politiska fångar, krigsfångar och andra, beräknas uppgå till mellan 4 och 5 miljoner.»
Historia 1a1 (2010)	Gymnasiets yrkesprogram	Ja	Nej	Definition saknas.
Alla tiders historia 2–3 (2012)	Gymnasiets Historia 2a, 2b och 3.	Nej	Kroniskt sjuka, förståndshandikappade, romer, homosexuella	«Förintelsen är det mest kända och sannolikt det mest genomforskade folkmordet i historien. Det började med antijudisk propaganda och slutade med ett försök att på industriell väg, genom användning av giftgas och dödsfabriker, ta död på den judiska befolkningen i Europa.»
Den moderna tidens historia (2011)	Gymnasiets yrkesprogram	Nej	Romer, kristna polacker, sovjetiska krigsfångar, homosexuella, mentalt och fysiskt handikappade, motståndsmän, tvångsarbetare av olika nationaliteter	«I krigets slutskede avslöjas förintelsen - tyskarnas utrotningsplan för judar.»
Epos 1b (2012)	Gymnasiets kurs Historia 1b	Nej	Romer, psykiskt sjuka och handikappade	Definition saknas.

Bilaga C: Explorativ faktoranalys

	Faktor				
	1	2	3	4	5
Historieintresse	0,307	0,182	0,161	0,426	-0,234
Politiskt intresse	0,197	0,175	0,181	0,424	-0,136
Intresse för mänskliga rättigheter	0,446	0,117	-0,015	0,227	0,023
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Samtal med föräldrar eller äldre släktingar	0,272	-0,092	0,093	0,116	0,138
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Skolans undervisning	0,288	-0,615	0,301	-0,130	-0,027
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Böcker	0,342	-0,050	0,147	0,351	0,000
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Internet	0,159	-0,397	0,360	0,230	-0,082
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Film eller tv-program	0,188	-0,174	0,090	0,083	-0,027
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Genom att ha hört överlevande tala om sina erfarenheter av Förintelsen	0,418	0,085	0,170	0,204	0,738
Var har du fått dina kunskaper om Förintelsen ifrån? Genom att ha besökt ett före detta koncentrationsläger eller dödsläger	0,169	0,455	0,707	-0,346	-0,069
Har deltagit i högtidlighållandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari	-0,152	0,063	-0,109	-0,030	-0,079
Kön	0,190	-0,023	-0,116	-0,352	0,375
Boende	0,014	0,100	-0,064	-0,014	-0,089
Huvudgrupp	-0,154	0,059	-0,107	-0,089	-0,024
Ålder	-0,025	0,581	-0,262	0,133	0,109
Viktigt med kunskaper om Förintelsen för att förhindra att det händer igen	0,691	-0,026	-0,304	-0,230	-0,085
Viktigt med kunskaper för att förstå vad rasism och fördomar kan leda till	0,648	-0,038	-0,286	-0,238	0,022
Viktigt med kunskaper om Förintelsen för att kunna förstå 1900-tals historien	0,552	0,087	-0,136	-0,040	-0,097
Förintelsen saknar betydelse eftersom den ägde rum i ett annat land	0,706	0,034	-0,115	-0,034	-0,123
Förintelsen är ointressant	0,675	0,084	-0,113	-0,071	-0,137
Förintelsen saknar betydelse eftersom den ägde rum i en annan tid	0,737	0,128	-0,151	-0,042	-0,141
Säker på att Förintelsen har ägt rum	0,430	0,033	-0,146	-0,145	-0,031
Har besökt läger	0,119	0,493	0,713	-0,392	-0,084
Har lyssnat på överlevande	0,278	0,020	0,134	0,041	0,443
Index 1	0,286	0,160	0,158	0,409	-0,020
Har fått skolundervisning om Förintelsen	0,330	-0,626	0,344	-0,113	-0,047
Förklarad varians (%)	17,590	8,936	8,443	7,004	5,848

Kommentar: Extraktionsmetod: Principal Axis Factoring. Promax-rotation.

Referenser

Riksdagstryck

Andra kammaren, protokoll nr 24, 13 maj 1965.

Andra kammaren, protokoll nr 29, 26 maj 1965.

Tidningar

Arbetartidningen

Arbetet

Dagens Nyheter

Expressen

Hudiksvallstidningen

Le Courrier d'Europe centrale

Le Monde

Svenska Dagbladet

Trelleborgs Tidningen

Litteratur

Abendhausen, Sigrid, Apostolopoulos, Nicolas, Körte-Braun, Bernd & Nägel Verene Lucia (red.) (2012), *Zeugen der Shoah. Die didaktische und wissenschaftliche Arbeit mit Video-Interviews des USC Shoah Foundation Institute*. Berlin: Freie Universität.

Adorno, T. W. (1977). "Erziehung nach Auschwitz", *Theodor W. Adorno. Kulturkritik und Gesellschaft II. Gesammelte Schriften* (Tiedemann, R. red.). Band 10:2. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Alexander, Jeffrey C. (2002). "On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama", *European Journal of Social Theory*, vol. 5.1.

Alexander, Jeffrey C. (2016). "Culture trauma, morality and solidarity: The social construction of 'Holocaust' and other mass murders", *Thesis Eleven*, vol. 132:1.

Almgren, Bengt, Isaksson, David, Tallerud, Berndt & Thorbjörnsson, Hans (2014). *Prio S Historia*. Stockholm: Sanoma.

American Jewish Committee (AJC) (2005). *Thinking about the Holocaust 60 Years Later. A Multinational Public-Opinion Survey*. New York: American Jewish Committee.

- Ammert, Niklas (2011). *Om vad och hur 'må' ni berätta: undervisning om Förintelsen och andra folkmord*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Assmann, Aleida (2010). «The Holocaust - a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community», *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (red. Assmann, Aleida & Conrad, Sebastian). London: Palgrave Macmillan.
- Assmann, Aleida (2013). *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*. München: C. H. Beck.
- Assmann, Aleida & Brauer, Juliane (2011). "Gefühle, Erwartungen. Über die emotionale Dimension von Gedenkstätten und den Umgang von Jugendlichen mit dem Holocaust", *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 37: 1.
- Bachner, Henrik (1999). Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945. Stockholm: Natur & Kultur.
- Bachner, Henrik & Ring, Jonas (2006). *Antisemitiska attityder och föreställningar i Sverige*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Barkan, Elazar (2000). *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*. New York: W. W. Norton & Company.
- Berggren, Lars & Johansson, Roger (2006). *Historiekunskap i årskurs 9: Nationella utvärderingen av grundskolan 2003 (NU2003) – Samhällsorienterande ämnen*. Malmö: Malmö högskola, Lärarutbildningen.
- Bilewicz, Michal & Wojcik, Adrian Dominik (2017). "Visiting Auschwitz: Evidence of Secondary Traumatization Among High School Students", *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 88:3.
- Bothe, Alina & Sperling, Rolf (2013). "Trauma und Emotion im virtuellen Raum. Historisches Lernen über die Shoah mit virtuellen Zeugnissen", *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen. Geschichtsdidaktische und geschichtskulturelle Perspektiven* (red. Brauer, Juliane & Lücke, Martin). Göttingen: V & R unipress.
- Brauer, Juliane & Lücke, Martin (2013). "Emotionen, Geschichte und historisches Lernen. Einführende Überlegungen", *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen. Geschichtsdidaktische und geschichtskulturelle Perspektiven* (red. Brauer, Juliane & Lücke, Martin). Göttingen: V & R unipress.
- Brottsförebyggande rådet (BRÅ) (2004). *Intolerans. Antisemitiska, homofobiska, islamofobiska och invandringsfientliga tendenser bland unga*. Stockholm: Forum för levande historia & BRÅ.
- Bruchfeld, Stéphane (2008). "Är det dags att göra sig av med 'Förintelsen'? Reflektioner kring ett begrepp", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Swedish Science Press.

- Bruchfeld, Stéphane (2014). "Förintelsen är ett namn – men på vad? Om begreppsliga oklarheter och behovet av precision", *SKMA:s Nyhetsbrev*, december.
- Brottsförebyggande rådet (2004). *Intolerans. Antisemitiska, homofobiska, islamofobiska och invandrarfientliga tendenser bland unga*. Stockholm: BRÅ.
- Bäcklin, Martin, Holmberg, Erik, Lendin, Waldemar & Valentin, Hugo (1954). *Allmän historia för gymnasiet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) (2016). *Świadomość historyczna Polaków*. Warszawa: CBOS.
- Cesarani, David (2016). *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–1949*. London: Macmillan.
- Cole, Tim (2000). *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*. New York: Routledge.
- de Jong, Steffi (2012). *Musealising the Witness. Video Testimonies in Holocaust and Second World War Museums*. Trondheim: NTNU.
- Dannert, Leif & Lendin, Waldemar (1951). *Världshistorien för realskolan*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Deldén, Maria (2017). *Perspektiv på historiefilmslitteracitet. En didaktisk studie av gymnasieelevers historiska och emotionella meningsskapande i mötet med spelfilm*. Umeå: Institutionen för idé och samhällsstudier.
- Eberle, Annette (2008). *Pädagogik und Gedenkkultur. Bildungsarbeit an NS-Gedenkorten zwischen Wissensvermittlung, Opfergedenken und Menschenrechtserziehung. Praxisfelder, Konzepte und Methoden in Bayern*. Würzburg: Ergon Verlag.
- Eckmann, Monique (2017). "Research in Francophone Regions", *Research in Teaching and Learning about the Holocaust. A Dialogue Beyond Borders* (red. Eckmann, Stevick & Ambrosewicz-Jacobs). Berlin: Metropol Verlag.
- Eberle, Anette (2008). *Pädagogik und Gedenkkultur. Bildungsarbeit an NS-Gedenkorten zwischen Wissenschaftsvermittlung, Opfergedanken und Menschenrechtserziehung. Praxisfelder, Konzepte und Methoden in Bayern*. Würzburg: Ergon Verlag.
- Elm, Sten & Thulin, Birgitta (2008). *Historia A*. Limhamn: Interskol.
- Ericsson, Martin (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige – en analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Ericsson, Niklas & Hansson, Magnus (2009). *Samband Historia Plus*. Stockholm: Bonniers Utbildning.

- European Union Agency Fundamental Rights (FRA) (2011). *Discover the past for the future. The role of historical sites and museums in Holocaust education and human rights education in the EU*. Wien: European Union Agency for Fundamental Rights.
- Flennegård, Ola (2018). *Besöksmål Auschwitz. Om svenska resor för elever till Förintelsens minnesplatser*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Flügel, Alexandra (2009). "Kinder können das auch schon mal wissen..." *Nationalsozialismus und Holocaust im Spiegel kindlicher Reflexions- und Kommunikationsprozesse*. Opladen & Farmington Hills: Budrich UniPress.
- forsa Politik- und Sozialforschung (2017). *Geschichtsunterricht*. Berlin:forsa.
- Foster, Stuart, Pettigrew, Alice, Pearce, Andy, Hale, Rebecca, Burgess, Adrian, Salmons, Paul & Lenga, Ruth-Anne (2016). *What do students know and understand about the Holocaust? Evidence from English secondary schools*. London: Centre for Holocaust Education.
- Fridner, Björn, Hansson, Jan & Sundström, Åke (1978). *Nazismens judeförföljelser 1933–45: En kommenterad litteraturförteckning*. Borås: Bibliotekshögskolan.
- Georgi, Viola B (2003). *Entliebene Erinnerung: Geschichtsbilder junger Migranten in Deutschland*. Hamburg: HIS Verlag,
- Giesecke, Dana & Welzer, Harald (2012). *Das Menschenmögliche. Zur Renovierung der deutschen Erinnerungskultur*. Hamburg: Körber-Stiftung.
- Hanfland, Vera (2008). *Holocaust – ein Thema für die Grundschule? Eine empirische Untersuchung zum Geschichtsbewusstsein von Viertklässlern*. Berlin: LIT Verlag.
- Haug, Verena (2015). *Am "authentischen" Ort. Paradoxien der Gedenkstättenpädagogik*. Berlin: Metropol Verlag.
- Heyl, Mathias (2013). "Mit Überwältigendem überwältigen? Emotionen in KZ-Gedenkstätten", *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen. Geschichtsdidaktische und geschichtskulturelle Perspektiven* (red. Brauer, Juliane & Lücke, Martin). Göttingen: V & R unipress.
- Hilberg, Raul (1963). *Hur de europeiska judarna förintades*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hildingson, Kaj & Hildingson, Lars (2011). *Levande historia 7–9*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hollstein, Oliver, Meseth, Wolfgang, Müller-Mahnkopp, Christine, Proske, Matthias & Radtke, Frank-Olaf (2002). *Nationalsozialismus im Geschichtsunterricht. Beobachtungen unterrichtlicher Kommunikation. Bericht zu einer Pilotstudie*. Frankfurt-am-Main: Johann Wolfgang Goethe-Universität, Institut für Allgemeine Erziehungswissenschaft.
- Höss, Rudolf (1960). *Kommandant i Auschwitz: självbiografiska uppteckningar*. Stockholm: Norstedt.

- Höss, Rudolf (1967). *Kommandant i Auschwitz*. Stockholm: PAN/Norstedt.
- Institut für interdisziplinäre Konflikt und Gewaltforschung (IKG) (2018). *Ergebnisbericht Multidimensionaler Erinnerungs Monitor*. Bielefeld: IKG.
- Ivansson, Elisabeth & Tordai, Mattias (2012). *SOS Historia*. Stockholm: Liber.
- Jansson, Daniel & Oscarsson, Henrik (2017). "Svenska folkets politiska intresse 1960–2015", *Slutna rum och öppna landskap*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Jansson, Ulf & Serra, Antonio (2011). *Den moderna tidens historia*. Stockholm: Liber.
- KAN Kommunikationsanalys (2000). *Levande Historia som kommunikationsprocess – en analys av mål, strategier och insatser*. Opublicerad rapport till Kommittén för levande historia.
- Kantar Public Brussels (2019). *Special Eurobarometer 484. Perceptions of antisemitism*. Bryssel: Europeiska kommissionen.
- Klas-Göran Karlsson (1999). *Historia som vapen: Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm: Natur och kultur.
- Karlsson, Klas-Göran (2003). "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe* (red. Karlsson & Zander). Lund: Nordic Academic Press.
- Karlsson, Klas-Göran (2008). *Med folkmord i fokus*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Karlsson, Klas-Göran (2010). *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*. Stockholm: Atlantis.
- Karlsson, Per-Arne, Molin, Karl & Ohlander, Ann-Sofie (2012). *Epos Historia 1b*. Stockholm: Liber.
- Klein, Marion (2013). "Trauerimperativ: Jugendliche und ihr Umgang mit dem Holocaust (-Denkmal)", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, vol. 63: 42–43.
- Koposov, Nikolay (2018). *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Krantz, Petra (1998). "John R. Zaller: The Nature and Origins of Mass Opinion. Cambridge 1992: Cambridge University Press", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 101:2.
- Kucia, Marek (2016). "The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe", *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 30:1.
- Kungliga Skolöverstyrelsen (1955a). *Undervisningsplan för rikets folkskolor*, Stockholm: Norstedts.

- Kungliga Skolöverstyrelsen (1955b). *Kursplaner och metodiska anvisningar för realskolan*, Stockholm: Norstedts.
- Kungliga Skolöverstyrelsen (1962). *Läroplan för grundskolan*, Stockholm: Kungliga Skolöverstyrelsen.
- Kverndokk, Kyrre (2011). ”Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo.’ På skoletur till Auschwitz”, *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie* (Lenz, Claudia & Nilssen, Trond Risto red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lange, Anders, Löw, Helene, Bruchfeld, Stéphane & Hedlund, Ebba (1997). *Utsatthet för etniskt och politiskt relaterat hot mm, spridning av rasistisk och antirasistisk propaganda samt attityder till demokrati mm bland skolelever*. Stockholm: CEIFO & Brottsförebyggandet rådet.
- Lange, Anders & Hedlund, Ebba (1998). *Lärare och den mångkulturella skolan. Utsatthet för hot och våld samt attityder till ’mångkulturalitet’ bland grundskole- och gymnasielärare*. Stockholm: CEIFO.
- Lange, Anders (2008). *En undersökning om lärares erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning om Förintelsen*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Larson, Jeff A. & Lizardo, Omar (2007). ”Generations, Identities, and the Collective Memory of Che Guevara”, *Sociological Forum*, vol. 22.4.
- Larsson, Olle, Almgren, Hans & Almgren, Birgitta (2012). *Alla tiders historia* 2–3. Malmö: Gleerups.
- Levy, Daniel & Sznajder, Natan (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lindholm, Julia (2016). *Historia* 7–9. Falköping: Capensis.
- Lomfors, Ingrid (2005). *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska röda korsets hjälpsats i Nazityskland*. Stockholm: Atlantis.
- Lorenz, Chris (2014). ”It Takes Three to Tango. History between the ‘Practical’ and the ‘Historical’ Past”, *Storia della Storiografia*, vol. 65: 1.
- Lutz, Thomas (2009). *Zwischen Vermittlungsanspruch und emotionaler Wahrnehmung. Die Gestaltung neuer Dauerausstellungen in Gedenkstätten für NS-Opfer in Deutschland und deren Bildungsanspruch*. Berlin: Technischen Universität.
- Löwander, Birgitta (2010). *Den mångtydiga intoleransen – En studie av gymnasieungdomars attityder läsåret 2009/2010*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Löw, Helen (2004). *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- Mannheim, Karl (1964). ”Das Problem der Generationen”, *Wissenssoziologie: Auswahl aus dem Werk* (red. Kurt H. Wolff). Neuwied: Luchterhand Verlag.

- Mellberg, David (2009). "Det är inte min historia! En studie av historieundervisning i ett multietniskt samhälle", *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken* (red. Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf). Lund: Studentlitteratur.
- Meseth, Wolfgang, Proske, Matthias & Radtke, Frank-Olaf (2004a). "Schule und Nationalsozialismus. Anspruch und Grenzen des Geschichtsunterrichts", *Schule und Nationalsozialismus. Anspruch und Grenzen des Geschichtsunterrichts* (red. Meseth, Proske & Radtke). Frankfurt-am-Main & New York: Campus Verlag.
- Meseth, Wolfgang, Proske, Matthias & Radtke, Frank-Olaf (2004b). "Nationalsozialismus und Holocaust in Geschichtsunterricht. Erste empirische Befunde und theoretische Schlussfolgerungen", *Schule und Nationalsozialismus. Anspruch und Grenzen des Geschichtsunterrichts* (red. Meseth, Proske & Radtke). Frankfurt-am-Main & New York: Campus Verlag.
- Meseth, Wolfgang (2005). *Aus der Geschichte Lernen. Über die Rolle der Erziehung in der bundesdeutschen Erinnerungskultur*. Frankfurt-am-Main: Johann Wolfgang Goethe-Universität.
- Molund, Mats (2013). *Historia A*. Limhamn: Interskol.
- Moses, Dirk (2011). "Genocide and the Terror of History", *Parallax*, vol. 17:4.
- Nager, Alan L., Pham, Phung, Grajower, Sarah N. & Gold, Jeffrey I. (2016). "March of the Living, a Holocaust Educational Tour: An Assessment of Anxiety and Depression", *Journal of Religion and Health*, vol. 55:3.
- Nilsson, Erik, Olofsson, Hans & Uppström, Rolf (2013). *Utkik Historia 7–9*. Malmö: Gleerups.
- Nyström, Hans & Nyström, Örjan (2001). *Perspektiv på historien A*. Malmö: Gleerups.
- Oakeshott, Michael (1966). *Experience and Its Modes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oakeshott, Michael (1999). *On History and Other Essays*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Olofsson, Hans (2010). *Fatta historia. En explorativ fallstudie om historieundervisning och historiebruk i en högstadielklass*. Karlstad: Karlstads universitet.
- Pentzold, Christian & Sommer, Vivien (2011). "Digital networked media and social memory. Theoretical foundations and implications", *Aurora*, vol. 10.
- Persson, Bo (2011). *Mörkrets hjärta i klassrummet. Historieundervisning och elevers uppfattningar om Förintelsen*. Lund: Lunds universitet.

- Pettigrew, Alice, Foster, Stuart, Howson, Jonathan, Salmons, Paul, Lenga, Ruth-Anne & Andrews, Kay (2009). *Teaching About the Holocaust in English Secondary Schools: An empirical study of national trends, perspectives and practice*. London: Holocaust Education Development Programme.
- Rosenfeld, Alvin H. (1991). "Popularization and Memory: The Case of Anne Frank", *Lessons and Legacies I. The Meaning of the Holocaust in a Changing World* (red. Hayes, Peter). Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Rosenfeld, Alvin H. (2011). *The End of the Holocaust*. Bloomington & Indianapolis: Indianapolis University Press.
- Rothberg, Michael (2009). *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Rüsen, Jörn (2004). "Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues", *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures* (red. Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf). Malmö: Sekel Bokförlag.
- Rüsen, Jörn (2013). "Die Macht der Gefühle im Sinn der Geschichte. Theoretische Grundlagen und das Beispiel des Trauerns", *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen. Geschichtsdidaktische und geschichtskulturelle Perspektiven* (red. Brauer, Juliane & Lücke, Martin). Göttingen: V & R unipress.
- Russell, Lucy (2008). *Teaching the Holocaust in School History. Teachers or Preachers?* London & New York: Continuum International Publishing Group.
- Salmons, Paul (2003). "Teaching or preaching? The Holocaust and intercultural education in the UK", *Intercultural Education*, vol. 14:2.
- Salmons, Paul (2010). "Universal meaning or historical understanding? The Holocaust in history and history in the curriculum", *Teaching History*, vol. 141.
- Santerini, Milena (2008). *Antisemitismo senza memoria. Insegnare la Shoah nelle società multiculturali*. Roma: Carocci.
- Savinije, Geerte M. & de Bruijn, Pieter (2017). "Historical empathy in a museum: uniting contextualization and emotional engagement", *International Journal of Heritage Studies*.
- Schuman, Howard & Corning, Amy (2014). "Collective memory and autobiographical memory: Similar but not the same", *Memory Studies*, vol. 7:2.
- Selling, Jan (2010). "Ideologisk kamp om Levande historia", *Historisk Tidskrift*, vol. 130:2.
- Skolverket (2000). *Grundskolan. Kursplaner och betygskriterier*, Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:5. *Forum för levande historia*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Statistiska centralbyrån (SCB) (2017). *Levnadsförhållanden – Rapport 128. Fritid 2014–2015*. Stockholm: SCB.

- Stenfeldt, Johan (2013). *Dystopiernas seger: totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*. Höör: Agerings Bokförlag.
- Stirling, Eric (2002). "All rules barred: a defense of Spielberg's Schindler's list", *Film History*, vol. 32: 2.
- Stone, Lewi (2019). "Quantifying the Holocaust: Hyperintense kill rates during the Nazi genocide", *Science Advances*, vol. 5:1.
- Šubrt, Jiří & Vinopal, Jiří (2010). "K otázce historického vědomí obyvatel České republiky", *Naše společnost*, vol. 8:1.
- Sveriges kommuner och landsting (SKL) (2016). *Kommungruppsindelning 2017*. Stockholm: Sveriges kommuner och landsting.
- Söderlund, Ernst, & Seth, Ivar (1956). *Allmän historia för gymnasiet*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- TEMO (1998). *Kännedomen om och inställningen till "LEVANDE HISTORIA". Allmänhet och föräldrar*. Opublicerad rapport till regeringskansliet.
- Thompson, Janna (2002). *Taking Responsibility for the Past. Reparation and Historical Justice*. Cambridge: Polity Press.
- Torpey, John (2006). *Making Whole What Has Been Smashed. On Reparations Politics*. Cambridge & London: Harvard University Press.
- UNESCO (2015). *The International Status of Education about the Holocaust. A Global Mapping of Textbooks and Curricula*. Paris: UNESCO.
- Utbildningsdepartementet (1994). *Kursplaner för grundskolan*, Stockholm: Fritzes.
- Wæhrens, Anne (2013). *Erindringspolitik til forhandling. EU og erindringen om Holocaust, 1989–2009*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet.
- Welzer, Harald, Moller, Sabine & Tschuggnall, Karoline (2002). "Opa war kein Nazi" *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt-am-Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- White, Hayden (2010). "The Practical Past", *Historiein*, vol. 10.
- White, Hayden (2012). "Politics, History, and the Practical Past", *Storia della Storiografia*, vol. 61: 1.
- Wibaeus, Ylva (2010). *Att undervisa om det ofattbara. En ämnesdidaktisk studie om kunskapsområdet Förintelsen i skolans historieundervisning*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Wiesenthal, Simon (1967). *Mördarna mitt ibland oss*. Stockholm: Bonnier.
- Young, James E. (1998). "The Holocaust as Vicarious Past: Art Spiegelman's Maus and the Afterimages of History", *Critical Inquiry*, vol. 24: 3.

- Zaller, John R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. New York: Cambridge University Press.
- Zander, Ulf (2003). "Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe* (red. Karlsson & Zander). Lund: Nordic Academic Press.
- Zander, Ulf (2006). *Clio på bio. Om amerikansk film, historia och identitet*. Lund: Historiska Media.
- Zander, Ulf (2012). *Förintelsens röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Zülsdorf-Kersting, Meik (2007). *Sechzig Jahre danach Jugendliche und Holocaust. Eine Studie zur geschichtskulturellen Sozialisation*. Münster: LIT Verlag.
- Åmark, Klas (2016). *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Öhman, Christer (2007). *Sekvens Historia A*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Öhman, Christer (2010). *Sekvens Historia 1a1*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Östling, Johan (2011). "The Rise and Fall of Small-State Realism. Sweden and Second World War", *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited* (red. Stenius, Henrik, Österberg, Mirja & Östling, Johan). Lund: Nordic Academic Press.
- Österberg, Oscar (2006). "Taming Ambiguities. The Representation of the Holocaust in Post-War Italy", *The Holocaust —Post-War Battlefields* (Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.)). Malmö: Sekel Bokförlag.
- Österberg, Oscar (2009). "Eftervärldens dom har fallit hård'. Lidice, Oradour och Sant'Anna i berättelser om andra världskriget", *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv* (red. Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf). Lund: Studentlitteratur.
- Österberg, Oscar (2017). "Visits and Study Trips to Holocaust-Related Memorial Sites and Museums", *Research in Teaching and Learning about the Holocaust. A Dialogue Beyond Borders* (red. Eckmann, Stevick & Ambrosewicz-Jacobs). Berlin: Metropol Verlag.

Forum för levande historia är en myndighet under Kulturdepartementet. Vårt uppdrag är att vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.